

**Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasy
Türkmenistanyň Milli golýazmalar instituty**

Aman Şyhnepesow

**Nurmuhammet Andalyp
(tekstleriniň struktura seljermesi)**

**Ylmy redaktor: TYA-nyň habarçy agzasy, dil we edebiýat
ylymlarynyň doktory Annagurban Aşyrow**

Aşgabat-MGI-2011

UOK 80+82

Ş 91

Ş 91 Aman Şyhnepesow. Nurmuhammet Andalyp (tekstleriniň struktura seljermesi) –. A.: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2011.

Ylmy redaktor: TYA-nyň habarçy agzasy, dil we edebiýat ylmylarynyň doktory
Annagurban Aşyrow

Ylym-bilimi ösdürmegi we dünýä derejesine çykarmagy, medeni mirasymyzy täzeçe öwrenmek hem wagyz etmek işini öz syýasatynyň esasy ugurlarynyň birine öwren Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýörite Karary bilen şu ýylyň mart aýynda nusgawy türkmen şahyry Nurmuhammet Andalybyň 350 ýyllyk ýubileýi belenilýär. Ýurdumyzda ýubileý bilen baglanyşykly dürli ylmy we medeni häsiýetli çäreler giňden ýaýbaňlanýar. Eliňizdäki kitap şahyryň şygry, poema we dessan tekstleriniň derňewine bagyşlanan. Munda häzirki dünýä pelsepesiniň we nazary edebiýatşynaslygynyň ykrar edilen ylmy usullaryny goldanyp, nusgawy şahyrymyzyň edebi mirasy milli ruhy gymmatlyklaryň derwaýyslygy nukdaýnazaryndan teswir edilýär. Hünärmenlere we nusgawy söz sungatymyz bilen gyzyklanýan okyjy köpçüligine niýetlenen bu kitap Nurmuhammet Andalybyň pelsepe hem çeperçilik dünýäsini täzeçe göz önüne getirmäge ýardam eder diýen umydymyz bar.

TDKP № 16

2011

KBK 84Türk1 +80

Nurmuhammet Andalyp
(tekstleriniň struktura seljermesi)

Sözbaşy.
Giriş.

I bap. Andalybyň şygrylarynyň teksti.

II bap. “Risaleýi-Nesimi” eseriniň teksti.

III bap. “Leýli-Mejnun” dessanynyň teksti.

IV bap. “Ýusup-Züleyha” dessanynyň teksti.

Netije.

Edebiýat.

Sözbaşy

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow nusgawy türkmen edebiýatynyň ähmiýeti barada çuňňur pikirleri öňe sürýär. Ol özüniň ylym, bilim, medeni miras baradaky çykyşlarynda Gorkut atanyň, Göroglynyň, Magtymgulynyň we beýleki şahsyýetleriň türkmeniň milli aň-düşünjesiniň, döwletlilik, ahlaklylyk baradaky garaýyşlarynyň galkynmagynda uly ähmiýetiniň bolandygyny nygtap geçýär. Ata-babalarymyzyň döreden ruhy gymmatlyklary halkymyzyň milli ideologiýasynyň ösmegine uly itergi berdi.

Täze Galkynyşlar zamanynda geçirilen we geçirilýän halkara ylmy konferensiýalaryň, halkymyzyň edebi we ylmy mirasyna degişli kitaplaryň köpelmegi türkmen medeniýetiniň uly ösüslere eýe bolýandygyna şaýatlyk edýär. Munuň özi milli garaşsyzlygymyzyň ikinji we üçünji onýyllygynyň sepgidinde türkmen halkynyň taryhynda bütinleý täze zamanyň başlanandygyny aňladýar.

Hormatly Prezidentimiziň medeni mirasa aýratyn sarpa goýýandygy hemmämize mälimdir. 2010-njy ýylyň ýanwar aýynda Hormatly Prezidentimiziň türkmen nusgawy şahyry Nurmuhamet Andalybyň 350 ýyllyk ýubileýini bellemek barada çykaran Karary hemmämiziň buýsanjymyzy we şatlygymyzy artdyrды. Geçen bir ýylyň dowamynda nusgawy şahyrymyzyň edebi mirasyny wagyz-nesihat etmek,

eserlerini neşire taýýarlamak, ylmy taýdan öwrenmek, oňa bagyşlanan halkara ylmy konferensiýasyny ýokary derejede geçirmäge taýýarlanmak boýunça birnäçe işler amala aşyryldy.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň 2011-nji ýylyň 7-nji ýanwarynda bolan mejlisinde Nurmuhamet Andalybyň 350 ýyllyk ýubileýi mynasybetli geçiriljek „Nurmuhamet Andalyp we Gündogaryň XVII-XVIII asyrlardaky edebi-medeni durmuşy“ atly halkara ylmy maslahata görülyän taýýarlyk meselesine ýörite seredildi. Onda şahyryň ýubileýi mynasybetli onuň eserleriniň rus, özbek, azerbaýjan, pars dillerinde neşir ediljekdigi, ylmy-barlag işleriniň netijesinde şahyryň öň mälüm bolmadyk, türkmen we pars dillerindäki goşgularynyň tapylandygy aýdylyp, Nurmuhamet Andalyp taryhda öçmejek yz galdyran meşhur şahyrlaryň hataryna girýär diýip belenildi. Aýdylşy ýaly, onuň döredijiligi çeperçilik taýdan kämilligi, milli öwüşginliligi we pikir çuňlugy bilen tapawutlanýar. Andalybyň mundan üç asyrdan gowrak wagt ozal döreden, Watanymyzy, mähriban topragymyzy, türkmenleriň ahlak päkligini we baý ruhy dünýäsini wasp edýän filosofik we şahyrana eserleri häzir hem belent ýaňlanýar diýilmegi şahyryň eserleriniň türkmen we dünýä halklary üçin uly ähmiýetiniň bardygyna şaýatlyk edýär. Mejlisde önümizdäki maslahat şahyryň döredijiligini öwrenmäge, türkman halkynyň täsin medeni mirasyny wagyz etmäge uly goşant goşar diýip, aýdyldy. Çünki, halkymyzyň baý medeni mirasy dünýäniň ruhy genji-hazynasynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz ýurdumyza baştutan bolanyndan soň, türkmen edebiýat ylmynda hem täze taryhy döwür başlandy. Munuň özi geçmiş edebi mirasynyň täze dünýägaraýyş esaslarda we täze ylmy usullar bilen öwrenilýän döwrüdür. Täze döreýän edebiýat ylmynyň dünýägaraýyş we usulyýet esaslary Hormatly Prezidentimiziň ylym baradaky taglymatynda berildi. Biz hem şol esaslara daýanyp, “Nurmuhamet Andalyp (tekstleriniň struktura seljermesi)” atly şu işimizi ýerine ýetirdik. Bu işimiz Nurmuhamet Andalybyň 350 ýyllyk ýubileýine goşandymyz bolar diýip umyt edýäris.

Giriş

Biziň derňewimiziň obýekti XVIII asyr türkmen şahyry Nurmuhamet Andalybyň tekstleri, hususan-da, "Leýli-Mejnun", "Ýusup-Züleýha" dessanlarynyň, "Nesimi" poemasyň we goşgularynyň tekstleridir.

Nurmuhamet Andalybyň edebi mirasyny toplamak, neşir etmek we öwrenmek işiniň baý hem-de özboluşly taryhy bar. Onuň eserleriniň golýazmalary, olaryň toplanyşy, öwrenilişi hem-de neşir edilişi barada A.Aşyrow bilen G.Nazarowyň "Andalybyň golýazmalarynyň teswiri"(jemi 123 sany golýazma teswir berilýär), A. Aşyrowyň "XVIII asyr türkmen poemalary", "Nesimi hakyndaky türkmen poemalary" (işler tutuşlygyna golýazmalar esasynda ýerine ýetirilip, olarda Andalybyň "Nesimi", "Sagdy Wakgas" ýaly poemalary hemmetaraplaýyn derňew edilýär), A. Aşyrowyň "Dili dessanly şahyr" (Andalybyň edebi mirasyna bagyşlanan iň soňky düýpli işleriň biri bolup, onda şahyryň edebi mirasynyň, şol sanda golýazmalarynyň we ol baradaky halky maglumatlaryň toplanyşy, eserleriniň neşir edilişi, aýry-aýry eserleriniň awtorlygynyň kesgitleniş, şeýle-de şahyryň döredijiliginiň ideýa-tematiki taýdan öwreniliş taryhyny giňden beýan edýär), G.Nazarowyň „Ýusup-Züleýha" dessanynyň golýazmalary", A.Mämmetjumaýewiň "Andalybyň täze tapylan poemasy" ("Kyssaýy Fyrgun" poemasyň golýazmasynyň tapylyşy hakynda bolup, şol ýerde hem eseriň tekstiniň ilkinji neşiri berilýär), G. Nazarowyň "Türki dilli golýazmalarýň katalogy", A. Mämmetjumaýew bilen G.Guzuçyýewanyň "Türki dilli golýazmalarýň teswiri" (Munda şahyryň "Babaröwşen" dessanynyň 6 sany, "Ýusup-Züleýha" dessanynyň 5 sany, "Zeýnelarap" dessanynyň 6 sany, "Sagdy Wakgas" dessanynyň 4 sany golýazmasynyň teswiri berilýär), A. Ýazberdiýewiň "Arap garafikasynda neşir edilen kitaplar" atly işinde "Nurmuhamet Andalyp we onuň eserleriniň köne basma neşirleri (1917-nji ýyla çenli) diýen makalasyny ýerleşdiripdir. Onda şahyryň köne basma neşirleri barada maglumat we ol neşirleriň görkezijisi berilýär, B. Ahundowyň " "Edebiýat we sungatyň" redaksiýasyna", B. Ahundowyň " "Leýli-Mejnunyň" awtory Andalyp bolupdyr", A. Annanurowyň " "Leýli-Mejnunyň" awtory kim bolupdyr?", T.Nepesow bilen N.Gullaýewiň "Beýik şahyra bagyşlanan dessanlar"(Şu we beýleki käbir makalalar, esasan, Andalybyň belli-belli eserleriniň awtorlygyny kesgitlemek meselesine bagyşlanandyr)¹ diýen işleri mälimdir.

Şu wagta çenli Nurmuhamet Andalybyň çeper döredijiligini öwrenmeklige bagyşlanan birnäçe ylmy işler ýerine ýetirildi. Onuň eserlerini şu tarapdan öwrenenleriň arasynda B.A.Garryýewiň (Туркменская литература ... Краткий очерк; Türkmen edebiýaty biziň guwanjymyzdyr), S.A.Garryýewiň (Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan), M.Kösäýewiň (Edebiýat barada söhbet), H.G.Göroglynyň (Nurmuhamet Andalyp), A.Aşyrowyň (Dili dessanly şahyr we

¹ Şu we indiki salgylanyljak işleriň neşir edilen ýeri hem-de senesi "Edebiýatda" görkezilendir.

beýleki işleri), A.Meredowyň (Andalyp we terjimeçilik däbi; Andalyp we türkmen ýazuw edebiýatynda tahmys ýazmaklyk däbi; Andalyp we onuň “Saýlanan eserleri” we beýleki işleri), G.Nazarowyň (Türkmen edebiýatynyň läheňi; Ýusup-Züleyha sýužeti we onuň işlenilişi we beýleki işleri), A. Bekmyradowyň (Kitap gördüm Andalypdan; Andalyp we oguznamaçylyk däbi we beýleki işleri), Z.B.Muhammedowanyň (Andalybyň döredijiliginde käbir aruz ölçegleri), A.Nurýagdyýewiň (Nurmuhammet Andalyp Türkmen edebiýatynyň taryhy, II tom, I kitap), N.Gullaýewiň (“Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazan türkmen şahyrlary; Sufizm we “Leýli-Mejnun “temasy...), R.Rejebowyň (Fizuly we Andalyp deňeşdirilende...), Ş.Gandymowyň (Andalyp we Gündogar edebiýatynyň gazalçylyk döpleri; Andalybyň gazallary), T.Nepesowyň (Beýik şahyra bagyşlanan dessanlar), A.Mämmetjumaýewiň (Andalybyň täze tapylan poemasy), R.Mustakowyň (Rabguzy we türkmen edebiýaty), A.Mülkamanowyň, M.Çaryýewiň (Söz ussady), A.Ahundow – Gürgenliniň, N.Hojaýewiň, A.Kekilowyň, G.Geldiýewiň, A.Ulugberdiýewiň, A.Saryýewiň, A.Mülkamanowyň, daşary ýurt alymlaryndan Ý.E.Bertelsiň, H.Araslynyň (“Böýük azärbaýjan şairi Fuzuly” atly işinde), K.Tahyrowyň (Sözde tahallusy – Andalyp; Turkman shoiri Andalyb wa uzbek adabiyoti (lirikasy we “Ýusuf wa Zulaýho” dostoni); Nurmuhamad Andalyb lirikasy wa “Ýusuf wa Zulaýho” dostoni), B.Walihojaýewiň (Uzbek epik poeziýasy tarihidan), A.Dadaşzadeniň, Lowendiň (Arap, fars we türk edebiýatlarynda “Leýla we Mejnun” hikaýesi.), K.Kasymzadeniň, F.Musamuhammedowanyň (Shoir Andalyb hakida.), Z.Mürzäýewiň, Z.Şirwanynyň we beýlekileriň atlaryny hormat bilen tutmak zerurdyr. Bularyň işleri Andalybyň edebiýat taryhynda bitiren hyzmatlaryny açyp görkezmekde, onuň edebiýat meýdanyndaky ornuny kesgitlemekde, edebiýat jemgyýetçiliginde we okyjylar köpçüliginde şahyryň ömri hem döredijiligi baradaky durnukly garaýyşlaryň döremeginde ähmiýetlidir.

Biz şu işimizi ýazanymyzda görnükli alymlarymyzyň pikirlerinden ugur aldyk. Şahyryň edebi mirasynyň indi takmynan 150 ýyl töweregi bäri öwrenilip gelinýändigine garamazdan, onuň ömri we döredijiligi barada bitewi bir işiň ýoklugy bellärlilidir. Şahyr baradaky ýazylan işler, esasan, onuň döredijiliginiň aýratyn meselelerine bagyşlanan birnäçe dissertasion işden, aýry-aýry eserlerine degişli sanlyja kitaplardan we köpsanly makalalardan ybaratdyr.

Işiň maksady nusgawy şahyrymyz Nurmuhammet Andalybyň tekstleriniň struktura-semiotiki nazary modellerini bermekden we olary tekstiň nazaryýeti, tekstiň semiotikasy, germenewtika nukdaýnazardan ýazyp görkezmekden, şeýle-de ylymda öňki gazanylanlary umumylaşdyryp, şahyryň eserleri boýunça tekstiň nazaryýetini we usulyýetini belli bir derjede aýdyňlaşdyrmakdan ybaratdyr. İşde “nazaryýet”, “usulyýet” ýaly adalgalar giň ylmy-filosofiki manyda ulanylýar. Şu manyda olar tekst bilen baglanyşyklykda dünýä ylmynda F.Şleýermaheriň, J.Derridanyň, W.Dilteýiň, P.Rikýoryň R. Bartyň, E.Bettiniň, M.Haýdeggeriň, H.Gadameriň, N.Gartmanyň we beýlekileriň işlerinde (XIX-XX asyrlar) ulanylýar.

“Nurmuhammet Andalybyň tekstleriniň strukturasyny” diýenimizde, biz “struktura” sözüniň umumy, ýagny “gurluş” manysyny däl-de, XX asyryň ikinji ýarymynda dünýä ylmynda we filosofiýasynda ýüze çykan ylmy mekdepleriň

çägendäki hususy-özboluşly manysyny göz öňünde tutýarys. Olar strukturalizm, struktura poetikasy, generatiw poetika ýaly ugurlar we usullardyr. “Strukturalizm(fr.) häzirki zaman we geçmiş medeniýetiniň esasynda ýatan pikirilenme strukturalaryny ýazyp görkezmek we düşündirmek maksady bilen işlenip düzülen gumanitar ylmy usul”²

Bu usul belli etnolog we filosof Klod Lewi-Strossyň ylmy döredijiliginden başlanýar. Strukturalizm usuly tekstde üstäki strukturalary we çuňlukdaky strukturalary, inwarianty we wariantlary tapawutlandyrýar. Şeýle-de tekst gurluşy iki ugra –paradigmatik özene –seçgi, dikleýin özene we sintagmatik özene – keseleýin, utgaşma özenine bölünýär. Şu iki özeniň birikmeginden islendik tekstiň bitewi modeli kemala gelýär. Görnüşi ýaly, bu ylmy garaýyşda “tekst” maddy däl-de, eýse howaýy – ideal zat hökmünde göz öňüne getirilýär. Çünki, tekste adamzat pikirleriniň we ideýalarynyň aňladylmasy hökmünde seredilýär. Strukturalizmde ulanylýan esasy usul transformasion seljerme atlandyrylyp, ol inwariantdan, ýagny umumy, asyl wariantdan anyk wariantlara, bularyň birinden başgalaryna geçişni seljermesi bolup durýar. Munuň ahyrky maksady bitewi tekstiň döreýiş kanunlaryny ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Degişli usul üçin esasy öwrenmeli zat her bir aýratyn tekstiň içki gatnaşyklary we tekstara gatnaşyklardyr. Eseriň strukturasynyň derejelerini parhlandyrmak, olaryň arasyndaky derejeleýin baglanyşyklary ýola goýmak, iň soňunda hem aýratyn teksti ýa-da tekstler toparyny ylmy düşüňjelerde modelirlemek –bular çeper bitewilik dörediji elementleriň gatnaşyklar ulgamyny seljermegi göz öňünde tutýan tärler we wezipelerdir.

Struktura poetikasy ähli tekst elementleriniň çeper bitewilige öwrülişini yzarlaýan edebiýat ylmydyr. Ol eseriň özboluşlylygyny ýüze çykarmaga çalyşýan adaty poetikadan tapawutlylykda teksti döredýän umumy kanunlary aýdyňlaşdyrmagy maksat edinýär. Her bir esere has umumy, uniwersal strukturanyň amaly hökmünde garaýar. Onuň düýp maksady edebi tekstiň strukturasyny we ýaşaýşynyň nazaryýetini, umumy modelini gurmakdan ybaratdyr. Şunda iki ylmy usul giňden ulanylýar:

1. **Seljerme**—ähli ylymlarda, ylaýta-da takyk ylymlarda kabul edilen we işledilýän berk logiki –subutnamalaýyn pikir ýörediş usuly.
2. **Teswir**—köplenç derňeýjiniň hususy täsirlerine esaslanýan we hemişe ylmy-logiki deliller arkaly subut edilmeyän pikir ýörediş usuly.

² Литературный энциклопедический словарь. М.1987. с 426.

“Generatiw poetika(ýüze çykaryjy poetika) edebiýat ylmynyň edebi hadysalary we prosesleri modelirmekde generatiw lingwistikanyň usullaryny ulanýan ugry”³. Aýdylyşyna görä, ähli edebi köpdürlülükler sanlyja birliklerden – konstruktardan getirilip çykarylýar. Bu ylymda hem çuňlukdaky we üstdäki strukturalar diýen bölünişik bar. Çuňlukdaky strukturalar berk kesgitlenen kadalar esasynda döredilýär we seljerilýän obýekti düýpli häsiýetlendirýär. Üstdäki strukturalar çuňlukdakylardan transformasiýa (özürtme) düzgünlerine laýyklykda getirilip çykarylýar. Generatiw poetika tekste tebigy dildäki, ýöne başga diliň düýp kanunlary boýunça düzülen hem-de manysy taýdan tebigy dile syrykdyryp bolmaýan habar hökmünde seredýär. Mysal üçin, metr ölçeg hökmünde diňe goşguda ýa kyssada däl, eýse edebiýatda bolşy ýaly, tansda-da, keşdede-de bolup bilýär, sýužet çeper edebiýatda hem, sungatyň başga görnüşlerinde hem bardyr. Wezipe köp ugurlarda aňladylýan şol düýp diliň çuňlukdaky strukturalaryny, olaryň üýtgeýişlerini we tebigy diliň serişdeleri arkaly kodirlenişini(belgilenişini) ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Çünki çeper edebiýatyň ulanýan tebigy, lingwistik dili öz asly, gelip çykyşy boýunça düýbünden başga hadysa bolan çeper strukturany kodirlemegiň serişdesidir.

Biz hem öz işimizde şu ylmy ugurlaryň we usullaryň türkmen edebiýaty babatynda ýerlikli ulanyp boljak pikirlerini hem-de ýörelgelerini işletmegi maksada laýyk tapdyk. Şonuň üçin-de ylmy seljermäniň dili öz hususylygy bilen tapawutlanýar. Şeýle hem biz Nurmuhamet Andalybyň tekstleriniň düýp manysyny ýüze çykarmakda birnäçe pelsepe ugurlarynyň ýörelgeleri we ylmy adalgalary ýerlikli ulanylyp bilner diýip hasaplaýarys. Şundan ugur alyp, işde germenewtika, ekzistensializm, fenomenologiýa, seýrek halatda analitiki filosofiýa ýaly pelsepe mekdepleriniň we akymalarynyň adalgalaryndan peýdalanmaga çalyşdyk. Degişli ylmy we pelsepe ýörelgeleri biziň işimiziň nazaryýet we usulyýet esasy bolup hyzmat etdi diýip hasaplaýarys. Bulary ulanmagyň ahyrky maksady öz milli şahyrymyzyň tekstleriniň in düýpli, in çuňlukdaky manylaryny ýüze çykarmak we olary täzeçe düşündirmäge synanyşmakdan ybaratdyr.

Nurmuhamet Andalybyň eserleri XX asyrdaky birnäçe gezek neşir edilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi. 1940-njy, 1948-nji, 1956-njy ýyllarda “Leýli-Mejnun” kitaplary, 1963-nji ýylda “Saýlanan eserleri”, 1973-nji we 1987-nji ýyllarda “Ýusup-Züleyha” dessany, 1978-nji we 1992-nji ýyllarda “Nesimi” poemasy, 1987-nji ýylda “Lirika” kitaby, 1990-njy ýylda “Şygyrlar we poemalar” kitaby, 1991-nji ýylda “Dessanlar” kitaby köpçülikleýin neşir edildi. Şeýle-de şahyryň eserlerinden nusgalar dürli ýygyndylara, antologiýalara, okuw hrestomatiýalaryna girizildi.(Türkmen poeziýasynyň antologiýasy; Edebiýatdan hrestomatiýa). Degişli neşirleriň şahyryň şahsyýetiniň we edebi mirasynyň giň okyjylar köpçüliginiň arasynda oňat tanalmagynda ähmiýeti uly boldy.

Şahyryň edebi mirasyny ylmy taýdan öwrenmek, onuň eserlerini neşir etmek işinde täze Galkynyş we beýik özürtmeler zamany täze bir döwrüň başyny başlady. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda tutuş edebi mirasymyzy

³ Литературный энциклопедический словарь. М.1987. с 75-76.

öwrenmek we neşir etmek işleri has giňden we düýpli ylmy esaslarda amala aşyrylýar. Biz hem “Nurmuhammet Andalyp. (Tekstleriniň struktura seljermesi)” atly ylmy işimizde şol esaslara daýanýarys.

Tekstiň nazaryýeti we usulyýeti aýratyn we bitewi tema hökmünde türkmen edebiýat ylmynda entek işlenilenok. “Tekst” adalgasynyň dünýä filologiýa we filosofiýa ylmyndaky manysy has giňdir we has çuňdur. Şonuň bilen baglanyşykly tekst meselesini öwrenýän ugurlar we pudaklar hem köpdür. Bu ylymlaryň gazananlaryny türkmen edebiýat ylmyna ornaşdyrmak, biziň pikirimizçe, wajyp wezipeleriň biridir. Biz şunda Hormatly Prezidentimiziň dünýä ylmynyň we tehnologiýasynyň iň soňky gazananlaryny durmuşymyza ornaşdyrmak baradaky syýasatyndan ugur alýarys. Dünýä tejribesiniň ornaşdyrylmagy netijesinde edebiýat ylmymyzyň umumy nazary derejesi ýokary galar we ol edebi mirasymyzy ylmy taýdan düşündirmekde täze sepgitlere ýeter diýip hasaplaýarys. Türkmen edebiýatynyň, ylaýta-da, nusgawy edebiýatymyzyň aýratynlyklaryny ylmy taýdan ýüze çykarmak işinde çeper eserleriň tekstleriniň aýratyn ähmiýeti bar. Çünki, mälim bolşy ýaly, edebiýat – munuň özi ilkinji nobatda we ahyrky netijede çeper tekstlerdir. Häzirki wagta çenli biziň edebiýat ylmymyzda edebi tekstleriň amaly-tekstologik taýdan ýeterlik öwrenilendigine garamazdan, germenewtiki manydaky tekstiň nazaryýeti we usulyýeti ylmy garaýyşlar ulgamy hökmünde kemala gelmedi. Hatda bu meselede haýsydyr bir obýektiv kanunlar we usullar bardyr hem öýdülmedi. Bu bolsa edebiýatyň obýektiv many-mazmunyny ýüze çykarmakda kynçylyklar döredýär.

Işiň netijesinde türkmen şahyry Nurmuhammet Andalybyň döredijiligini öwrenmek işinde filologik refleksiýanyň täze bir görnüşini ulanmak mümkinçiligi peýda bolar diýip umyt edýäris.

Degişli işde Nurmuhammet Andalybyň tekstleriniň struktura seljermesi şahyryň eserleriniň iň soňky neşirleri boýunça amala aşyryldy. Bu neşirler Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty tarapyndan taýýarlanylady we 2011-nji ýylda şahyryň 350 ýyllyk ýubileýi mynasybetli ýerine ýetirildi. Olar aşakdakylardan ybaratdyr :

1. Nurmuhammet Andalyp. Şygurlar we poemalar. –Aşgabat,MGI. 2011.
2. Nurmuhammet Andalyp. Ýusup-Züleýha. –Aşgabat,MGI. 2011.
3. Nurmuhammet Andalyp. Leýli-Mejnun. –Aşgabat,MGI. 2011.
4. Nurmuhammet Andalyp. Zeýnelarap. –Aşgabat,MGI. 2011.
5. Nurmuhammet Andalyp. Baba Röwşen. –Aşgabat,MGI. 2011.

Umuman, iş ýazylanda ulanylan we işde görkezilen edebiýatlary dört sany esasy ugra bölmek mümkin:

1. Işiň umumy dünýägaraýyş –ideologik esasyny tutýan Hormatly Prezidentimiziň kitaplary.
2. Nurmuhammet Andalybyň döredijiligini öwrenmek boýunça türkmen we beýleki doganlyk halklaryň alymlarynyň ýazan işleri.
3. Işiň pelsepe, nazaryýet we usulyýet esaslaryny kemala getirýän dünýä, esasan hem günbatar alymlarynyň işleri.
4. Nurmuhammet Andalybyň eserleriniň neşirleri.

Bu ugurlara degişli kitaplaryň we beýleki işleriň hemmesi “Edebiýat” bölümünde anyk görkezildi.

I BAP

Andalybyň şygylarynyň teksti

Nurmuhammet Andalyp XVII- XVIII asyrlarda ýaşap geçen şahyr. Onuň dördijiligi türkmen edebiýatynyň orta asyrlardan XVIII-XIX asyr döwrüne geçişiniň ähli özboluşlygyny hem-de kanunalaýyklygyny özünde saklaýar. Şahyryň eserlerinde edebiýatymyzyň özboluşly çeperçilik döwri bolan orta

asyrlara mahsus aýratynlyklar hem, ondan düýpli tapawutlanýan XVIII-XIX asyrlara häsiýetli bolan aýratynlyklar hem jemlenendir. Andalypda orta asyrlarda edebiýatyň ýüzüni kesgitläň aruz hem, türkmen dessançylygy hem, XVIII asyrdaky Magtymgulynyň edebi mekdebiniň döremegi bilen çeperçilik ösüşiniň ykbalyny kesgitläň goşukçylyk hem bardyr. Onuň eserleri diňe bir san taýdan köplügi bilen däl, eýsem dürli çeperçilik ugurlaryň tejribesini jemlänlige bilen hem edebiýat meýdanında aýratyn orny eýeleýär. Şonuň üçinem Andalypyň öz döredijiligi arkaly edebiýatymyzyň orta asyrlardan XVIII-XIX asyrlara geçişini üpjün eden şahyr hasaplamak dogry bolardy. Bu geçiş diňe Andalyp ýaly çeper döredijiligi görnüş, uslyp, mazmun hem-de şekil taýdan şeýle köpdürli hem baý bolan şahyr amala aşyryp biljek eken.⁴

* * *

Tekst diňe bir dil-edebiýat ylmynyň däl, hatda diňe gumanitar ylymlaryň däl, eýsem, filosofiýanyň hem öwrenýän zadydyr. Pelsepe ylymlarynyň içinde tekst bilen meşgullanmak germenewtikanyň paýyna düşýär. Tekstleri teswir etmegiň sungaty hem-de nazaryýeti hökmünde häsiýetlendirilýän germenewtika soňky 200 ýylyň dowamynda uly ösüşleri başdan geçirdi. Hem hususy—anyk ylmyň, hem filosofiýanyň işi bolan tekst adamzadyň dünýä bitewilikde akyl ýetirişiniň meselesidir. Dünýä belli filosof W.Dilteýiň aýdyşy ýaly, “geçmiş diňe akyl däl, eýse ýürek bilen hem düşünilmegine mätäçdir”.⁵ Bu pähim akyl ýetirişde, şol sanda ylmy aňlaýyşda hem akyl bilen bir hatarda ýüregiň, kalbyň uly ähmiýetiniň bardygyny görkezýär. Biziň pikirimizçe, akyl bilen bir hatarda ýüregiň hem öňe sürülmegi degişli meseläniň aýratyn ylmyň anyklygynyň çäginde çykyp, umumy pelsepe giňişligine aralaşýandygyny aňladýar. Pelsepe bilen hyzmatdaşlykda gumanitar ylymlar, ilkinji nobatda-da edebiýat ylmy aýratyn işjeňlik görkezýär. Bu aýratynlyk edebiýat ylmynyň öwrenýän zady bolan çeper edebiýatyň sungatdygy bilen şertlendirilendir. Sungat bolsa, başga bir filosof M. Haýdegger aýtmýşlaýyn, “filosofiýanyň doganydyr, ylym onuň hyzmatkäridir”.⁶

Şonuň üçin hem biz Nurmuhamet Andalypyň eserleriniň manysyna bitewilikde akyl ýetirmäge çalşarys. Şahyryň ähli eserleri düýp manysy boýunça filosofiki meseleleri beýan edýär. Onuň pikirleri çuňňur pelsepeçillige ýugrulandyr. Bu fakt aşakdaky hakykaty ýene bir gezek tassyklaýar:

Poeziýa –kalbyň filosofiýasy,

filosofiýa –aklyň poeziýasy.

* * *

Andalypyň tekstleri baradaky anyk gürrüňi onuň şygrylaryndan başlamak gerek. Çünki lirikanyň tebigatynyň aýratynlyklaryna görä, hut şygryrlarda şahyryň şahsyýetiniň özboluşly taraplary aýan bolýar. Elbetde, biz olarda ýazaryň terjimehalyna degişli haýsydyr bir anyk maglumatlary tapmarys. Ýöne oňa derek her bir şahyryň lirikasynda onuň liriki “meni” esasy orny eýeleýär, liriki “men”

⁴ Bekmyradow A. «Kitap gördüm Andalypdan». Şu kitapda: Andalyp. Şygryrlar we poemalar “Ylym” neşirýaty, Aşgabat – 1990. s.3-6.

⁵ Герменевтика: История и современность. М,1985. с.23

⁶ Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Минск.1998.с.375.

bolsa ýazaryň durmuşdaky şahsyýeti esasynda döredilen edebi keşp hasaplanýar. Şonuň üçin hem liriki “men” arkaly ýazaryň şahsyýetini, onuň gylyk-häsiýetiniň, duýgy-düşünjesiniň, zandy-ýasawynyň aýratynlyklaryny göz önüne getirmek mümkinçiligi bar. Türkmen nusgawy şahyrlary hakynda gürrüň edilende bolsa, bu meseläni başga bir möhüm, ýazaryň şahsyýetini açyjy tema bilen- edebi tahallus bilen baglanyşdyrmak işi önjeýli bolýar. Mälim bolşy ýaly, edebi tahallus tötänleýin zat däldir. Edebiýatçy R.Rejebow “Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi” atly kitabynda tahallus düşüňjesi bilen manydaş lakam barada şeýle ýazypdyr:

“Lakam awtoryň adyny beýleki atdaş awtorlardan tapawutlandyryp görkezýär”⁷. Elbetde, edebiýat ylmynyň häzirki ýeten nazary derejesinden seredenimizde, kesgitleme juda bärden gaýdýar. Çünki ol tahallusyň şahyryň döredijilik şahsyýeti üçin ähmiýetini juda ýönekeýleşdirýär. Aslynda bolsa tahallus ýazaryň durmuş hem döredijilik idealynyň bir ähmiýetli atda aňladylmagydyr. Edil adam adynyň tötänlikden däl-de, belli bir maksat-niýet, ideal bilen baglanyşyklylykda ýüze çykyşy ýaly, tahallus hem ýazaryň ömrüniň we döredijiliginiň düýpli hem häsiýetli mahsusýetini alamatlandyrýar. Tahallus ýazaryň döredijilik adydyr. Belli bir manyda ol ýazaryň döredijiliginiň onuň öz göz önüne getirişindäki, öz düşünişindäki bütin özboluşlylygynyň bir sözde aňladylmasydyr. Şol sebäpden hem tahallus biziň nusgawy şahyrlarymyzyň tutuş döredijiliginiň açary bolup durýar. Şahyryň öz-özüne düşünişiniň ýörelgesi bolandygy sebäpli, islendik milli şahyryň döredijiliginiň derňewiniň başlangyç ädimi edebi tahallusy aýdyňlaşdyrmak bolmalydyr. Munuň özi türkmen nusgawy edebiýatynyň wekillerini öwrenmegiň möhüm ýörelgesi bolup durýar. Aýdaly, “Pyragy” adyny ylmy taýdan esasly hem-de gutarnykly kesgitlemezden, Magtymgulynyň şahyr, akyldar hökmündäki özboluşlylygyna düşünmek işi gaty bir şowly hem göwnejaý bolup bilmez. Beýleki milli şahyrlarymyz babatynda-da şony aýtmak mümkin. Tahallusyň ýazaryň hem-de onuň döredijiliginiň dünýäsini açmakdaky zerurlygyna ähmiýet bermezlik ylmymyzyň öňki döwürden galan endigidir. Özem bu meselede bir zady nygtamak gerek: Gep haýsydyr bir şahyryň tahallusyny şol adyň söz manysy derejesindäki mazmunyny aýan etmekde däldir. “Pyragynyň” parahat, Azadynyň azat manysynyň bardygyny ýöne belläp geçmek entek hiç zadyň üstüni açmaýar.

Tahallusa ýazaryň şahsyýet dünýäsiniň we döredijiliginiň baş aýratynlygynyň nukdaý nazaryndan garamak gerek. Tahallus şahyry derňemegiň esasy nukdaý nazary edilip alnanda, onuň döredijiliginiň, dünýä garaýşynyň hem-de şahsyýetiniň bitewiligi açylyp gidýär. Nurmuhamet Andalybyň ömrüne degişli maglumatlar örän ujypsyzdyr. Olar bary-ýogy iki sany bolup, birinjisi şahyryň özüne degişli. “Ýusup-Züleyha” dessanynyň we “Nesimi” poemasyynyň başynda – girişinde şahyr özi barasynda şeýle ýazypdyr:

Ismim idi Nurmuhamet Garyp,
Sözde tahallusym idi Andalyp.

⁷ Rejebow R. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. “Türkmenistan”, Aşgabat. 1966. s. 99.

Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şirgazy hemaýat idi
Asly mekanym ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gyş-u ýazydyr.

Görnüş i ýaly, terjimehal maglumaty örän çäkli. Ol diňe şahyryň adydyr tahallusyny, doglan ýerini, şeýle-de döwürdeş hanynyň adyny öz içine alýar. Andalybyň terjimehalyna degişli ikinji bir gysgajyk maglumaty 1941- nji ýylda hywaly özbek şahyry Gurban ata Ysmaýyl ogly aýdyp beripdir. “Mundan 250 ýyl ozal Köneürgençde gaty güýçli alym we şahyr döräpdir. Ol ýaşlygyndan Gül diýen bir periweşe aşyk bolup, onuň yşgynda köp-köp gazal we muhammesler ýazypdyr. Ol öz söýgüli Gülüň yşgynda sergezdan gezensoň, öz tahallusyny Andalyp, ýagny, şol gülüň yşgynda saýrawçy bilbil diýip goýupdyr”.⁸

Bu iki maglumatyň resminamalyk häsiýetiniň asla-da deň dälidigini aýtmak gerek. Andalybyň öz galamyna degişli setirleriň resminamalygyna hiç hili jedeliň bolmajakdygy düşnükli zat. Emma hywaly şahyryň aýdanlarynyň gönüden-göni durmuşy-terjimehal esasyň bolmazlygynyň mümkindigine ünsi çekmelidiris. Olar şahyryň ömrüne degişli haýsydyr bir resminama çeşmeden däl-de, onuň eserleriniň mazmunyndan getirilip çykarylan maglumatlardyr. Şeýle hadysa – döredijiliginden daşgary bir ýerden alnan maglumatlaryň ýetmezliginde, şahyryň şahsyýetini onuň eserlerinden “döretmek”, şu ýol bilen hatda birgiden terjimehal gürrüňleridir rowaýatlary ýasamak, soňam olary ilkinji çeşme hökmünde aňlamak biziň nusgawy şahyrlarymyzyň mirasyna degişli özboluşly bir hadysa bolupdyr. Munuň özi hakyky-durmuşy resminamalaryň ýetmeziniň öwezini doldurmagyň adaty ýoly bolupdyr. Andalybyň aşyklyk ykbaly baradaky halky rowaýat hem onuň söýgi lirikasyna ýonekeý halkyň terjimehal maglumaty hökmünde düşünişiniň netijesinden başga hiç zat däl. Onsoň şeýle düşüniş esasanyp, şahyryň söýgülisiniň ady Gül eken diýen netijä gelsek, döredijilik hakykatyny durmuş hakykaty hökmünde kabul etdigimiz bolardy. Bu iki hakykaty bir-birinden tapawutlandyrmaga iki sany esas bar. Birinjiden, gürrüň gyz hakynda gidýän bolanlygynda, köne türkmen durmuşynyň ahlagyna görä, şahyr söýgülisiniň il içindäki adyny agzamakdan saklanardy. Ikinjiden bolsa, çeper keşp hökmündäki “gül” aňlatmasy nusgawy edebiýatda giň ýaýran adaty suratlandyrmadyr. Gül keşbi barada edebiýatçy A. Aşyrowyň şu pikiri bu meselede anyk çözgüt tapmaga kömek edýär: “Türkmen edebiýatynda, umuman, gündogar edebiýatynda ýigidiň gyza bolan söýgüsi ýa-da aşygyň magşuga bolan yşky, esasan, bilbil bilen gülüň ýa-da perwana bilen şemiň üsti arkaly beýan edilýär”.⁹ Diýmek, bir gyzyň ady däl-de, şahyr tarapyndan döredilen çeper keşp barasynda mesele goýmak maksadalaýykdyr. Şeýlelikde, nusgawy şahyrlarymyzyň şahsyýeti babatynda şeýle bir anyklamany girizmek zerur: olaryň terjimehal şahsyýetini edebi şahsyýetinden

⁸ Bekmyradow A. «Kitap gördüm Andalypdan». Şu kitapda: Andalyp. Şygrylar we poemalar “Ylym” neşirýaty, Aşgabat – 1990. s. 8.

⁹ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we poemalar.A,2011(elektron nusgada), s.193-194.

tapawutlandyrmak gerek. Edebi şahsyýet-şahyryň tahallusy astynda onuň eserlerinde döredilen “mendir”. Hut şu “meniň” atlandyrylyşynda, häsiýetlendirilişinde, suratlandyrylyşynda, garaz, döredilişinde hem şahyryň çeper-döredijilik dünýäsiniň baş özen aýratynlyklary aýan bolýar. “Sözde tahallusym” diýen jümledäki “söz” çeper döredijilik manysyndadyr. Nurmammediň özüne andalyp-bilbil tahallusyny almagy onuň çeper döredijilik matlaby hem-de ussatlyk derejesini aňladýar. Saýrak bilbil, ýagny, Andalyp - munuň özi ýazaryň söz arkaly suratlandyryş ukybynyň aňladylmasydyr, ýagny döredijilik kredosydyr. Saýraklyk-hem sözde suratlandyryş, hem söz arkaly owaz alyş başarnygydyr. Surat bilen owazyň bir bitewi iş hökmünde ýüze çykmagyny bolsa wasp etmek diýip kesgitläp bolar. Emma nusgawy edebiýatymyzyň çeper dilinde simwola çenli getirilen “bilbil” aňlatmasynyň ikinji many barlygy yşk düşüňjesi bilen baglanyşyklydyr. Bilbil bolmak-yşga düşmekdir. Bilbiliň saýramasy yşgyň ahy-nalasy, yşgyň beýany hökmünde teswirlenipdir. Eýse bilbil, andalyp, sandywaç nämäniň yşgynda saýraýar?! Elbetde, gülüň. Eger biz Andalybyň ýa-da islendik başga bir şahyryň söýgi lirikasynda, ondan-da beter tutuş çeperçilik dünýäsine bütin çuňňurlygynda düşünmek isleseň, onda “gül” diýen çeper keşbi onuň tebigy çylşyrymlylygynda, ähli many-surat gatlaklary bilen bilelikde almalydyrs. Adatça bolsa “güli” birtaraplaýyn, örän dar manyda kabul edýärler. “Gül” nusgawy edebiýatymyzda uniwersal çeperçilik hadysasydyr. Ol käte metafora, kä ýerde epitet, kä ýerde bolsa, simwol derejesinde gelýär. Çeper keşbiň şeýle dürli görnüşlerinde gelşini doly göz önüne getirmek üçin, meselä “bilbil-bag” many mynasybeti tarapdan seretmeli. Bag – yşgyň meýdanydyr. Andalybyň lirikasynda magşugyň gözelligini suratlandyrmakda “gül” ýeke-täk çeper keşp, çeper serişde däl. Şonuň üçinem şahyryň suratlandyryş ussatlygyny aňlamak isleseň, onda onuň beýleki ösümlikleri-de surat ýa-da surata bir ştrih hökmünde ulanyşyna üns bermelidir. Garaz, meseläni dar „bilbil-gül” many mynasybetinde däl-de, eýsem “bilbil-bag” diýen has giň jähette almak gerek.

Ylaýta-da şahyryň gazallary gül bilen baglanyşykly çeper keşplere baýdyr. Bu hakykat Andalybyň ilkinji şahyrana synanyşyklary gazallary bolan bolaýmasyn diýen pikire iteryär. Magşugyň daşky hem-de içki gözelligi esasan hem köplenç hut gül keşbiniň ulgamy arkaly ýüze çykarylypdyr. Emma gül meselesinde bir aýratynlygy belläp geçmek gerek. Şahyryň ol aňlatma-suraty ulananda, “gül” sözünüň asyl manysyny göz önünde tutandygyny görmek bolýar. Onda “gül” häzirki dilimizdäki giň manysynda däl-de, taryhy – dar “bägül” manysynda ulanylypdyr. “Gül” bilen birlikde ol magşugyň syratyny güller maşgalasynda degişli bolan sünbül, semen, läle ýaly birnäçe güller arkaly wasp edýär. Magşugyň keşbini janlandyrmakda bularyň hersiniň öz orny bardyr. Bularyň bary birleşip, çeper keşbiň birgiden ulgamyny kemala getirýär. Bu ulgamda sünbül magşugyň gara saçyny, semen ysy gyzyň anbar ysyny, hamra läle bolsa edil gül ýaly ýüzi-jemalyny aňladýar.

Andalybyň “Çendan-çendan”, “Ne bela hup”, “Reşki perizada”, “Tap açdy” gazallary durşuna magşugyň çeper keşbini suratlandyrýar. Magşuk başdan aýagyna çenli gül arkaly teswirlenýär.

Başdan aýagyňdyr açylan gülşeni-huby,
Ser tä begadam täze nahalyň ne bela hup.

Şahyr öz magşugyny hup-oňat gülşende biten serwi-nahala, ýaňy biten serwi agajyna deňeýär. Liriki gahryman bag içinde seýran edip ýören ýigidiň ruhy ahwalatyny başdan geçirýär. Hut şu hili duýgy başdan geçirmelerini-de şahyryň gazallarynyň esasy motiwi-çeper äheňi hasaplamak bolar. "Çendan-çendan" gazalynyň esasy mazmunyny magşuk bilen aşygyň wysaly-duşuşygy emele getirýär. Magşugynyň wysalyndan göwni biten şahyryň başdan geçýän duýgularyna-da huby-gülşende biten gülleriniňki ýaly, näziklik hem-de gözellik mahsusdyr. Sahyryň söýgi lirikasynyň hut şu aýratynlygyny ýörite belläp geçmek gerek. Onuň söýgi hyjuwy duýgy ýalaňaçlygyndan, gödeklikden, zoňtarlykdan halasdyr. Daşky gurşaw-gülüstan bagynyň gözelligi şahyryň yşky duýgularynyňam gözelleşmegine getirýär. Andalypda yşky duýgularyň özboluşly bir medeniýeti bar diýip aýdyp bolar. Şeýle medeniýet aşyklyk edep-ekramyny döredýär. Onsoň okyjy bolup, sahyryň söýgi duýgularynyň näzikligine, sypaýylygyna ýetmek isleseň, liriki gahrymanyň ruhy ahwalatyny gazalyň başyndan tä ahyryna çenli üns edip yzarlamak gerek bolýar. Sonda şahyrana kalpda bolup geçýän iň ownujak agyp-dönmeleri-de, duýgy şuglalanmalarynyň iň bir az salymlyk ýalpyldylaryny-da gözden sypdyrmaly däl. Çünki, duýgularyň hut şu hili içki hyrujyndan liriki gahrymanyň köp öwüşginli, köp owazly, köp häsiýetli, daşgynly-gaýtginly ahwalatlar dünýäsiniň bitewiligi kemala gelýär.

Öz duýgularynyň aýratyn tebigaty boýunça şahyra hut Andalyp-bilbil diýmek gaty ýerlikli bolardy. Munuň özi iki jynsyň arasyndaky pes, jynsy-ten duýgularynyň zoňtarlykda hem gönümellikde ýüze çykmasy däl. Liriki gahrymanyň matlaby-da ten açgözlüligini kanagatlandyrmak däl. Munda ten däl-de, göwün, keýp däl-de, ruhy lezzet esasy orunda durýar. Bu ýerde fahyşa hiç hili orun ýokdur. Aşyk öz magşugyna haýsydyr bir isleglerini köşeşdirmegiň, kanagatlandyrmagyň serişdesi hökmünde däl-de, eýsem inçe hem nepis gözellikleriň aňk ediji nusgasy hökmünde garaýar. Şonuň üçinem bu gazallaryň gahrymany sap sopy şygrylaryndaky ýaly ylah bolmasa-da, beýan edilýän duýgularyň ruhanalygy boýunça ol şygrylar howaly ruhy söýginiň waspy bolup durýar. Çünki nusgawy türkmen edebiýatynda söýginiň belentligi söýginiň diňe bir obýekti boýunça däl, eýsem ruhanalyk derejesi, häsiýeti, tebigaty bilenem kesgitlenýär.

Andalybyň howalylyk, nepislik hem inçelik ýaraşýan gazallarynda ýordumyň ösüşiniň öz depgini bar. Gazalyň şekil aýratynlyklaryna laýyklykda, olarda çeper mazmun kem-kemden, birsydyrgyn hem endigan gidýän ritm boýunça açylýar. "Gazal monoritmdir"¹⁰-kapyýanyň ýeke-täk görnüşine esaslanýan şygrydyr. Kapyýa bolsa şygryda ritmiň owaz, heň esasydyr, ritmiň umumy akkordyny beriji pursatdyr. Ýeke-täk kapyýanyň üstünde gurnalýandygy sebäpli gazalyň umumy depgini haýalýkdan pessaylap akýan çeşmäniň owazyny ýada salýar. Şu hili depginiň çäginde gazalyň sýužeti hem ýuwaş-ýuwaşdan, mazmunyň barha täze we

¹⁰ Литературный энциклопедический словарь. М. 1987. с.73

täze jähetleriniň aýan edilmegi görnüşinde açylyp gidýär. Gazal ýazmaklygynyň, sözüň hakyky manysyndaky çeper eser bolan gazalyň kynçylygy-da ýeke-täk kapyýa bilen baglanyşyklydyr. Çünki ol ýeke-täklilik sahyryň örüsini daraldýar. Kapyýanyň köpdürlüligine hem köpsanlylygyna ýol berýän beýleki şygry şekillerinde şahyr has erkin bolýar. Ol şygryda beýan etmek isleýän mazmunyny çäklendirmezden her dürli kapyýalar arkaly soňuna çenli aýan edip bilýär. Gazalda weli ýeke-täk kapyýa oňa ýazylyp- ýaýramak üçin aýakbagy bolup biler. Şol sebäpden diňe ussat şahyr hakyky manysyndaky gazal ýazyp biler. Ol çuňňur hem giň mazmunyň bitewiligini ýeke-täk kapyýanyň şertinde bermegiň hötdesinden gelýär. Bu ýerde şygryň içki mazmuny dür däneleri bolup, kapyýalaşýan sözler hem ol däneleriň içinden geçip, olary bir ulgama düzýän sapajyk mysalydyr. Şonuň üçinem gazalçy kapyýalar ulgamyny çeper mazmuny aňrybaş derejede beýan etmegiň, gurnamagyň serişdesine öwürmegi başarmalydyr. Mazmuny dolulygyna we çuňňurlygyna bermek bilen bir wagtda kapyýa şygryň owaz, ritm gözelligini we kämilligini-de üpjün etmelidir.

Andalybyň gazallarynyň many hem owaz tagamyna ýetmek isleseň, ilki bilen gazalyň pikirini kemala getirýän sözleriň asyl manysyna göz ýetirmeli. Gazalda bolsa adatça arap-pars dillerinden geçen, häzirki zaman okyjysyna düşnüksiz bolan sözler köp ulanylýar. Çünki görnüş hökmünde gazalyň özi-de şol edebiýatlardan geçen zatdyr. Gazalyň oňurgasyny düzýän kapyýalar bolsa hökmany suratda hut alynma sözlerden bolýar. Çünki hemişe diýen ýaly gazaly diňe alynma sözlerden bolan kapyýa esasynda düzüp bolýar, diňe şeýdilende hakyky gazala mahsus owazlary we ritmleri alyp bolýar. Bu bolsa öz gezeginde gazalyň okyjy, ylaýta-da häzirki zaman okyjysy tarapyndan özleşdirilmeginde kynçylyklar döredýär. Şol sebäpden häzirki okyjy üçin nusgawy gazalyň manysyna ýetmegiň hökmany şerti ony “Türkmen klassyky edebiýatyň sözlüğini” ulanyp okamakdyr. Düşnüksiz sözleriň manysy sözlük arkaly anyklaşdyrylandan soňky ikinji iş-gazalyň içki çeper keşpler ulgamyny dikeltmek, ol keşpleriň aňyrsynda ýatan pikir uşlybyny yzarlap bilmekdir. Keşpleri biri-biri bilen baglanyşdyryp, çeper mazmunyň bitewiligine göz ýetirmek gazaly öwrenmegiň in soňky – üçünji basgançagy bolsa gerek. Haçan-da okyjy gazalyň her setirindäki, her bendindäki pikirleri öz sözleri bilen aňlatmak derejesine ýetende, ol gazala düşündim hasap edip bolsa gerek. Ýöne bu-da entek deslapky düşünilişdir.

Sebäp diýeniňde, islendik başga bir şygry eseri ýaly, belki, olardan-da beter, gazalyň çeper, gözellik manysyny diňe bir onuň mazmun tarapy däl, eýsem şekil, ýagny owaz, heň tarapy-da deň derejede kemala getirýär. Gazalda diňe edebi däl, eýsem saz eserine-de mahsus alamatlar jemlenen. Şundan ugur alyp, ony aruzyň belli-belli ölçeglerine salyp okamagy başarmaly. Ana, şonda gazal diýilýän çeper eser özüniň bütin gözelligi, gymmaty hem-de gaýtalanmaz pikirleri bilen biziň estetiki isleglerimizi kanagatlandyryýan sungat hökmünde kabul edilip bilner. Garaz, başda-da ýañzydylyşy ýaly, bu ýerde surat bilen heňiň, many bilen owazyň bitewiligine ýetmek iş ýüzünde gazaly özleşdirmäge barabar iş bolup durýar.

Andalybyň gazallarynda esasy äheň – motiwleriň biri gülüň wysalynda gezmek, gülüň wysalyňa ymtylmak, gülüň gözelligini wasp etmekdir. Şahyryň az sanly gazallarynyň hersinde bu tema başga-başga jähetlerden açylýar.

Monoritm bolan gazalyň poetikasy babatdaky esasy aýratynlygy bir pikirde şeýle aňlatmak bolar: gazal – mazmuny, pikiri owaza baglamagyň edebi görnüşi. Kapyýa köpdürlüligine esaslanýan beýleki şygry şekillerinde şahyr pikirini yzyna düşüp, pikirini has erkin ösdürip bilýär. Ol ýerde kapyýa şygryň owaz yzygiderliligini pikir yzygiderliligi bilen deň derejede, gapdallaşdyryp alyp gidýär. Gazalda bolsa kapyýanyň çäkliligi ýazary başga bir ýola iterýär: Şahyr ilki kapyýalary öňe tutýar, şol kapyýalar arkaly bolsa biri-biri bilen adaty baglanyşygy bolmadyk pikirleri bitewi mazmuny emele getirmäge hyzmat etdirýär. Diýmek, gazalda kapyýa mazmun bitewiligini ýüze çykarmagyň badalgasyna öwürülýär. Şonda gazalda kapyýa birinji ähmiýete geçýär, çeper mazmuny düzmeğiň, gurnamagyň ulgam dörediji özeni bolup çykyş edýär. Şu hakykaty göz önünde tutup, gazal görnüşinde kapyýanyň diňe şygryň owazy, şekili üçin däl, eýsem çeper mazmun üçin hem ulgam esasy hökmündäki ähmiýetiniň bolandygyny tassyklap bileris. Galyberse-de gazalyň bu aýratynlygy obrazly pikirlenmäniň täze görnüşine – assosiativ pikirlenmä getirýär. Beýle pikirlenme adaty pikirlenmede baglanyşygy bolmadyk zatlaryň üýtgeşik esasdaky baglanyşyga salynmagydyr.

Gazalyň hut şu hili çeperçilik tebigatyndan hem bu görnüşde mazmun bilen şekiliň özboluşly gatnaşygy kemala gelýär: Şol bir kapyýa-sözleriň ulanylmagy sebäpli gazallaryň köpüsünde birmeňzeş ýa-da özara ýakyn çeper mazmun we tanyş çeperçilik ahwalaty ýüze çykýar.

Andalybyň gazallarynyň keşpler ulgamynda magşugyň ýüzi, jemaly aşygyň ahyrky maksadydyr. Gül ýüz, agyz – liriki gahrymanyň hemişe ymtylýan ýeridir. Emma ýüzüň diňe bir “gül” keşbi däl, eýsem Aý-Gün aňlatmasy arkaly-da aňladylýandygyny belläp geçmek gerek.

Şükri-lilla ki gözüm düşdi Kuýaş dek ýüzüne

ýa-da

Eý hüýr,ýüzüniň biri Aý, biri Gün dek.

ýa-da

Öçürdim arzy-hijranda Aýu-Kuýaş şemgyn.

“Gül” hem, “Aý-Gün” hem gündogar edebiýatynda gозelligiň hem manynyň iň ýokary simwolydyr. “Gül” näziklige, gозellige, esasan hem, hoşboý ysa yşarat edýän bolsa, “Aý-Gün” nuruň çeşmesi hökmünde nura yşarat edýär. Bular bolsa gündogar aňyýetiniň islendik dürli ugurlarynda iň ýokary ruhy gymmatlyklar hökmünde teswirlenipdir. Hut şolaryň üsti bilen bakylyk gymmatlygy aňladylypdyr.

Emma Andalybyň aşygynyň magşugyň “gül” ýüzündäki ahyrky duralgasy magşugyň lebidir. Leb, dodak aşygyň hakyky wysalydyr.

Laglyň gamydan taşlady Hyzyr aby-haýýatyn,
Köwser suwy dek safy-zülalyň ne bela hup.

Öldürse gözün, iki lebiň leyk berur jan.

Sunarga bilbile zerrin pyýala birle gülşende,
Diýmäňler nesteren leba-leb güli-şerap açdy.

Görnüş i ýaly, magşugyň lebi aşyga jan berýär, lebiň tagamy şerabyň tagamyny berýär. Eger-de biz şu hili many aňlatmalary umumylaşdyrsak, onda magşugyň lebi diriligiň hem-de şerap keşbinde berilýän bakylyga düşünmek ukybynyň çeşmesidir diýip bileris. Diýmek, Andalybyň söýgi heserlenmesi umumy gündogar äheňlerine sapyp gidýär. Lebiň hut şu hili manyda teswirlenmegi şahyryň söýgüsiniň ten duýgulary bilen hiç hili baglanyşygynyň ýoklugy, bu ýerde sap ruhy manyly gözelligiň beýan edilýänligi baradaky pikire iterýär. Bu pikiri onuň ähli gazallary babatda hakykatdyr diýip tassyklap bolar. Hatda “Ne bela hup”, “Reşki-perizada” ýaly göräýmäge mazmuny diňe magşugyň daşky gözelliklerinden ybarat bolan gazallarda hem ruhy gymmatlyklar esasy orunda durýar. Bularda adamyň fahyşy duýgularynyň beýany ýokdur. Hatda magşugyň daşky-saç, kirpik, alkym, göz ýaly sypatlary-da aşykda ten duýgularyny oýarmaýar. Olar Allanyň döreden daşky gözelligi bolandygy nukdaýnazaryndan wasp edilýär. Galyberse-de, Andalypda “alma-enar” ýaly gönüden-göni ten duýgularynyň aňladylmasy bolan, ten duýgularynyň oýanmagyny aňladýan keşpler бүтінleý ýokdur.

Şahyryň “Çendan-çendan”, “Tap açdy” gazallary bolsa özüniň çeper mazmuny taýdan hut ruhy manylary özünde jemleýär. Ylaýta-da soňky gazalda liriki gahryman özüni bilbiliň keşbinde görýär. Özem bu hili çeper kontekstde bag hut ruhy-gaýyby manylaryň yşaraty mesgenini aňladýar. Şonuň üçin hem bu gazalda esasy çeper äheň “kitap” aňlatmasynyň üsti bilen berilýär. Bilbil – liriki gahryman bagdaky gülleri edil kitabyň mazmunyny açan ýaly açýar. Ol – gözellik syrlaryny okap akyl ýetirýän bilbil. Munda bilbiliň owazy kitap okaýan karynyň sesi keşbinde getirilýär.

Diýmäň: “Gül gunçasy güller dema-dem bilbiliň çyrlap”,
Harymy- gülşen içre, sebz handan kitap açdy.
Debistany çemen içre tiftl ýañlyg Andalyby-zar,
Ki bismilla okyban elde hamradan kitap açdy.

Şeýlelikde, Andalybyň gazallary ruhy yşgyň beýany bolup durýar. Şahyryň gözellik matlaby ruhy gymmatlyklardyr. Bag-u bostan, gülşen-yşkyň mekany. Şol bir wagtda-da olar wysalyň, maksada gowuşmaklygyň yşaratydyr, alamatydyr. Munuň tersine, aýrallyk bolsa şahyrda gülşeniň gapma-garşylygy bolan tikenli, daşly ýer keşbinde berilýär.

Ne taň köýünde hara maňa bolsa tiken bester
Kylur men, hasrat otyga ýanyp, her gije perýady

ýa-da

Daş era eýläp watan daşwakga boldy Andalyp,

Şahyryň gazallarynda bahar-yşgyň çeper wagty, gys hem aýrallygyň çeper wagty, gülzarlyk bolsa yşgyň çeper mekany hökmünde teswirlenýär. Halyl, Hydyr ýaly keramatly şahslaryň adynyň getirilmegi “debistany-çemen”, ýagny

“çemenlikdäki mekdep” aňlatmasynyň ulanylmagy Andalypda söýginiň allegoriki-simwoliki jähetde beýan edilýänligine ýene bir gezek güwä geçýär.

Dogrudanam, aslynda alanyňda-da, bilbil bilen gülüň arasynda hiç hili fahyşy baglanyşyk ýok ahyryn. Bu aragatnaşykda ten islegleriniň joşmasy däl-de, yşga düşen ýüregiň ruhy joşguny ýüze çykýar. Bilbil, aýdaly, laçyn däl, ol awa çykan guş däl-de, gözelligi bagynda şeýdadyr. Diýmek, Andalyp öz gazallarynda magşuk ynsanyň gözelligini hut ruhy taraplardan wasp eden şahyr. Magşuk gözelligi kämilliginiň iň ýokary derejesini alamatlandyrýar.

Jemaly nagşy-Çyn suratgeri saldy tahaýurga
Ki haýran galdy pany, yşk otyga ýandy bizady.

Nesimi – isim her beýt ibtidasyndan geler, emma,
Gerekdir Andalyb-a, at çykarmaklykda ussady.

Magşugyň jemaly Hytaý suratçysyny haýrana goýýar, pany dünýäniň özi görüplik oduna ýanýar. Andalyp magşugyň gözelligini baky gözelligi derejesine göterýär, ony panydan saýlaýar. Ynsan gözelligi şeýdip, ylahy derejeler we ylahy sypatlar bilen baglanyşyk ýoluna düşýär. Soňky beýtden görnüşi ýaly, gülüň gözelligini, adyny her beýdinde wasp edýänligini nygtaýar. At çykarmak ussatlygy-güli wasp etmekde ussatlykdyr.

Ähli aýdylanlary jemlesek, andalyp – gülüň aşygy, gül bolsa magşuga mahsus ähli gözelligiň simwolydyr. Diýmek, Andalyp-gözellige, ruhy manyly ynsan gözelligine aşyk bolan şahyrdyr.

Şahyr “Öwrüley”, “Dilber” muhammeslerinde gazallaryna mahsus bolan çeper äheňleri dowam etdirýär. Şeýle döredijilik umumylygy bilen bir wagtda şahyryň muhammesleriniň hersine özboluşly aýratynlyklar hem häsiýetlidir. Ilki bilen şahyryň muhammesleriniň onuň gazallaryndan soňky edebi tejribesidigi baradaky çaklamany orta atmak gerek. Sebäp diýeniňde, muhammesler gazallara garanda has düşnükli, has kämildir, ýagny sadadyr. Olarda gazallardaky kitaby aňlatmalar, pars dilinden üýtgeşsiz diýen ýaly geçirilen jümleler, tagaşyksyzrak görünyň, gulaga agyr eşidilýän aňlatmalar ýokdur. Muhammesleriň dil hem-de owaz kämilligi, many we pikir aýdyňlygy okyjyny näme diýdikä diýip kösenip oturmakdan halas edýär. Olar gaty akgyňly okalýar. Şahyryň gazallaryndan başlanan liriki kämilleşmek ýoly muhammeslerde kämilligiň bir menziline ýetýär.

Galyberse-de, muhammesleriň mazmunynda täze pikirler ulgamy – gazallaryň tüýs kitaby agyrlýgyndan düýpgöter tapawutlanýan, okyjynyň estetiki aňyna ýeňil ýetýän keşpler peýda bolýar. Muny galybylykdan terlige barýan ösüş diýip häsiýetlendirmek mümkin. Indi şahyr özüni “bilbil-gül” baglanyşygy bilen çäklendirip duranok. Ol çeper keşpleriň, äheňleriň has ýaýbaň giňişligine çykýar.

“Öwrüley” – häzirki türkmen dilindäki “döneýin”, “aýlanaýyn” manysynda atlandyrylan muhammesdir. Bu muhammesiň çeper tekstinde “gül ýüz”, “kamar ýüz”, “şirin söz”, “çeşmi-humar”, “meh lyka” ýaly döredijiligiň başky döwründen geçen çeper aňlatmalar bilen bir hatarda täze bir äheň peýda bolýar. Ol äheň öňki “gül-bilbil” jübütiniň ornuna gelýän “gul-patyşa” arabaglanyşygydyr. Hut şu jübüt hem şahyryň öz magşugy bilen arabaglanyşygyny çeper aňlatmagyň esasy tärine

öwrülyär. Şahyryň lirikasy ýekeje şygyr arkaly täze äheň bilen baýlaşýar. Hut şu äheň hem “Öwürleý” muhammesiniň mazmun-many oňurgasyny düzýär.

Bu ne döwletdir, ki didaryň tomaşa eýleşem,
Göýä-ýe ol hezreti Ýusuby söwda eýleşem.

Tagty-dünýäni gezip, sen deý nigary görmedim.
Sen kibi sahyp-letapet gülgüzary görmedim,
Sen deýin näzik beden, çeşmi-humary görmedim,
Dilrubalar içre sen dek şähriýary görmedim,
Hem biliňden, hem eliňden, hem diliňden örgüleý.

Uýkuda görgeň oşol şahy-jahanyň senmu sen...

Men garyp janym pida kysam saňa bolsam gulam...
Andalyby-binowadyr men, nowaga uçradym...

Bu ne döwletdir ki sen dek patyşaga uçradym.

Görnüşü ýaly, dünýä bag, gülşen däl-de, tagt, döwlet. Indi bilbil gulama dönükdir. Gülüň ornuny bolsa patyşa eýeläpdir. Aşyk bilen magşugyň aragatnaşygynda gözelligi-estetiki baglanyşyklar öz ornuny durmuşy -jemgyýetçilik terzindäki baglanyşyklara beripdir. Gözelligiň özi bolan “gül” yşaratyndan tapawutlylykda “patyşa” gözelligiň, erk-ygtyýarlygyň eýesidir. Onsoň aşyk magşugyň ygtyýaryndaky “dile”, “ele”, “bala”, “boýa”atygsap başlaýar. Munuň özi şahyryň çeper pikirlenmesindäki uly özgerişligi alamatlandyrýar. Andalyp şahyr hökmünde kitabylykdan durmuşylyga tarap hereket edip ugraýar. Bu hereket ahyrky netijede oňa bilbil hökmünde hakykaty wasp etmegiň täze tärlerini, täze usullaryny berýär. Ol indi başgaça- durmuşy äheňlerde nagma kakyp ugraýar. Hut şonuň üçin hem ol “Andalyby-binowadyr men, nowaga uçradym”, yagny täzeçe saýrap başladym diýýär. Şahyryň dessanlaryna tarap ýoly-da döredijiligiň şu nokadyndan başlanýan bolsa gerek.

Andalybyň “Dilber” atly sekiz bentlik muhammesinde ýokarky şygrylaryndaky esasy iki çeper äheňiň - “gül-bilbil”, “patyşa-gulam” äheňleriniň ikisi-de dowam edýär. Şahyr özüniň esasy maksady diýip magşugyň gözelligi sypatlaryny şerh etmekligi hasaplaýar. Şonuň üçin hem şygryda magşugyň ähli daşky gözelligi bir-bir wasp edilýär. Wasp etmek bu ýerde bedeniň dürli agzalaryny ýöne sanap geçmek däl. Wasp etmek her bir agzany çeper keşbe geçirmek, dürli çeperçilik serişdeleri arkaly özboluşly suratlary döretmek. Mysal üçin, gözeli gabagy badam suratynda, gamzasy-garaýşy pyçak, gözi jan alyjy, zülpi duzak, jemaly şem suratynda wasp edilýär. Diýmek, wasp etmek – surata geçirmek bolsa gerek.

“Gül-bilbil” äheňi muhammesiň aşakdaky setirinde dowam edýär:

Bag içre gül gyzardy, algaç beraty-husnuň...
Gül dek ýüzüň gamyda ýok mende sabr-u takat...

Sensiz maňa gülüstan göýä ki naru- suzan
Şowkuňda Andalyby salar nala-ýu efgan...
Gül çihraň et nemaýan biçäre Andalyba...

“Patyşa-gulam” äheňi bolsa şeýle setirlerde ýaşamagyny dowam etdirýär:

Genji-wysalyň istäp,çün mar tovlanar men
Eý şah, men gedaga bermeý zekaty-husnuň...
Ret eýleme gapyňdan, eý näzenin, guluň men...

Şolar bilen bir hatarda “Dilber” muhammesini şahyryň beýleki şygryrlaryndan tapawutlandyrýan bir aýratyn mazmun bar. Olam bu eserde liriki gahrymanyň ruhy ahwalatynyň esasy orna geçýänligidir. Şahyr ýöne bir magşugy wasp etmek bilen çäklenenok-da, eýsem öz gamgyn ejirli halyndan köp gürrüň edýär. Aslynda görnüş aýratynlygy boýunça bu şygyr magşugy taryp etmekden-de beter aşygyň ahwalyny beýan etmeklige syrygýan arzy-şikaýatdyr. Diýmek, bilbil gül gözelliginden-de beter öz perişanlygyndan söz açýar. Bilbil janlanýar, özüne tarap bakýar.

Şowkuňda, eý periweş,diwanadyr bu janym,
Her ne günä kylsaň sen, jürmanadyr bu janym,
Men hassa binowadan bigänedir bu janym,
Wasl agşamny tapgan efganadyr bu janym...

Bakyşyň arzuwsy kyldy kaddym hamyda,
Halym kibi perişan boldy tenim jebride,
Ganlar ýuwtar hemişe könlüm lebiň gamyda...

Liriki gahrymanyň hususyýetiniň şu hili oýanyşy kitapdan durmuşa ädilen ädimiň netijesidir. Liriki “men” ruhy şahs-adam hökmünde janlanýar. Ruhy ahwalyň esasy orna geçmegi lirikanyň ynsanlaşmagyna, bilbiliň nagmalarynda ynsany äheňleriň güýçlenmegine getirýär. Lirikada indi ýeke gahryman -wasp edilýän magşuk däl-de, eýsem ýene bir, ikinji gahryman-öz içki ahwalyny paş edýän, ýüze çykarýan liriki gahryman hem bitewi we deň derejeli şahs hökmünde peýda bolýar. Ol gazallardan tapawutlylykda ýöne bir subýekt däl-de, eýsem öz halyny beýan etmegiň obýektine öwren şahsyýetdir. Şeýdip, bilbiliň içinde ynsan hususyýeti, ynsan ahwalaty, ynsan keşbi, ynsanyň liriki ykbaly oýanýar.

Nurmuhammet Andalybyň has meşhur muhammesi “Jykyr” şygrydyr. Bu şygryň golýazma çeşmesi barada dil-edebiýat ylymlarynyň doktory, edebiýatçy A.Aşyrow şu maglumatlary berýär: “Şahyryň şygryrlarynyň arasynda durmuşy temadan ýazan ýeke-täk eseri –“Jykyr” goşgusy mälum. Bu goşguda jykyryň daýhançylyk durmuşyndaky orny beýan edilýär. Geň tarapy, bu goşgy hiç bir golýazmada hem gabat gelenok. Goşgy Hojaly mollanyň türkmen edebiýatyny ylmy esasda öwrenmegiň mugallymy akademik A.N.Samoýlowiçe iberen

hatlarynyň arasynda gabat gelýär. Bu nämäni aňladýar? Bu türkmeniň XX asyrdan öňki durmuşynda, has takygy, dürli döwürleriň şahyrlarynyň eserleri göçürilen halatynda kätipleriň agramly böleginiň din wekilleri bolandygy sebäpli, esasan, dini mazmunly eserleriň ilkinji orunda goýlandygyny alamatlandyrýar”.¹¹ Bu maglumat goşgynyň şahyryň lirikasynyň ýeten in ýokary mazmun derejesine degişlidigini görkezýär. Bellenmeli zat, ol şahyryň şygryýetiniň ýokarky, bellenen taraplardan ösüşini özboluşly suratda jemleýär. Şahyryň bu hili çeperçilik ösüşi şygryň öz temasy boýunça gönüden-göni durmuşa çykmagynda aýan bolýar. Gyzykly yeri, bu şygryda bilbiliň keşbinde şahyryň liriki “meni” berlenok-da, hut jykyryň özi berilýär. Şu hem diňe bir Andalybyň däl, eýsem tutuş türkmen şygryýetiniň içki çeperçilik ösüşinde bolup geçen uly öwrülişikdir. Bütinleý durmuşy zat bolan jykyr edebiýatyň döp bolan keşpler ulgamynda öz ornuny tapýar, jykyr edil yşga düşen bilbil ýaly gözlerinden ýaş akdyrýar, edil bilbil ýaly nala eýleýär.

Eşki-sylap gözleriden akyzar girýan jykyr...
Her säherler nala eýläp, kyçgyrar şeyda bolup,
Aýlanar ýüz nagma birle bilbili-göýä bolup,
Kölçe-kölçe ýerlere rähmet suwy derýa bolup.
Haktagalla zikrin aýdar, gijeler efgan jykyr.

Sen gulak goýsaň, ýakar her dembe-dem owazy hoş,
Balaman, dutar, sitardan ýeg erer hem sazy hoş

Ýöne jykyr-bilbil kimiň yşgynda şeyda bolup, nagma kakýar? Şeýle sowalyň goýulmagy şahyryň jykyr keşbiniň köptaraplaýyn, köp manyly bir keşpdigine göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Jykyr ýaşaýşyň bir hadysasydyr. Ol adamlara zerur bolan maddy nygmatlaryň çeşmesidir. Şahyryň beýan edişi ýaly, ähli nygmatlar bolsa Allatagalladan gaýdýar, şonuň üçin jykyr Allanyň waspynda nagma kakýar.

Bu jykyrga münde bir agaç, biliň, derkar erer,
Her biri bir lefz ile zikri—Hudaga zar erer,
Biri “Subhan” diýir, biri “Alhamdi-lilla” ýar erer
Aýlanarda gysgany çarhy-pelek dek bar erer,
Digiri “huw-huw” diýip, bagyrlary birýan jykyr.

Jykyryň şu hili keşplerde janlanmagy ony özboluşly simwola öwürýär. Jykyr dünýä ýaşaýşynyň gün-güzeranyň, başgaça aýdylanda, pelegiň çarhynyň simwolydyr. Şahyryň pikirçe, gün-güzeran, adam ýaşaýşy haçan abadan, rysgal-döwletli bolar! Haçan-da külli pany ýaşaýşy hudaýa alkyş okasa, hudaýa tagat eýlese, şonda-da boletin we abadan ýaşaýşy bolar. Ähli maddy nygmatlaryň bolçulygy we berekedi Allaga ybadat etmeklige we alkyş okamaklyga baglydyr.

¹¹ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we poemalar.A,2011(elektron nusgada), s.200.

Jykyryň öresi asmana bakyp, Allanyň jemalyny görýär. Hak tagallanyň birligine güwä geçýär. Şondan soň:

“Lä ilähe ilalla” diýp arpa-bugdaý baş bolur,
“Läşerike-wahdahu” diýip, jugary hem çäş bolur,
Käşir-u künji, zygyr, şaly ajaýyp aş bolur,
Jugaryny köp ekin, onuň huruşy mäs bolur.
Yhtyýat eýlän, ýaranlar, bolmasyn weýran jykyr.

“Bolmasyn weýran jykyr” Andalybyň çeper pikirlenmesiniň ýokary simwoliki derejesi bu jümläni “ýaşayş weýran bolmasyn” diýen manyda okamaga doly esas berýär. Şygryň in soňundaky iki setiriň hem göçme yşaraty manylary bardyr:

Şükri-lilla Andalyp, kyldy jykyr jöwlan erer,
Biz kibi üftagalarnyň derdine derman jykyr.

Diýmek, jykyr aýlanýar, ýaşayş dowam edýär. Şeýlelikde, şahyr “jykyry” dürli many jähetlerinde beýan edýär: Birinjiden, jykyr – Allanyň yşgyna düşen bilbil. Ikinjiden, jykyr – ýaşayşyň çarhy. Üçünjiden, jykyr – garyp, pukara daýhanlaryň maňlaýynyň diregi.

Bu çeper keşpden soňky – üçünji manyny almaga bize:

– Hoşluk daýhanlarga, bir näzenin janan jykyr...

Kim jykyrnyň lezzetin bilmez kişi medhuş erer,

Der hakykat bilgen ile asly-daýhandyr jykyr.

– ýaly setirleri doly esas berýär.

Nurmuhammet Andalybyň “Şygrylar we poemalar” ýygindysynda onuň dürli şahyrlaryň gazallaryna düzen 23 sany tahmysy ýerleşdirilipdir. Ýygindyda tahmyslaryň onuň öz gazaldyr muhammeslerinden soň ýerleşdirilmegi biziň pikirimizçe, şahyryň lirikasynyň ösüş mantygyna laýyk gelýär. Tahmys barada “Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinde” şeýle diýilýär: “Başga bir şahyryň gazaly esasynda muhammes ýasama. Munda şahyr gazalyň her bendiniň önünden şonuň kapyýasyny kybapdaş, ölçegine laýyk we many jähetden baglanşykly üç setiri özünden goşýar. Şeýlelikde, başlemäniň bir bendi emele gelýär”.¹² Edebiýatçy A. Aşyrow bolsa tahmys barada şu hili nazary pikirleri öňe sürýär: “Eýsem, tahmys näme? Tahmys bu şahyryň özünden öň ýaşap geçen ýa-da döwürdeş şahyrynyň göwnüne ýaran gazalyny alyp, onuň her beýdiniň önünden özüniň üç setirini goşmagydyr. Şol goşulan setirler nusga alnan şahyryň gazaly bilen özara sazlaşmaly. Bu sazlaşyk diňe bir ölçeg babatda däl, eýsem, pikir babatda hem sazlaşykly bolmalydyr. Aslynda bu şahyryň başga bir şahyr bilen özara dördedijilik güýç synanyşygy. Tahmys ýazýan şahyr beýleki şahyryň pikirini ösdürmäge, täze-täze meňzelmelerdir deňeşdirmeleri ulanmaga synanyşýar”.¹³

¹² Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988, s.366.

¹³ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we poemalar.A,2011(elektron nusgada), s.200

Alymlar islendik şahyryň adatça özünden güýçli hasaplaýan ýazarynyň saýlantgy gazalyňa tahmys baglandyklaryny belleýärler. Andalyp köplenç Nowaýynyň hem Fizulynyň gazallaryna tahmys baglapdyr.

Tahmys ýazmak ýaryşmakdyr. Andalyp öňki halypalaryň gazallaryny çeper keşpler bilen baýlaşdyrypdyr. Özünüň kapyýa tapmak ukybyny, başarnygyny tahmyslar ýazmak arkaly synap görüpdür. Tahmysyň poetiki aýratynlyklaryna belli bir derejede göz ýetirmek üçin, şahyryň beýik Nowaýynyň gazalyňa baglan “Uýku gelmedi” tahmysyna seredip geçmek bilen çäkleneliň.

Tahmysy seljermegiň usuly şahyryň öňki şygryrlarynyň derňew usulyndan tapawutlanmalydyr. Biz ýokarda gazaldyr muhammesleriň içki many-keşpler ulgamyny derňemegiň käbir nusgalaryny görkezmäge synanyşdyk. Biziň şu işimiziň maksady XVIII asyryň çeper eserlerine düşünmegiň ýollaryny iş ýüzünde görkezmekdir. Şu nukdaýnazardan, degişli ýokarky struktura seljermesi umumyrak hem bolsa, biziň pikirimizçe, Andalabyň gazaldyr muhammesinden nämäni gözlemelidiginiň bir mysaly bolup bilerdi. Bu hili seljerme çeper eseriň içki mazmunyny düzýän çeper keşpleriň anyk yzarlanmagyny göz önüne tutýar. Diňe şu hili ýagdaýda biz edebi esere düşündik hasap edip bileris. Şeýle seljerme işinde maksat edebi eseriň çeper tekstiniň ýüzünde galmak däl-de içki-astky mazmunynda ýatan many keşpleri ýüze çykarmakdyr. Olary şahyryň öz mantygyna laýyklykda ýöne gaýtalamak däl-de, eýsem derňewçiniň pikirleriniň mantygyna laýyklykda many gatnaşyklary gaýtadan dikeltmekdir.

Tahmysyň seljermesi aşakdaky usulda amala aşyrylsa, dogry bolardy: ilki bilen öňki şahyryň gazallarynyň bir beýdi alynmaly, soňra tahmysçy şahyryň ol iki setire goşan üç setirini gözden geçirip, soňky goşulma arkaly nähili täzelikleriň döredilendigi anyklanmaly. Munuň özi şygry ýaryşyna goşulan soňky şahyryň zehinine, ussatlygyna anyk göz ýetirmäge mümkinçilik berer.

Alyşir Nowaýynyň “Uýku gelmedi” gazaly şeýle başlanýar:

Gije gelgümdir diýban, ol serwi-gülru gelmedi,
Gözlerimge gije daň atgança uýku gelmedi.

Turuwbaşdan gazalyň çeper hususyýeti bildirýär: şahyr “gelmek” söz oýnatmasynyň üstünde birgiden çeper keşpleri gurnap başlaýar. Ilki ol söz erkin söz düzüminiň, soňra durnukly söz düzüminiň içinde gelip, özboluşly çeper täsir döredilýär. Andalyp hem şu täri has ýitileşdirmek, kämilleşdirmek işini esasy ugur hökmünde saýlap alýar. Ine, onuň goşan üç setiri:

Ham getirdi kamatym, peýweste ebru gelmedi,
Hatty-müşkefşanu, haly anbarbarinbu gelmedi,
Ruzygärim tire kylgan jägdi-gisu gelmedi.

Üns berseňiz, Andalyp ilkinji setirlerinden “şirwan perdeden tutup” ugraýar: ol Nowaýynyň gazalyny ähli çeperçilik güýjüniň “gelmek” söz düzümindedigini bilip, hut şol nyşanany-da urmakdan başlaýar: Onuň kaddy-kamaty ýaý beripdir, emma gaşy ýaý gelmändir! Nowaýynyň birinji beýdiniň ikinji setirindäki

“garaňkylyk” keşbini ol бүтінлеý başga serişdeler arkaly özüniň goşan soňky – üçünji setirinde has güýçli, has täsirli döredipdir: durmuşyny, ömrüni garaňky eden gara saçly gelmedi.

Bu tahmysyň galan bentlerinde tahmysçy şahyrymyzyň Nowaýydan ep-esli ozdurýandygyny aýdyp bolar. Ikinji bentde Andalyp gözel ýaryň gül ýüzüni görüp bilemok, çünki gözýaşym gözlerimiň önünde perde bolupdyr diýen manyda gürrüň edýär. Ol Nowaýynyň gazalynyň çeper keşp ulgamynyň merkezinde durýan “garaňkylyk” äheňini dürli-dürli serişdeler bilen çuňlaşdyrýar. Onuň ol keşbi aňladyşynyň Nowaýydan has inçedigini, has näzikdigini görüp bolýar. Eger halypada garaňkylyk Günüň ýaşmagy sebäpli, göni manyda bolsa, Andalypda ol gözýaş perdesi bilen baglanyşyklydyr. Onuň şahyrana pikiriniň dowamy başky setirdäki in ýokarky perdeden ýuwaş-ýuwaşdan pessaýlamak terzinde amal edilýär. Özüniň goşan setirlerinde ol magşuga ýalbaryp, onuň rehimdarlygyny oýarmaga çalyşýar. Bu bolsa magşuk bilen gönüden-göni aragatnaşyga – söhbete girmän, diňe öz gaýgy-hasratyna gümra bolan Nowaýydan tapawutlylykda onuň duýgularynyň has hyjuwly hem zaryn çykmagyna getiripdir. Nowaýynyň:

-Gözlerinden niçe suw gelgeý diýip öldürmän meni,

Kim bary gan erdi gelgen bu gije, suw gelmedi- diýen, ganly gözýaş äheňini Andalyp şondan soňky bentde:

-Zagpyran zar aryzyň gan ýaşymy kylmaý nygam –diýip, бүтінлеý başgaça rövüşde berýär. Görnüşi ýaly, tahmysçynyň keşpleri halypanyň adaty öwrenişikli “gözden ganly ýaş gelmek” keşbinden has terligi, täzeligi, özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Ol “suwsuz gurap barýan gül dek ýüzüne göz ýaşym direldiji ygal bolsun” diýip aýdýar. Tahmysyň soňky bendinde Nowaýy:

- Eý, Nowaýy bada birle horram et köňlün öýün

Neý üçin kim bada girgen öýge gaýgu gelmedi – diýýär.

Ol magşugyň gelmejegine gözi ýetip, bada-şeraba ýüzlenmegi, köňlünü şerap bilen köşeşdirmegi özüne pent edýär. Şeýle çözügiň gönümel hem, göçme hem manysy bolup biler. Göçme manyda ol magşukdan ýüz öwürmek bilen şerhetleşip biler. Andalybyň pikiri, çözügi munuň tersinedir: ol ýüz öwürmek däl, eýsem magşuk ugrunda öňküdenem güýçli dert çekmegi özüne ündeýär.

Andalyb-a, nala eýläp bigam et köňlün öýün,

Jamy-sahbadyr deňiz, gör baýram et köňlün öýün,

Ýetmesin asyp, hergiz mäkäm et köňlün öýün.

Diýmek, ol söýgi gözýaşlaryny deňze öwürmegi, şeýdip öz magşugyna gowuşmagy zerur hasaplaýar.

Şeýlelikde, tahmysçy öňki halypanyň gazalynyň setirleri esasynda, şondan bat alyp, бүтінлеý başga äheňleri we keşpleri döredýär. Ýöredilen pikiriniň täze-täze jähetlerini açýar, öňküden tapawutlanýan, oňa gapma-garşylykdaky pikirleri hem aýdyp goýberýär.

Tahmysyň anyk derňewi bir zady görkezýär: Tahmys, dogrudanam, sözüň hakyky manysynda ýasalýan eserdir. Munuň senetçilik manysy esasy zatdyr.

Elbetde, bu soňky şahyryň döreden keşpleriniň terligine, tebygylygyna hiç hili zeper ýetirmeýär. Bu ýerde “ýasamak” ýasamalyk däl-de, kämil etmek, kämillikde bäsleşmek manysyny berýär. Şahyr tahmyslaryny döredijilik ussatlygyna ýeten wagty ýazýar diýen pikiri ýokarda ýatlap geçipdik. Bu hakykatdyr. Ýöne munuň biziň Andalybyň lirikasy barada ýöreden pikirimize çapraz gelýän ýaly görünmegi mümkin. Sebäp diýende, gazallaryndan muhammeslerine çenli şahyr dilini taraşlamak, sadalaşdyrmak, pikiri aýdyň aňlatmak ýoluny geçipdir diýipdik. Emma tahmyslary weli arap-pars sözleriniň, agyr jümleleriniň köplügi bilen bada-bat göze ilýär. Şahyryň kämillik döwründe-de ýene şeýle çylşyrymlylyga ýüz urmagyny nähili düşündirmeli?

Birinjiden, tahmys ýazylanda şahyr dil, şekil aňlatma meselesinde erkin däl. Tahmys görnüşinde ýazylan muhammesiň bütin çeperçilik hususyýeti gönüden-göni baglanylyan gazalyň hususyýetine baglydyr. Şonuň üçin şahyr bu ýerde bütinleý başga bir uslyba geçip bilmez.

Ikinjiden bolsa, geçmiş türkmen edebiýaty barasynda gürrüň edilende, biz dürli-dürli uslyplar edebiýatyň ösüşünde bir-biriniň yzyndan gelýär, bir-birini gysyp çykarýar diýip hasaplamak, biziň pikirimizçe, ýalňyş bolar. Aýdaly, goşukçylygyň Magtymgulydan soň has rowaçlanmagyna garamazdan, XVIII asyrda-da, hatda XIX asyrda-da umumy gündogar äheňleri edebiýatymyzda ýitip gitmän, ýaşamagyny dowam etdiripdir. Edil şonuň ýaly, goşukçylyk hem Magtymgulydan öň hem edebiýatyň esasy ugurlarynyň biri bolupdyr. Diýmek, dürli uslyplaryň bir-birini gysyp çykarandygy däl-de, bir-biri bilen hyzmatdaşlykda ýaşandygy hakda gürrüň etmek, megerem, ýerlikli bolardy..

II BAP

“Risaleýi-Nesimi” eseriniň teksti

XX asyryň uly filosoflarynyň biri Gadamer “Tekst –başlangyç filosofik reallykdyr, filosofiýanyň esasy predmetidir”¹⁴ diýip aýdýar. Munuň özi tekst meselesini akyl ýetirişiň iň ýokary belentliklerine çykarýar we onuň umumy filosofiki ähmiýetine ýene bir gezek şaýatlyk edýär. Ondan biraz öň ýaşap geçen akylдар Dilteýiň aýdyşy boýunça, düşünmek adamzat ýaşayşynyň gizlin manylaryna yş açýan ýürekden geçirmelerdir.¹⁵

Nurmuhammet Andalybyň gizlin, batyn manylar we olary ýürekden geçirmek meselesi bilen gönüden-göni baglanyşykly teksti “Risaleýi-Nesimi” poemasydyr. Nurmuhammet Andalybyň dört sany poemasy bellidir. Olar “Risaleýi-Nesimi”, “Oguznama”, “Sagdy-Wakgas” hem-de “Kyssaýy-Fyrgun” eserleridir. Bularyň hemmesi-de häzirki wagtda neşir edilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi. Biz şu işimizde şahyryň dört poemasyň diňe biriniň-“Nesimi” eseriniň çeper struktura seljermesini bermekçi. Ala-böle şu eseriň struktura derňewi üçin saýlanyp alynmagynyň özüne ýetiksi sebäbi bar. “Oguznama” poemasy XVIII asyr türkmen edebiýaty boýunça ýazylan işlerde ýeterlik derňew edilipdir. Galyberse-de, onuň çeper mazmunynda, biziň pikirimizçe, häzirki zaman okyjylary üçin pelsepe dünýägaraýşy babatda hem, çeper-şekil meselesinde hem düşnüksiz, aýtmasy kyn bolan zatlar ýok diýerlikdir. Şonuň üçin bu eseri özleşdirmekde okyjy aýratyn bir ugrukdyrma mätäçlik çekmeýär. Beýleki iki poema hem giňden ýaýran, sada hem aýdyň ýordumy bilen okyjylara düşnükli, aňýeterli eserler bolup durýar.

Öz döwründe belli edebiýatçy G.Nazarow “Nesimi” poemasyň tankydy tekstini taýýarlady we 1978-nji ýylda neşir etdirdi. Şondan soň poema şahyryň 1990-njy ýyldaky “Şygrylar we poemalar” ýygindysyna girizildi. “Alym bu işe ýazan sözbaşysynda “Nesimi” hakda poemalary we poemalar hakynda ýazylan işleri ylym eleginden geçirdi. Filologiýa ylymlarynyň kandidaty Ö.Ylýasow “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” Nesimi hakyndaky bölümünde, edebiýatçy A.Nurýagdyýew bolsa şol kitabyň Andalyp hakyndaky bölümünde Nesimä bagyşlanan poemalary derňeýärler. Mundan hem başga A.Meredowyň “Andalyp we XVIII asyr türkmen edebiýatynda terjimeçilik däbi”, “Klassyk edebiýatymyzda terjimeçilik däbi” atly makalalarynda... Andalybyň “Nesimi” poemasy bilen baglanyşykly käbir meseleleriň üstünde durup geçdi”¹⁶. Görnüşi ýaly, şahyryň bu eseri türkmen edebiýatçylarynyň birnäçe makalalary ýazmagyna sebäp boldy. Munuň özi asla tötänleýin zat däl. “Nesimi” poemasynda gürrüňini edere, anyklara hem-de çeper tekstiň içki gatlagyny ýüzüne çykarara zat köpdür. Okyjy üçin eseriň mazmuny-da, şekil tarapy-da görnüş aýratynlyklary-da gyzykly bolup, eseriň bitewi derňewi arkaly Andalybyň dünýägaraýşy we şahyrana dünýäsiniň syrlyryna aralaşmaga köp esaslar bar.

¹⁴ Герменевтика: История и современность. М,1985. с.44.

¹⁵ Герменевтика: История и современность. М,1985. с.41.

¹⁶ Аşyrow А. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we poemalar.A,2011(elektron nusgada), s.206-207.

Şahyryň şeýle eseri ýazmagy onuň diňe bir Nesiminiň şygrylaryny däl, eýsem gündogar aňýetinde uly hadysa bolan tasawwufy ýeterlik bilendigine şaýatlyk edýär. Şu eseri arkaly biz onuň dine hem tasawwufa bolan garaýşyny aýdyňlaşdyryp bilýäris. Şol aýdyňlaşdyrmanyň deslapky netijesi hökmünde şu pikiri öňe sürüp bileris: Andalyp dini formallyk bilen imanyň arasynda göze görnerlikli çäk goýup bilen akyldardyr. Bu hakykata gürrüň edilýän poemanyň baş ýordumynyň guralyşynda hem göz ýetirip bilýäris. Edebiýat nazaryýetinde mälüm bolşy ýaly, sýužet eseriň çeper mazmunynda goýulýan esasy garşydaşlyklaryň esasynda gurnalýar. Özi hem çeper eserde diňe bir troplar ulgamy hem-de gahrymanlaryň häsiýetleri çeper keşbiň dürli görnüşleri bolman, eýsem hut sýužetiň – ýordumyň özi-de çeper keşbiň bir ýüze çykması hasap edilýär. Ýordum ýazaryň döwrüniň ruhunyň umumy çeper häsiýetlendirmesi bolup durýan çeper keşp (образ) hasap edilýär.¹⁷ Elbetde, bu ýerde çeper keşbiň epiki eserlerdäki özboluşly kemala getirilmesi göz önünde tutulýar. Şu nukdaýnazardan Andalybyň “Nesimi” poemasyň ýordumyny-süňňüni guraýşyndan eýýam onuň dünýägaraýyş pelsepesi aýan bolýar. Bu eseriň ýordumyny iki sany garşydaşlyk tutýar: Bir tarapdan, Nesimi bilen Emiriň arasyndaky, beýleki tarapdan bolsa Nesimi bilen nadan mollalaryň arasyndaky garşydaşlykdyr. Eger şahyryň Nesimini özüniň baş oňyn gahrymany, başgaça aýdylanda, hut hakykatyň özi hasap edýänligini göz önünde tutanyňda, ýokarky garşydaşlyklar hakykat bilen zalym häkimligiň, hakykat bilen nadan dindarlygyň arasyndaky garşydaşlyklar hökmünde göz önüne gelýär.

Eseriň şu hili umumy pikir-pelsepe ugry ýordumy kemala getirmek bilen eseriň bütin dowamynda dürli-dürli ownukly-irili wakalar, başdan geçirmeler, dürli häsiýetli hem-de pikirli gahrymanlaryň keşpleri arkaly aýdyň edilýär. “Risaleýi-Nesiminiň” çeper şekil babatdaky esasy bir aýratynlygy hökmünde bu bitewi eserde örän köpdürli şygyr görnüşleriniň, şekilleriniň ulanylandygyny bellemek gerek. Munuň özi özboluşly bir şekil köpgyranlylygy we köpgörnüşliligidir. Şahyryň hiç bir eseri-de şu meselede “Risaleýi Nesimi” eseri bilen deňeşip bilmeýär. Eger çeper şekiliň islendik şahyryň çeper pikirlenmesiniň iş ýüzünde ýüze çykmasıdygyny ýatlasak, onda bu poemada Andalybyň örän hyjuwly hem-de çuňňur pikirleriniň beýan bolandygyny tassyklap bileris. Hut şekil täzelikleri, şekil üýtgeşiklikleri çeper aňyň içki barlygynda – mazmunda amala aşan täzelikleriň we üýtgeşiklikleriň amaly, göze görünmesi bolup durýar. Şonuň üçin işimiziň şu ýerinde umumy ylmy häsiýetli we ähmiýetli bir şahsy usulyýet pikiri öňe sürüp bileris: mazmun bilen şekiliň özara gatnaşygy şeýledir:

Eseriň dörediliş we ýaşayyş dowamynda mazmuna birinjilik, şekile ikinjilik degişlidir. Emma eseriň kabul ediliş, düşüniliş, akyl ýetiriliş dowamatynda şekile birinjilik degişlidir. Çünki şeýle alanyňda, mazmun howaýy zat bolup, ol şekiliň aňyrsynda gizlenýär. Mazmuna diňe şekiliň üsti arkaly baryp bolýar. Mazmuny diňe şekil arkaly ele getirip bolýar. Sebäbi şekil – munuň özi troplardan, gahrymanlardan, ýordumdur gurluşdan ybarat bolan barlykdyr.

Bu ýerden şeýle usulyýet sapagy gelip çykýar:

¹⁷ Литературный энциклопедический словарь. М. 1987, с.253.

Çeper eseriň ylmy derňewi şekilden başlanmaly we ahyr soňunda mazmuny aýdyňlaşdyrmak bilen tamamlanmaly bolsa gerek. Elbetde, seljermäniň maksady mazmuny kesgitlemekdir. Emma mazmun diňe şekilde ýaşaýar ahryryn. Mazmuny şekilden başga ýerden gözlemek nädogry bolsa gerek. Munuň özi eseriň hakyky ylmy derňewinden – akyl ýetirişinden sowlup geçip, boş hem howaýy, umumy sözlere ýüz urmaklyga getirýär. Munuň özi, biziň pikirimizçe, şahyryň aňlatmak islän mazmunynyň üstüni açmak däl-de, derňewçiniň öz howaýy hem umumy pikirlerini eseriň boýnuna dakmagy bilen gutarýar. Şonuň üçin hem şahyr tarapyndan çeper keşp döretmek – munuň özi manyny örtmek, manyny şekile salmak bolsa, derňewçi tarapyndan seljermek – şonuň tersinedir, ýagny, manyny şekilden çykaryp almak, çeper keşbi sökmek bolsa gerek. Diýmek, seljerme işi şekil bilen baglanşyklydyr, şekile gönükdirilendir.

Andalybyň bu poemasy “Risale-i Nesimi” atlandyrylýar. “Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlüğünde”: “Risale” 1) iberilen; 2) bir meselä degişli ýazylyan ylmy eser, traktat¹⁸ diýlip düşündiriş berilýär. Şahyryň özi eserini atlandyran bu manylaryň ikisini hem göz önüne tutan bolmagy mümkin diýen pikir döreýär. Çünki Nesiminiň eserde adatdan daşary keramatly, gönüden göni Hudaý bilen arabaglanyşykly edilip görkezilmegi ýazaryň nygtamak islän esasy matlabyňa girýär. Ýöne beýleki tarapdan, şahyryň bu bitewi poemasynda başdan-aýak Nesiminiň şahsyýetini we pikir dünýäsini bermegi-de ikinji mana muwapyk gelýär.

“Nesimi” poemasynyň golýazma nusgasyny we XVIII asyr türkmen edebiyatynda poema žanryny ýörite öwrenen, ýagny meseläni hem taryhy, hem nazary taýdan derňän edebiyatçy A. Aşyrow bu eseriň žanr aýratynlygy barada şeýle ýazýar: “Nesimi” poemasy dogrusynda bolsa awtor şeýle diýýär:

Makamaty Nesimi, syhy Mansur,

Kylar men nazmy-türki, gel, oky, gör.

Andalybyň bu beýtdäki “makamat” sözi “makam” diýen arap sözünden gelip çykyp, ol “mejlisler”, “köpçülik”, “gonalga”, “söz”, “dereje”, “jaý”, “halk arasynda aýdylýan gürrüň”, “hekaýat ýygyndylary” diýen manylary berýär.

Makamat ýazmak, ýagny rowaýatlar, hekaýatlar ýygyndysy esasynda eser döretmek ýa-da olara döredijilik tarapyndan çemeleşmek gündogar edebiyatynda gadymy döwürlerden mälimidir¹⁹. Edebiyatçy makamat ýazmak däbiniň Ýewropa edebiyatynda “nowella”, “memuar” žanrlarynyň döremegine, şeýle-de rysalaçylyk we awtobiografik eserleriň ýüze çykmagyna güýçli täsir edendigini belleýär. Soňra ol pikirini dowam etdirip, şeýle diýýär: “Andalyp poemanyň girişinde öz eserini “makamat” adalgasy bilen kesgitlese-de, eseriň jemlemesinde ol ony “rysala” adalgasy bilen hem kesgitleýär”.²⁰

“Risale-i Nesimi” köne edebiyatyň däpleşen girişi bilen başlanýar, ýagny ilki bilen Hudaýa, Pygambere, eshaplara, ymamlara öwgi aýdylýar.

¹⁸ Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988, s.312.

¹⁹ Aşyrow A. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygryrlar we poemalar.A,2011(elektron nusgada), s.202.

²⁰ şol ýerde, s.203

Eserde Mansur Hallaç müsürli edip görkezilipdir. Aslynda bolsa Mansur Hallajyň ömri we işleri esasan, Bagdat bilen baglanyşyklydyr. 855-922-nji ýyllarda ýaşap geçen Hallajy garşydaşlary zendeki manyçy, ybadata çirk ediji diýip günäkärläpdirler. Çünki ol “hala” düşen pursatlary “ Enel-hak” – “Men-hak”, “Meniňki-hak” diýip ýörýän eken. 922-nji ýylda ysmaýylylaryň-küfür hasap edilen ugrunyň wekili hökmünde ölüm jezasyna höküm edilipdir. Onuň pikiriniň düýp manysy “Wahdat aş-şuhut” pelsepesinde jemlenýär. Bu jümläniň manysy Hudaýyň barlygyna ilkinji nobatda adam şahsyýeti şaýatlyk edýär diýen pikire syrygýar. Emma Hallajyň enel-hak jümlesi adamyň Hudaý bilen maddy birligini, substansional bir zatdygyny däl-de, intensional birligini aňladýar, ýagny Allanyň ruhy kämillige ýeten sopynyň kalbyna inýär, onsoň sopynyň hereketleri, sözleri onuň özi tarapyndan däl-de, (çünki indi onuň özi “ýok – ol gaýyba gidip, deregine “Alla geldi” ”) Alla tarapyn kesgitlenýär diýip, allaç wagyz edipdir. Şuňa meňzeş bir pikir Muhammet pygamberiň “Men pukaralaryň kalbyndadyryn” diýen hadysynda hem beýan edilýär.

Andalyp döredijilik usuly we uslyby boýunça romantik-mistik şahyrdyr. Şonuň üçin ol gahrymanlaryň çeper keşbini allegorik-simwoliki uslypda döredipdir. Eseriň başynda bary-ýogy baş beýtde Mansuryň ybadat-tagat işi bilen meşgullanandygyny “kiçijikliginden öwlüýä” bolandygyny gysgaça habar berenden soň, şahyr derrew onuň çeper keşbiniň allegorik guralysyna geçýär. Eserde Mansuryň “enel-hak” tekberi esasynda başga bir keşp – goçme manyly keşp döredilipdir. Andalyp Mansuryň Enel diýen uýasynyň bardygy baradaky gürrüňe geçýär. Enel – özüniň çeperçilik manysy boýunça Mansuryň pelsepesiniň janly adam şekiline geçirilişidir. Ol Mansuryň içki – batyny şahsyýetiniň keşbidir.

Onuň bir siňlisi bar erdi çün hüýr,

Ybadat işi erdi özi mestur – diýen häsiýetlendirme hut şoňa yşarat edýär. Mestur – ýapyk, gizlin, örtülen ybadat manysyny berýär. Enel – gijeki Mansur. Onuň gijelerine doganyndan ogryn erenler bilen “şeraban – tehuran” içýändigini şahyr görkezipdir. Gurhanyň 76-njy süresiniň 21-nji aýatyndan alnan bu jümle “arassa içgi” ²¹manyly bolup, Allany tanamaklygyň nyşany hökmünde çeper edebiýata girip gidipdir. “Gijelik” Andalybyň öz eserlerinde göçme manyda ulanylýan möhüm çeper wagtyň biridir. Şeraben-tehurany içmeklik bolsa Allanyň ýady bilen bile bolmaklygy aňladypdyr.

Eneliň gizlin ybadatyndan bihabar halaýyk onuň gijelerine öýden çykyp gitmegini başga ýaramaz, “fahş-u fahyş” manysynda teswirläp, bu habary Mansura ýetirýärler. Şol habar ýetiren gahrymanyň hem allegoriki keşpdigini belläp geçmek gerek.

Bar erdi anda bir kempiri bethu,
Çalar erdi ki çarhyň tynmaýyn-u.

Şu häsiýetlendirmede, elbetde, edebiýatda adatça dünýäniň, panynyň kempir keşbinde berlen gylygy görünýär. Kempiriň gyjytly sözleri namysyna degen

²¹ Kurâni Kerim we açıklamalı meâli Ankara. 1993.

Mansur gije uklamazlyk üçin, türkmen ertekilerindäki ýaly barmagyny dilip, oňa duz guýup ýatýar. Agasyny uklandyr öýden Enel ýuwaşlyk bile turup, hemişeki gidýän ýerine – erenleriň mekanyna ýönelýär. Agasy-da bildirmän yzyna düşýär.

Ýerinden assa turdy siňli,
Tiläp ol demde çiltlenler köňli.

Ýaryldy ol depe, içgeri girdi,
Bary çiltlenlere tagzym kyldy.

Üns berilse, ýordum gurmaklykda Andalybyň türkmen halk döredijilik äheňlerinden yzygider peýdalanandygy görünýär. Eseriň eýýäm başyndaky barmagyny dilip ýatmak, indem gyzyň depä, daga girip gitmegi, soňraky sahypalardaky gyzy sandyga salyp, derýa oklamak, başyna üç gezek döwlet guşy gonan kel oglany patyşa saýlamak ýaly äheňler halk döredijiliginden alnan zatlardyr. Munuň özi Andalybyň halk döredijiligini oňat bilendigine we öz eserlerinde onuň çeperçilik döplerinden hemişe peýdalanandygyna şaýatlyk edýär. Diýmek, bu şahyryň döredijiliginiň esasy çeşmeleriniň biri bolupdyr.

“Risaleýi-Nesimi” poemasy ýa-da, ýazaryň öz sözi bilen aýdylanda, nazmy özüniň görnüş manysy boýunça türkmen dessanlaryna ýakyndyr. Onda yordum – wakalar mesnewide beýan edilip, gahrymanlaryň sözleri – içki dünýäsi aýry-aýry şygry şekillerinde berlipdir. Uýasy Eneliň çiltlenler mekanyna gelendigini gören Mansur müstezad okap, onda Alla mynajat aýdýar. Bu mynajatyň düýp manysy bir zady aňladýar – Mansur Hudaý yşgynda mejnunlyk makamyna ýetipdir. Munuň özi eserde mundan soňky bolup geçjek ýordumy wakany öňünden kesgitleýär. Eger ol şeýle kämil aşyklyga ýeten bolsa, onda Mansuryň “hal” ýagdaýyna düşmegi kanuny netije bolup durýar. Diýmek, realistik edebiýatdaky ýaly, gahrymanlaryň häsiýeti ýordumyň ösüşiniň ýaýbaňlaşdyrylyşynyň içinde açylanok-da, tersine, gahrymanyň häsiýetiniň özgerişi esasynda soňky wakalar kesgitleýär. Waka häsiýeti açanok, häsiýet wakany kesgitleýär.

Mansur çiltlenlere goşulýar. Uýasy oňa özünden galan şerabyň “bir gultumçasyny” berýär. Ol şeraby içip, Mansur edil dessanlaryň aşyk gahrymanlary ýaly, özünden gidýär. Diwana-mejnun bolup, “Enel-hak”, ýagny, “hakykat Enelde, Eneliň ýolunda eken” diýip, il içinde sergezdanlyk edip ugraýar. Görnüşi ýaly, Andalyp Enel keşbini döretmek bilen, Mansuryň pelsepewi jümlesini biraz “ýumşadýar”, ony adaty mantyga laýyklaýar. Dälilik hetdine ýeten Mansur küfr-iman sözlerini garym-gatym edip ugraýar:

Aýyrmaz küfr ile iman sözünü,
Köpürdip agzyn, gyzardyp gözünü.

Şahyryň şu terzdäki teswiri Mansuryň “enel-hak” pelsepesini öz erki bilen, öz akyly bilen dile getirmändigini tassyklamagynyň bir usuly bolup öňe çykýar. Şu ýerden mistiki – sopusylyk akyl ýetirmesiniň adaty akylyň mantygyndan daşary, tapawutly bir ruhy hadysadygy aýan bolýar. Bu hadysanyň aňyrsynda Allanyň özi duransoň, Mansuryň erki, akyly özüne bagly bolmandygy sebäpli, aýdýan sözleri hem hereketleri üçin jogapkärçilik onuň üstünden doly aýrylýar. Munuň özi mistiki

hakykaty aňlamagyň özboluşly çeper täri hökmünde Andalyp tarapyndan ussatlyk bilen ulanylypdyr.

Biziň aňlaýşymyza görä, “Risaleýi-Nesimide” mollaçylyk bilen sopusylygyň biri-birinden tapawudynyň meselesi gönüden-göni, açyk goýulýar. Bu tapawut Hudaý babatynda iki tarapyň başga-başga ahlak, akyl ýetiriş ornuny aňladýanlygyndan gelip çykýar. Alymlar Hudaýa bolan ynamlaryny – imanyň aýdýan wagzynyň – sözünüň çäginde we esasynda gurnaýarlar. Mansur bolsa arýf hökmünde imanyň subutnamasynyň ornuna öz ömrüni, öz janyny orta goýýar. Bu ikisi hakykat terezisine goýlanda, jan hem ömür sözden agyr gelýär. Bu – ahlak jähetden alnanda. Akyl ýetiriş jähetinden hem, Mansuryňky has esasy gelýär. Ol haka-Hudaýa öz ýüreginiň üstünden geçýän ýollar arkaly ýetýär. Öz Hudaýa hut öz, hut hususy gatnaşygyny edinýär. Haka söýgi onuň hususy ykbaly, hususy akyl ýetiriş paýy hem-de ýürek tejribesi. mollalar bolsa, diňe başgalaryň ýazyp, aýdyp giden zatlary boýunça Hudaýy bilmek ýoluna eýerýän adamlar. Hut ýokarky artykmaçlyklary üçinem Andalyp Mansury özüniň oňyn gahrymany edip alýar. Oňyn gahryman – ýazaryň çeperçilik matlabyny aňladýan gahryman.

Mansuryň “enel-hak” sözünü küpür saýýan molla-müftüler ondan bu sözi aýtmazlygy talap edýärler. Emma Mansur mollalaryň aýdanyna pitowa etmeýär. Şonda olar ýurduň patyşasyna arz edip barýarlar. Ondan Mansura jeza bermegi talap edýärler. Patyşa hem ilki dilini kesip, soňam dardan asmagy buýurýar. Şeýlelikde, ýordumyň ösüşinde Mansura ikinji bir esasy garşydaşlyk – jemgyýeti edara edýän zalym häkimligiň garşylygy öňe çykýar. Emma Mansur munuň garşylygyna hem öz ynanjyny goýýar. Ynanjynyň kepili diýip ol ýene öz janyny orta goýýar. “Müň janym hem bolsa, Hudaý ýolunda tasatdyk” diýip:

Köýünde azym eýlär çü tawfy – harem,

Bolmak istär janym zaman tasatduk – diýen sözleri aýdýar. Zaman bu ýerde kepil, subutnama manysyny berýär.

Andalyp Mansuryň adaty bir däli-telbe ýa-da jadygöý dældigini soňky bolup geçýän hyýalaty wakalar arkaly delillendirýär: Mansury asjak bolanlarynda, dar aşak egilýar, ýiti hanjar onuň dilini kesip bilmeýär. Saňsar daşyny atanlarynda, oňa daş kär etmeýär. Diýmek, onuň arkasynda Allanyň özi dur. Munuň özi çeper keşbi döretmegiň mistiki – romantiki täriniň nobatdaky bir nusgasydyr.

Diňe Zunnun Müsriniň urgusy Mansura kär edýär. Ol bir çemen gül bilen ursa-da, Mansuryň agyrysy çydamaz derejä ýetýär. Çünki Zunnun beýlekilerden tapawutlylykda Mansuryň batyny şahsyny aýan görýar. Munuň manysy Zunnunyň hem Mansuryň özi ýaly öwlüýälik derejesine ýetenliginden, onuň jan gözleriniň görgürliginden ybaratdyr. Muny düşündirmek üçin şeýle deňeşdirmä ýüzleneliň: Islendik adama onuň düşünmeýän dilinde näçe paýyş sözleri aýtsaňam, gaýtawul bermän durar, täsir etmez. molla-müftüleriniň jezasynyň täsirsizligi şol pisint bir zatdyr.

“Risaleýi-Nesimi” örän dykyz göwrümlü eserdir. Şahyr örän köp wakalary eseriň içine sygdyryp bilipdir. Wakalar örän ýygjam beýan edilýär. Olaryň ýaýbaňrak berlen halatynda eseriň wakalary giden bir şadessana ýeterlik bolup bilerdi.

Mansur özüniň nähililik bilen wepat ediljegini öňünden bilýär. Çünki ol keramatly şahsyýet. Keramat bolsa mantyk taýdan esaslandyrylmaýar, ol diňe görkezilýär. Andalyp Mansuryň Alla bilen baglanyşygyny görkezmek bilen çäklenýär. Şu-da onuň subutnamasydyr. Çünki orta asyr aňynda Alla iň uly subutnamadyr. Degişli hakykatyň logiki akyl taýdan esaslandyrmasyynyň ýoklugynyň, mümkin däldiginiň, asla geregem däldiginiň öwezi Alla bolan ynanç bilen dolunýar.

Özüniň ahyryny gören weli Mansur Zunnuna öňünden haýyş bilen ýüz tutýar: meni oda ýakarlar. Adamlaryň bu etmişine gahar edip, Alla olara tupan hem suw joşgunyny iberer. Şonda meniň külümde bir owuç alyp, suwa sepseň, joşgun hem tupan yza çekiler.

Onuň aýdyşy ýaly hem bolýar.

Wakalaryň aşa ýygjamlygy poemanyň ýordumy baradaky ýene bir pikir-netijä getirýär: ýordum bu ýerde çeper suratlandyrmak täri däl-de, bary-ýogy gürrüň bermek usuly bolup durýar. Şahyr wakalary diňe sanap-sanap diýen ýaly geçip gidýär. Onsoň ýordumyň çeperçilik ähmiýeti-de örän peselýär. Aslynda-ha bu aýratynlyk Andalybyň öz eserini sözün häzirkî zaman manysyndaky çeper eser hökmünde görmändigini baradaky pikire getirýär. Wakalar biziň gözümize örän hyýaly görünýändigine garamazdan, ýazaryň özi olary doly hakykat, ýöne haçandyr bir wagt, onuň öz ýaşan döwründen düýpgöter başga bir hili simwoliki wagtda bolup geçen, başga bir hakykat hökmünde beýan edýär. Biziň düşüňämizdäki çeper eser däldiginiň sebäbi bolsa, eserini ýazanda, Andalybyň özüniň çeper toslamasyna esaslanmanlygyndadyr. Eseriň ýordumyny diňe şahyryň okan ýa eşiden “hakyky wakalary” emele getirýär.

Poemada Mansuryň adyndan bir müstezat, bir goşuk, bir muhammes hem-de bir onlama berlipdir. Olar gahrymanyň keramatly şahsdygyny göz öňüne getirmäge ýardam edýär. Müstezat onuň welilik, kämillik derejesine taýýarlygyny aňladýar. Goşuk öz hakykatyna gowşan keramatlynyň iman berkligini aýan edýär. Muhammesinde Mansur hezreti-Alynyň hem ynanç-din üçin gurban bolandygyny özüne nusga hökmünde ýatlap geçýär. Onuň “Gör, düşer öwladýga imdi niçik işler bu gün” diýen setiri, şeýle-de muhammesiniň soňky bendi Mansuryň özüni Alynyň neberesinden hasap edendigini äşgär edýär. Dogrudanam, sopusylyk tarykatlaryny esaslandyran keramatly şahsyýetleriň hemmesi diýen ýaly öz gelip çykyşyny Muhammet, Aly, Abu-Bekr kimin şahsyýetler bilen baglanyşdyrypdyr. Bu baglanyşyk Andalybyň göni gan-nebere manysynda teswirländigine garamazdan, bu ýerde pikir-iman, pelsepe baglanyşygy manysynam inkär edip bolmaz.

Muhammet neberesinden gaýdýan keramatly kişilerde Hakyň bölegi bolup, (bölek “Muhammediň nury” hökmünde görkezilipdir) ony hiç mahal öldürip, ýok edip bolmaýar, şonuň üçin Mansuryň “enel-hak” diýip owaz edýän küli derýa bilen akyp, Bagdat şäherine barýar. Bagdat hanynyň gyzy ol külden dörän köpügi ýuwdup, hamyla bolýar. Ilki Eneliň, soňra bolsa Bagdat hanynyň gyzynyň il-jemagat öňünde galýan gelşiksiz ahwalaty şahyryň batyn hakykat, welileriň hakykaty bilen zahyr-köpçüligiň hakykatynyň aratapawudyna çäk goýandygyny görkezýär. Bularyň biri Allanyň, beýlekisi dünýäniň hakykatydyr. Dünýäniň hakykatynda päk gyzyň, el degmedik gyzyň göwreli bolmagy mümkin däl. Şonuň

üçin bu wakany dünýä, dünýäde ýaşayan adamlar kabul etmeyär. Bu çykgynsyz ýagdaý hanyň uly sandyk ýasadyp, gyzyny derýa taşlamagyna getirýär. (Ýeri gelende aýtsak, Injildäki Isa pygamberiň dogluş taryhynyň beýanynda hem şu tär ulanylýardy.) Şeýdip, iki hakykatyň çaknyşygy netijesinde-Andalybyň dünýägaraýyş düşünjesiniň mantygyna laýyklykda eseriň çeper ýordumynyň ösüşi üpjün edilýär. Şahyryň düşünje dünýäsiniň çeper çözgüdiň esasynda ýatandygyna ene-atasy bilen hoşlaşýan gyzyň mynajaty çeper tekst derejesindäki subutnama bolup durýar. Mynajatda şol hili aýralyga Adamdyr Howanýň, Ysmaýylyň, Ýusubyň, Hydyryň, Zekeriýanyň, Ýahýanyň örtenjekdigi aýdylýar. Bu aýralyk Allanyň emri hem-de erki bilen bolýan zatdyr.

Sandygyň içinde gyzyň ogly bolýar. Bagdatda bir balykçy sandygy suwdan çykaryp, öýüne getirýär. Sandykdan çykan gyz başdan geçirenlerini gürrüň berende, balykçynyň öz göwreli aýalynyň burgusy tutup, onuň hem ogly bolýar. Gyzyň ogluna Nesep, balykçynyň ogluna Emir diýip at goýýarlar. Nesep-gelip çykyş, asyl diýilmegi aňladýar. Munuň özi eseriň pikir esasynda düşünmekde ähmiýetli pursatdyr. Iş ýüzünde ol Mansuryň gaýtadan direlendigini tekrarlamakdyr.

Biziň pikirimizçe, şu aýdylanlardan şeýle sapak gelip çykýar: “Risaleýi-Nesimi” eseriniň düýp manysyna diňe Nesiminiň eserde ýerleşdirilen sygyrlarynyň çeper tekstini derňemek arkaly doly we dogry göz ýetirip bolar. Nesep çagalygyndan özüni keramatly hökmünde tanadýar. Bu barada Andalyp birnäçe rowaýaty wakany öz eserine girizipdir. Şolaryň içinde Nesebiň (bu at eýesiniň seýitlerdendigini aňladýar) mollanyň beren jüýjesini soýman getirişi baradaky rowaýat Nesiminiň pelsepesini has oňat häsiýetlendirýär. Andalyp Nesebiň adynyň Nesimä öwrülişini hem şeýle gürrüň berýär:

Neseb biraz odun palçyga bulap,
Urar suwga any bir niçe tolgap.

Diýdi molla aňa “Ýakgyl ki üfläp”,
Nesep hem agzyny tutdy “küf” eýläp.

Çykyp bir parça ot lowlap tutaşdy,
Any mollasy görüp akly çaşdy.

Öz demi – agzyndan çykýan keramatly şemal bilen ol odun ýakany üçin, Nesimi – şemal adyny edinýär.

Şondan soň ol Mejnun ýaly çöllere çykyp, wagşy haýwanlar bilen hemra bolýar. Edil Mejnunyň gazallarynyň ýazylyp alynyşy ýaly, diňlän adamlar Nesiminiň gazallaryny-da ýazyp alyp, ýat tutup öwrenip başlaýarlar.

Andalybyň öz eserini Nesiminiň gazallary hem-de şol gazallaryň halky teswiri esasynda döredendigine poemanyň tekstiniň anyk derňewi doly şaýatlyk edýär. Muňa käbir mysallary getireliň.

1. Năme üçin Andalyp ylmy terjimehaly boýunça Eýranda doglan, Bagdatda öldürilen Mansury Müsürlü edip görkezýär? Sebäbi Nesiminiň hut şu setirleri degişli ýordumyň esasy bolup hyzmat edipdir:

Kaýsy beden rowany sen, jany sen,
Reftaryňa ruhy-rowan tasatdyk.
Külli Müsüriň ezizi sen, hany sen,
Ruhsaryňa mahy-Kengan tasatdyk.

2. Năme üçin Andalyp eserine Nesiminiň mollada okaýşy, onuň molla ýüzlenip “Gurhanyň hatyny däl, manysyny okat” diýşi baradaky rowaýaty girizipdir? Çünki hut Nesimide:

Surata bak, magnyda gör, surat içinde gana gör,
Jism ile jan menem weli, jism ile jana sygmazam – diýen
pelsepe bar. Şeýle täriň başga-da köp eserlerde giňden ulanylandygyny belläp
geçmek gerek.

3. Năme üçin Andalypda Nesiminiň çöle-düze çykyşy hakdaky ýordum bar?
Sebäbi Nesimide:

Eý, Nesim, sen hem bu hasratdan beýanbanlarga düş
Zähri – katyldan jediddir şeker - şähti - Hysar –

diýen setirleri bar.

4. Năme üçin Andalyp Mansuryň agzyna Nesiminiň şygrylaryny salýar?
Sebäbi Nesimide:

Kimse ýokdur bu jahanda, men ezelde bar idim –
diýen setirleri bar. A.Aşyrowyň aýtmagyna görä, bu goşgy, umuman, şu ýordum
Akmuhammet şahyryň Nesimä bagyşlanan poemasynda hem duş gelýär. Bu
faktlaryň bary Nesimi makamatynyň Andalypdan has ozal hem bolandygyny, ony
döretmäge köp şahyrlaryň gatnaşandygyny görkezýär. **Getirilen mysallar bolsa
“Risaleýi-Nesimi” eseriniň esasynda, esasan, Nesiminiň şygrylarynyň we
pelsepesiniň ýatandygyny görkezýär. Bu poemany has çuňňur derňew etmek
işide hut şu ýol bilen alnyp barylsa, eseriň ylmy taýdan öndümlü öwrenildiği
bolardy.**

Dogrudanam, poemanyň soňky sahypalarynda ýazar Nesiminiň has köp
goşgularyny ýerleşdiripdir. Ol ýerde jemi sekiz sany gazal bar. Olaryň üç sanysy
tema boýunça Nesiminiň pelsepesi, galan bäsisi bolsa onuň ölümi hakyndadyr.
Andalybyň hut şu temalardan ýazylan sanly gazaly Nesiminiň uly edebi
mirasyndan saýlap almagy poemanyň ýordumy hem-de göz önüne tutulan
maksatlary bilen baglanyşyklydyr. Dünýägaraýyş – pelsepäni açyp görkezýän
gazallar akyldaryň öldürilmeginiň sebäbini okyja düşnükli etse, beýlekiler bu
pajyganyň bolup geçişini göz alnynda goýýar. Eseriň ahyrynda birgiden
wakalardyr rowaýatlardan göni gahrymanyň gazallaryna geçilmegi Andalybyň
özboluşly çözgüdi bolupdyr.

Ol, megerem, Nesiminiň kimdigini we nämedigini onuň gazallary
rowaýatlardyr hekaýatlardan has oňat görkezýär diýen netijä gelen bolsa gerek.

Eseriň iň soňky wakalary Nesiminiň gazallaryndan getirilip çykarylýpdyr. Nesimi jahyl molla-müftüleriň elinden gurban bolýar. Şeýdibem Nesiminiň eseriň başynda aýdan weli sözleri aýan bolýar: Ol öz agasynyň buýrugy bilen öldürilýär. Nesimi öz pikiriniň hem imanynyň üstünde berk durup, Hudaýa wepalydygyny subut edýär. Adamy öldürip bolýar, emma pikiri öldürip bolmaýar.

Nesimi biziň üçin beýik şahsyýetdir. Emma onuň beýikligi palçy kimin wakalary öňünden bilýänliginde däl-de, onuň eserleriniň akyl, pikir duýgy düýpsüzligindedir. Dünýäniň ähli syry adamyň daşyndaky galyby garaýyşlarda däl-de, dessurlarda däl-de, adamyň içindedir diýen Nesimi biziň üçin beýikdir. Ol beýiklige aralaşmak üçin bolsa, geçmiş şahyrlarynyň eserleriniň çeper tekstine aralaşmak gerek. Şonuň üçin hem biz geljekde bu eseriň tekstini struktura taýdan has hem anyk, içgin we ylmy esasy derňemegi göz öňünde tutýarys.

III BAP

“Leýli- Mejnun” dessanynyň teksti

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiýatynda iň köp dessan ýazan şahyrlaryň biri hökmünde tanalýar. Okyjylar onuň “Leýli- Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Baba Röwşen” hem-de “Zeýnelarap” dessanlary bilen tanyşdyr. Şahyryň döredijilik aýratynlyklarynyň has oňat ýüze çykan eserleriniň biri bolan “Leýli-Mejnun” dessanynyň çeper tekst nukdaýnazaryndan struktura seljermesi ýazaryň pikir hem-de çeperçilik dünýäsine aralaşmaga mümkinçilik berýär. Bu eser şahyryň gündogaryň akyl-ruhy taryhynda örän uly hadysa bolan tasawwufdan näderejede baş çykaryp bilendigini görkezýär. Şonuň üçin hem bu dessanyň many çuňluklaryna aralaşmak mümkinçiligi derňeýjiniň tasawwufy biliş derejesine bagly bolup durýar. Ol hadysa bolsa bir işiň däl, hatda bir ömrüň däl, eýse birnäçe ömürleriň çäginde hem *çuňlugyna kesgittärdi*²² has çylşyrymly fenomendir. Şoňa garamazdan edil biziň üçin tasawwufyň düýp ruhy-taryhy ähmiýeti şundan ybaratdyr: bu hadysada adamzada jyns hökmünde mahsus bolan ähli akyl, ahlak we gymmatlyk parametrleri iň doly hem-de çuňňur derejede beýan bolandyr.

²² Biz bu jümlede dünýä pelsepesinde giňden ulanylýan esasy kategoriýalaryň biri bolan “eksplikasiýany” göz öňünde tutýarys: ser. Современная западная философия. Словарь. М.1991. с.302

Tasawwufyň Adamzady Hudaý, Dünýä, Pelek ýaly ululyklaryň kontekstinde aňlaýandygy we *giňligine kesgitleýändigini*²³ hem şundandyr.

Dessanyň tekstini struktura taýdan seljermäge girişmezden ozal, dessan babatda şeýle seljermäniň maksadalaýykdygy we ýerliklidigi barada käbir esaslandyrmalary öňe süresimiz gelýär.

Munuň üçin gürrüňi Gündogar, şol sanda türkmen edebiýatynda giňden ýaýran çeper hadysa bolan dessanyň düýp aýratynlyklaryndan başlamak gerek. Aslynda “dessan” pars dilinde “gürrüň, hekaýa” diýen manylary berýär.²⁴ Sözün şu hili asyl manysy dessanyň epiki eserdigini, ýagny haýsydyr bir ýordum esasynda döredilýändigini aňladýar. Edebiýatçy A.Aşyrow “XVIII asyr türkmen poemalary” atly işinde bu mesele babatynda giňişleýin pikir ýöredipdir. Ol şeýle ýazýar: ““Dessan” termini XVI- XIX asyrlaryň türkmen edebiýatynda giňden ýaýrapdyr. Awtorlaryň özleri eserlerini dessan atlandyrypdyrlar... Gündogar halklarynyň, şol sanda türkmen edebiýatynda dessan köpmanyly sözdür. Bu söz bilen edebiýatyň we folkloryň žanrlary: epiki poemalar, legendalar, rowaýatlar, hekaýatlar, hekaýalar, hatda romanlar hem aňladylypdyr... Magtymgulynyň döredijiliginde-de “dessan” sözi köpmanylylyga eýedir... Köplenç türkmen edebiýatçylary şol bir eseri kä dessan, käte poema diýip atlandyryrlar. Muny, megerem, bu iki ýakyn žanryň ýeterlik öwrenilmänligi bilen düşündirip bolardy”.²⁵ Iň soňunda edebiýatçy dessanyň aýratynlygy barasynda şeýle netijä gelýär: “Türkmen edebiýat ylmynda dessanyň žanr özboluşlylygyny öwrenişiniň häzirki derejesinde dessany poemadan daşky görnüşi boýunça tapawutlandyrmak maksadalaýykdyr: dessan kyssa bilen şygryň gatyşygy formasyna eýe, poema bolsa diňe şygyr formasyna eýedir”.²⁶

Edebiýatyň ösüşiniň dowamynda dessanlar adatça belli kyssalaryň-esasynda döredilip, ol neziçeçilik däbiniň esasy ýaşayyş şekilleriniň birine öwürlip gidipdir. Dessançylaryň ýa-da dessanseralaryň, ýagny dessan düzüjileriň edebiýatda öňden mälim kyssalara ýüzlenmegi, aýdaly, durmuşyň özünden başga bir wakalary almazlygy köne edebiýatymyzyň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Bu aýratynlygy edebiýatyň amaly durmuş bilen biziň döwrümüzizinkiden tapawutlanýan özboluşly bir gatnaşygy hökmünde teswirlemek mümkin. Munuň özi edebiýatyň ösüşiniň öňden gelýän däpler esasynda kesgitlenendigini görkezýär. Şeýle ýagdaýda şahyrlaryň ussatlygy we özboluşlylygy bütinleý täze ýordumlary tapyşy bilen däl-de, öňden mälim kyssalary özüçe, öňkülerden başgaça işlänligi bilen kesgitlenilipdir.

Häzirkizaman alymlarynyň käbiri (mysal üçin, A.Bertels)²⁷ dessançyny teatr režissýory bilen deňeşdirýärler. Režissýor täze pýesa döretmeýär. Ol ozaldan rowaç bolan pýesa esasynda sahna eserini döredýär. Şonda edebi esasyň şol bir zatdygyna garamazdan, her režissoryň döreden sahna eseri özüniň çeperçilik

²³ Biz bu jümlede dünýä pelsepesinde giňden ulanylýan esasy kategoriýalaryň biri bolan “implikasiýany” göz önünde tutýarys: ser. Философский энциклопедический словарь. М,1989. С.211.

²⁴ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988. s.102.

²⁵ Aşyrow A. XVIII asyr türkmen poemalary. Aşgabat “Ylym” 1990. s.16-18.

²⁶ Şol ýerde, s.20.

²⁷ Низами Гянджеви. Пять поэм. М.1988.с 14.

manysy boýunça täze bir döredijilik bolup durýar. Biziň köne dessançylarymyzyň döredijilik özboluşlylygyna, täzelikçiligine, edebiýatdaky hyzmatlaryna-da şo hili deňeşdirmäniň nukdaýnazaryndan baha bermek gerek. Häzirki zaman nemes filosofy W.Kaýzer “şeýle eserler eseriň daşynda ýaşayan mazmuna eýedir”²⁸ diýýär.

Ýöne, aýdaly, režissýor nähili täzelikler esasynda özboluşlylygy kemala getirýär? Ol edebi esasa бүтінлеý täze mazmuny we täze teswiri berýär. Bu täzelik edebi esasyň mazmunynyň öň ýüze çykarylmaýyk jähetleriniň бүтінлеý başga - teatral serişdeler arkaly aýan edilmeginden ybaratdyr.

Şu hili mantykdan ugur alsak, dăp bolan kyssanyň esasynda dessan döretmek – munuň özi ol kyssanyň täze nusgasyny döretmekdir. Bu ýerde şahyr, birinjiden, ýorduma täze wakalary, pursatlary, hatda gahrymanlary-da girizip biler, bu täzelik hiç mahal kyssanyň бүтінлеý üýtgedilmegi derejesine baryp ýetmeýär. Öňki nusganyň durnuklylygy bilen deňeşdirilende, üýtgetmeler juda ujypsyz gelýär. Ikinjiden bolsa, dessançy kyssanyň beýan edilişiniň başga usullaryna ýüzlenýär. Ol ýordumyň mümkingadar täze çeper tekstini bermäga çalyşýar. Ine, şu ýerde hem onuň bar özboluşlylygy aýan bolýar. Diýmek, dessan döretmek- munuň özi dăp bolan kyssanyň täze bir çeper tekstini döretmekdir.

Şeýlelikde, poetikanyň nukdaýnazaryndan dessana, biziň pikirimizçe, şeýle kesgitleme berip bolar: dessan-umumy, öňden mälím, durnukly epiki esasyda döredilen täze, anyk, özboluşly liriki-dramatik eserdir. Lirikanyň, belli bir derejede hem dramanyň çeper mazmuny, manysy bolsa, çeperçilik hususyýeti köp derejede ýordumda saklanýan epikadan tapawutlylykda hut tekstde ýüze çykýar. Munda çeper mazmunyň ýaşayyş mesgeni hut çeper dildir.

Şonuň üçünem Nurmuhammet Andalybyň dessanlaryny çeper tekst nukdaýnazaryndan derňew etmek maksadalaýykdyr. Şeýle derňew arkaly biz şahyryň döredijilik özboluşlylygyna aralaşyp bileris.

Ýöne umuman, dessan barada ýene bir zady aýdyp geçmek möhüm hasaplaýarys. Halk (adam) tarapyndan kabul edilişi taýdan adamzat taryhynda şu wagta çenli mälím bolan edebiýat iki görnüşe bölünýär: okamak üçin döredilen edebiýat hem-de diňlemek üçin döredilen edebiýat. Türkmen dessanlary şularyň ikinjisine girýär. Olar okyja däl-de, diňleýjä niýetlenendir.

Şonuň üçünem dessanyň ähli çeperçilik täsiri diňlemek arkaly kabul edilende, doly ýüze çykýar. Geçmişde aýdyjy, bagşy diýilýän şahsyýetleriň- özboluşly döredijileriň peýda bolandygy-da dessanyň şol aýratynlygy bilen baglanşyklydyr. Dessanlaryň diňe dilden-dile geçmek däl, eýsem golýazma arkaly-da ýaýranlygy hem muny ýalana çykarmaýar. Dessanlaryň tekstleri örän az sanly adamlar tarapyndan bir golýazmadan beýleki birine göçürilipdir. Halk köpçüligi bolsa, esasan, şol göçürijiniň okap bermegini-de dessany diňläp kabul edipdir. Dessan, häzirkizaman kyssa eserlerinden tapawutlylykda, içinden okalmaýar. Ol aýdyjy tarapyndan ýörite owaza, heňe salnyp, aýratyn bir labyz bilen ýerine ýetirilipdir. Hut şol ýerine ýetirilişde hem onuň ähli gözelligi, täsiri, güýji ýüze çykypdyr.

²⁸ Герменевтика: История и современность. М, 1985. с. 255.

Dessan diňe bagşy tarapyndan saza salnanda däl, eýsem aýdyjy tarapyndan şu hili ýerine ýetirilende hem belli bir manyda saz eserine ýakynlaşýar.

Bu aýratynlyklaryň bary, biziň pikirimizçe, sungat hökmünde dessanyň estetikasynyň şygryýete, poeziýa degişlidigini görkezýär. Kyssa esasynda döredilenligine garamazdan, ol aýratyn ritmi boýunça şygryýet eseridir. Bu-bir. Ikinjiden, biziň üçin iň esasy zat hem dessanyň nesr-kyssa böleginiň-de çeper tekstiniň obrazlylyk – keşp aýratynlyklary boýunça şygry –nezm bölegine poetikasy taýdan juda ýakynlygy, hatda şol bir çeperçilik hadysalygydyr.

Şu anyklamalaryň nukdaýnazaryndan hem biz Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanyň derňewini bermäge çalşarys.

Häzirki wagta çenli bu eseriň birnäçe nusgalary neşir edildi. Biz bu hakda ýokarda ýaňzydyp geçipdik. Iň täze neşirdäki nusga iň ygtybarly golýazmalaryň esasynda saýlanyp alnypdyr²⁹. Öňki neşir edilen nusgalar golýazmadan daşlaşan, halkylaşdyrylan eserlerdir. Elbetde, şeýle eserleri özleşdirmek okyjy üçin amatly hem-de ýeňildir. Olaryň dili sada, okyjy üçin has täsirli we düşnükli wakalar bilen häsiýetlenýär. Emma bu sözüň belli bir manysynda, megerem, şahyryň öz ýazan nusgasy däl-de, özgerdilen, eýýäm halk tarapyndan ýerine ýetirilen nusgalarydyr. Asyldan daşlaşan nusgalardyr. Çünki, halk asyl nusganyň agyr diline düşünenok, şonuň üçinem ony sadalaşdyrýar, eseriň ähli estetiki gyzygyny, lezzetini, tagamyny onuň liriki tekstinden epiki kontekstine – wakalara, pursatlara, garaz, ýorduma geçirýär. Emma bu tekstiň dilinde şahyryň aňladan mazmunynyň üýtgemegine getirýär. Şol sebäpden biz gönüden-göni golýazma esaslanýan nusga pitiwa edýäris.

Türkmen edebiýat ylmynda ýoň bolan seljerme usuly bardy. Tä soňky ýyllara çenli bu usul, ylaýta-da, orta we ýokary mekdep derejesinde çeper eseri ylmy taýdan öwrenmegiň baş ýörelgesi bolup geldi. Onuň düýp aýratynlygy çeper eseriň mazmun hem çeperçilik taraplarynyň aýry-áýrylykda öwrenilýändiginden ybaratdyr. Ilki bilen eseriň mowzugy hem-de manysy, ondan soňra ýordumy we gahrymanlaryň çeper keşbi, iň soňunda bolsa eserde ulanylan çeperçilik serişdeleri we onuň dil aýratynlyklary seljerilýär. Şeýle derňew usuly eseriň mazmun bitewiligine, many çuňlugyna hem-de çeper-sungat hadysasy hökmündäki janlylygyna akyl ýetirmäge päsgel berýär. Çeper esere bitewilik, janlylyk we gaýtalanmazlyk mahsusdyr. Onuň tekstinde mazmun hem-de şekil bitewilikde ýaşaýar. Biziň pikirimizçe, ol taraplaryň aýry-áýrylykda göz öňüne getirilmegi seljermede iň esasy zadyň – çeperçiligiň gözden sypdyrylmagyna getirýär. Munuň özi bitewiligiň bölek-büçeklenmegi, janlylygyň ýoga çykarylmagy we çuňlugyň ýöntemleşmegi bilen gutarýar. Şonuň üçinem nusgawy eserleriň degişli seljermesi bilen tanşan okyjyda bu derňewden kanagatlanmazlyk duýgusy döreýär, eseriň özüne belet sowatly okyjy derňeýjiniň atýan oklarynyň juda bärden gaýdýandygyny bilip, seljermä ynamsyzlyk edýär.

Aslynda sungat eserinde iň esasy zat bolan çeperçilik mazmun bilen şekiliň janly bitewiligidir. Çeper tekstiň derňewi, şol bitewiligi hasaba almak bilen, ony bozmazdan amala aşyrylmalydyr. Şonuň üçinem, biziň pikirimizçe, mazmundyr

²⁹ Nurmuhammet Andalyp. Leýli-Mejnun. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).

şekili aýry-aýrylykda, gezekli-gezegine däl-de, birbada, birwagtda seljermek dogry bolsa gerek.

Derňeýji eseriň diňe bir aňda döreýän howaýy mazmunyny däl, eýsem tutuş tekst düşegini ýüreginden geçirmeli bolsa gerek. Munda okyjynyň derňeýji pikiri işläp, ol eýýäm esere logiki akyl tarapyndan çemeleşip, ýazaryň pikiriniň eseriň tekstinde aýan bolşuny yzarlap, okamaly bolsa gerek. Dünýä edebiýat ylmynda “intellektual özleşdirme” ýa-da “haýal okaýyş” diýip at alan bu hili okaýyşyň netijesinde derňeýji eseriň oňurgasyny, özenini görüp bilýär. Eseriň bütün mazmunynyň nähililik bilen şol özeniň daşyna aýlanandygyna, oňurganyň daşyna nähililik bilen gatlaklanandygyna göz ýetirýär. Ol ýazaryň esasy manyny beren, iň soňky gelen netijesi bolup durýan nokady tapýar, şol nokatdanam eseriň “içine girip” gidýär. Ilki eseri “bölekleşdirýär”, soňam gaýtadan bitewileşdirýär, ilki sökýär, soň ýene düzýär.

Biziň çeper eseriň seljermesi diýýänimiz hem akyl bilen ýüregiň şu hili hyýaly hereketi bolsa gerek. Çeper eseri okyjynyň okaýşy bilen edebiýatçynyň okaýşynyň arasyndaky tapawut, megerem, şundan ybaratdyr: okyjy eseri ruhy lezzet almak üçin, ruhy lezzet almak arkaly okaýar. Edebiýatçy bu ruhy lezzetiň nämeden we nireden gelip çykýandygyna, onuň nähili tärlere bilen gazanylýandygyna düşünmek we muny ylmy taýdan düşündirmek üçin okaýar. Çeper tekstiň mazmunyny “ýyrtyp”, onuň mazmun we şekil taraplaryny bir-birinden aýryp derňeýän derňeýjiniň usulyny eseri açmak işi däl-de, eýsem ondan öň ýoň, döp bolan önümsiz usullar arkaly eser barada habar bermek işi hökmünde häsiýetlendirip bolar.

Çeper eseriň derňewi – sungatyň dilinde beýan edilen hakykatlary ylmy-howaýy pikirlenmäniň diline geçirmekdir. Şonda derňew hakykatlary beýan etmekde eseriň derejesine näçe ýakynlaşyp bilse, onuň şonça-da güýçli, şonça-da hakyky boldugydyr.

Andalybyň “Leýli- Mejnun ” dessanynyň çeper tekstinde ilkinji göze ilýän mazmun ogulsyzlyk hakyndadyr. Şu ýerde çeper mazmunyň nämedigi barada aýtmak ýerlikli bolardy. Çeper mazmun çeper şekillerde ýaşayan mazmundyr. Bularyň utgaşygyndan çeper keşp kemala gelýär. Edebi eserlerde çeper keşbiň iki hili görnüşi belenilýär. Bularyň birinjisi göwrümi taýdan kiçi, özem köplenç şygry, liriki eserlerde ulanylýan keşpdur. Edebiýat nazaryýetinde bu hili keşbe “çeperçilik serişdeleri” diýip at berilýär. Aslynda bular serişde däl-de, çeperçiligiň, ýagny çeper keşbiň kiçi görnüsidir. Onuň ikinji bir görnüşi gahrymanyň häsiýetiniň çeper keşbidir. Eger birinji troplar derejesindäki keşp bolsa, ikinjisi sözün, jümläniň derejesinde däl-de, kyssa eseriniň wakalarynyň içinde, gahrymanyň hereketleri arkaly, ýordumyň ýaýbaňlanyşynda kemala gelýär. Kyssa eserindäki wakalaryň, ýordumyň özi bolsa eserde beýan edilýän durmuşyň umumylaşdyrylan çeper keşbi bolup durýar.³⁰ Dessan derňew edilende eseriň bitewiligini kemala getirýän şu keşpleriň özara baglanyşygyna, olaryň bir-biri bilen utgaşyklykda işläp, bir bitewilige öwürilişine üns bermeli bolsa gerek.

³⁰ Rejebow R. Edebiýat ylmynda degişli terminleriniň sözlügi. “Türkmenistan”, Aşgabat. 1966. s.133-134.

Dessanyň başynda Andalyp Mejnunyň kakasy Seýidiň çeper keşbini suratlandyryp ugraýar. Eseriň eýýäm altynjy sözleminden ýazar dürli meňzetmeler ulanmak arkaly gahrymanyň suratyny berýär. “Likem biheleflikden mysaly şemgy binur...manendi hoş a kim, dänäge arzuwmend erdi. Emma bu hasrat birle umyt eýlärdi kim, şaýed, desti bagtym şahaýy darahty ömrümden miýesser kylyrmukan diýip...” Bu keşpleri häzirkä dilde beýan edeninde, ýazar, perzentsiz gahrymanyny däne arzuw edýän hoş a, ýagtysyz çyra deňeýär. Gahryman ömür daragtyndan bagt şahasyny çykarmak isleýäne meňzeyär. Eýýäm şu keşplerden Andalabyň öz gahrymanynyň suratynyň çekiş, şol surat arkaly –da perzentsizlik diýilýän mowzuga çeper beýan edişi belli bolýar. Munuň özi Mejnunyň kakasynyň çeper keşbiniň ilkinji kerpiçleridir. Dessanyň bütin dowamynda keşp binasynyň kerpiçleri barha köp örülip, gahryman ýogalyança dowam edýän pursata çenli, birkemsiz bitewi çeper keşp kemala getirilýär. Diýmek, derňeýji gahrymanyň häsiýetini ylmy taýdan derňew edende, ýöne bir onuň gylyk- häsiýetiniň, hereketleriniň beýanyny däl, eýsem ilkinji nobatda eseriň çeper söz düşeginde goýulýan şol “kerpiçleri” aýyl- saýyl etmelidir. Hut şolardan derňewi başlap, çeper keşbiň hereket, häsiýet arkaly bitewilige gidişini yzarlamaýdyr. Öň edilişi ýaly, ilki gahrymanlara häsiýetlendirme berip, iň soňunda-da çeper-dil serişdeleriniň gürrüňini etmeli däl. Ylmy derňewe dessanyň özüne mahsus bolan bitewilik häsiýetli bolmalydyr.

Şeýlelikde, Seýit Beni Amyrynyň perzentsizligi ýagtysyz şemiň gözgyňylygyna barabar bolupdyr. Perzentli bolmak ömür agajynyň täze bir şahasynyň peýda bolmagy, adam ömrüniň nesillerde dowam etmegi diýip Andalabyň gahrymany hasaplapdyr. Allatagalanyň Beni Amyra ogul bermegi bilen temanyň täze bir tarapy beýan bolup başlaýar. Gan-nebere hadysasy bolan perzentlik, köňül - ruhy hadysa bolan yşk bilen baglanyşdyrylýar. Şu ýerdenem eýýäm çeper keşbiň başga bir görnüşi – sýužet başlanýar. Sýužetiň gapma-garşylygyna (konfliktine) yşk temasy esas goýýar. Seýit Amyry özüni bagtly hasaplaýar. Emma Kaýsyň entek dil çykarmanka yşka uçramagy kakasynyň bagtynyň betbagytlyga öwrülip başlamagyny aňladýar. Şahyr Kaýsyň yşga düşmegini örän ajaýyp romantiki keşpde aňladypdyr: “ Yşk daýasy gelip, suw guýdy we hurşyd yşk peýkerige tap bere başlady”. Şeýle obrazlylyk dessanyň çeperçiligini aýratyn bir täsirlik derejesine ýetirýär. Andalyp Kaýsyň üýtgeşik gözelligini, owadanlygyny yşk bilen baglanyşdyrýar. Diýmek, yşk ynsan gözelliginiň çeşmesidir.

Dessanyň başynda iki ýaşynda dil bitenden Kaýsyň aýdýan muhammesi ýazaryň yşk taglymatynyň gysgaça beýany bolup durýar. Munuň özi gahrymanyň geljekki ykbalynyň önünden kesgitlenmesidir. Yşgyň manysy, şol muhammesden görnüşine görä, dert-hasrat çekmeklige, jismi-bedeni dürli azaplara dözmeklige syrygýar. Mejnun “şowka ýar” bolmagy arzuwlaýar. Şowk-yşgyň, söýginiň iň ýokary dartgynlylyk derejesidir. Muhammesde agzalýan Semender keşbi yşgy oňat häsiýetlendirýär. Semender diňe ot içinde ýaşap bilýän, otdan çykdygy ölyän guş hasaplanypdyr. Diýmek, gahrymanyň ykbaly önünden kesgitlenen. Onsoň onuň derdine ediljek emleriň hiç hili haýrynyň bolmajagyny Andalyp önünden syzdyryp goýýar. Munuň özi realistik däl edebiýatyň çeperçilik- estetiki aýratynlygyny

aňladýar. Hakykat sýužetiň ösüşinde tebigy suratda açylanok-da, öňünden kesgitlenilýär. Oglunyň sözlerinden wehm eden enesi Kaýysyň ünsüni sowmak üçin, ony mekdebe iberýär. Andalybyň garaşyşy ýaly, yşga garşy edilen her bir çäre tersine netije berýär. Mekdepde Kaýys Leýlä sataşýar, olar bir-birine aşyk bolýarlar. “Iki dilber köňül guşlaryny perwazga salyp, bir-birege gaş we gözlerini ilçi kylyp olturdylar. Elgaraz, ham ähli mekdep ylym tähsilige dem ursalar, bu iki näzenin yşk husulyga nepes urar erdiler”. Andalybyň ýaňy mekdebe gatnap ugran çagalary yşga uçratmagynyň aňyrsynda ruhy many bar. Şunuň bilen hakyky yşgyň çagalaňky ýaly päklige, arassalyga esaslanýandygy syzdyrylýar. Emma olar öz ýaşayan dünýäsiniň beýle yşgy götermeýändigini hakda pikirem edenoklar. Dünýä weli basym özüni görkezýär. “Her tarapdan gybat we şikaýat kyla başladylar... elgaraz, Kaýysynyň ahwaly halaýykga meşhur bola berdi we ýene tagnadan iki tarapda namy-neň peýda boldy. Pelek adaty-gadymysyny başlap, jydaýyga sebäp bolabardi”.

Bularyň yşgy äşgär bolandan soň, Leýlini mekdepden alyp galýarlar. Leýliniň ejesi bilen aýdyşygy bu gahrymanlaryň ikisiniňem häsiýetlendirilişi nukdaýnazaryndan gyzyklydyr. Ejesi gyzyna “bagy-bahar”, “şeker nysar”, “gül-çihre”, “bergi-semen” ýaly gözelligi sypatlandyrmalary bilen ýüzlenýär. Beýle aňlatmalar enäniň gyzynyň gözelligine guwanjyny aňlatmak bilen bir wagtda şygryýetde magşuga berilýän waspyň adaty sypatlandyrmalarydyr. Munuň özi gahrymanlaryň ýazaryň dili bilen gürleýändigini görkezýär. Umuman, dessanda ulanylýan şo hili çeperçilik aňlatmalar barasynda bir umumylaşdyryjy pikiri aýytmaly: olaryň başdan-aýak zol-zol ulanylyp durmagy, bir gahrymanyň dilinden beýlekisine geçip, ýazaryň dilinden gahrymanlara geçip, gaýtalanyp durmagy okyjynyň mädesine degmän bilmeýär. Bu şol bir tagamy iýip oturmak ýaly bir ýagdaýy döredýär. Ýöne bu dessan okalanda şeýledir. Emma edilmesi ýaly edilip, dessanyň mazmunyny aýdyjynyň ýa bagşynyň beýan etmeginde diňleseň, estetiki kabul edilişdäki şeýle kynçylyklar, kürtdürmeler ýüze çykmaýar. Saz, owaz edebi tekstiň şo hili bärden gaýtmalarynyň öwezini dolýar. Diýmek, dessanyň çeperçilik täsiriniň çeşmesi edebi tekstiň daşyndan hem gelýän eken. Şonuň üçin dessan sap edebi hadysa däl-de, dürli sungatlaryň serhetlerinde dörän zatdyr.

Eneli gyzyň aýdyşygynyň manysyny yşk hem onuň öňündäki böwet gapma-garşylygy tutýar. Andalybyň aňly-düşünjelilik bilen yşgy we gyz tarapynyň namys-aryny bir-birine garşy goýýandygyna öwran- öwran göz ýetirip bolýar. Netijede arada duşmançylyk döreýär. Bu ýerde ýazaryň meseläni beýan edişine dogry düşünmelidir. Gyzyň tarapy- “Jemaga Beni haý zyýada mejaz erdiler” diýip şahyr ýazýar. Bu jümläniň manysy “örän gany gyzgyn, ar-namysly” diýmekdir. Kaýysyň öz enesi-de ogluna “birewiň gyzyna melamat kylmagyl” diýip howatyrlyanýar. Leýliniň kakasy bolýan gep- gürrünlere ar-namys edýär. Diýmek, ýazaryň beýan edişinde esasy gapma-garşylyk söýgi – yşk bilen gyz tarapynyň ar-namysynyň arasynda gidýär. Gapma-garşylyga Mejnunyň yşgynyň häsiýeti – pynhan bolmazlyk, dälilik, jununlyk, diwanalyk hetdine eltmegi, şeýdibem, Leýli tarapynyň ar-namysyna zeper ýetmegi sebäp bolýar. Enesi gyzyna “Otur mysaly afytap”, “açma çemeniň naryny” diýse, Leýli “Öýge sygarmy afytap”, “yşk açdy husnumdan gülüm” diýip jogap berýär. Andalyp yşgyň beýle çäklendirmeleri

kabul ederden has akylsyzlyk, dälilik bir hadysadygyny görkezýär. Her bir çäklendirme, böwet yşgyň öňküdenem güýçlenmegine, ahyrsoňunda Kaýysyň Mejnuna dönmegine getirýär. Bu bolsa aşyk-magşugyň bir-birine gowuşmak mümkinçiligini gutarnykly puja çykarýar. Dälilik ýagdaýyna düşen, “sahhatlygyny”, ruhy saglygyny ýitiren Mejnun nikalaşmaga ýaramsyz hala ýetýär. Şonuň üçinem gyzyň atasy sypaýylygy saklap, “kyblaýy -arap aýynjuý (däp-adatyna berk) adamlar tururlar...Ogluňyz tä diwanalykdan, hatyry- perişanlykdan sahat bolmasa, maňa bul sözlerini yzhar kylmaňyz, kabul kylmas biz” diýip, gudaçylyga gelen Seýit Amyra jogap berýär. Şeýdip däp bilen yşgyň arasyna gapma-garşylyk düşýär. Munda yşk Allanyň adamyň ýüregine guýan duýgy däliligi, däp, ar-namys bolsa dünýä-jemgyýetiň ýaşayşynyň kada-kanuny hökmünde teswirlenýär. Jemgyýetiň garaýşynda hassalyk hasaplanylýsa-da, Andalyp üçin yşk adamyň belent ruhy derejesini aňladýar. Mejnunyň yşgyny aklaýan zat onuň öz söýgüsinden ýüz döndürmezligi, tutan ýoluna wepalylygydyr. Yşk üçin dünýäniň hany-manyndan, bar nygmatlaryndan we imisala ýaşayşyndan geçip bilmegi ony ýokary göterýär we adaty adamlardan saýlaýar. Aşyklyk, başgalaryň gözüne käte umytsyz görünse-de, pelegiň hökmürowanlygyna garşy çykmakdyr. Mejnuna mahsus bolan dünýäden el çekmek gaýraty aşyklygyň esasy subutnamasy diýip düşünilipdir. Leýlisiz ýaşayşy ol hakyky ýaşayş hasaplanok. Mejnunyň dünýäsinde ýekeje adam – Leýli bar. Mejnunyň yşgy ylahy yşkdyr. Ylahy yşk bolsa, biziň nusgawy edebiýatymyzda dünýäden ýüz döndürmeklik ýoly hökmünde düşünilipdir. Munuň mantygy esaslandyrmasyna düşünmek üçin Mejnunyň bolşuny, hereketlerini ýatlamak gerek.

Edil şonuň ýaly-da Mejnun bilen beýleki tarapyň barlyşyksyzlygyny bary-ýogy adaty dälilige syrykdyrsak, onda bu hasam geň bimanylyga elter. Gezip ýören bir däli, hakynda munça eser döredilmeginiň näme manysy bolsun? Beýle bolsa, dessany Mejnunyň däliremesi bilen gutarmak maksadalaýyk bolardy. Dessanda bolsa ähli zat hut şondan soň başlanýar ahyry.

Şonuň üçinem biz Mejnunyň yşgyna onuň tutuş çeper keşbini diňe ruhy pelsepewi manyda düşündirip, uç tapyp bileris. Dünýäde dünýä kanunlary boýunça ýaşayan adamlar üçin – bu köpçülige bolsa dessanyň ähli gahrymanlary diýen ýaly girýär – Mejnunyň bolup ýörşüne düşünmek mümkin däl. Dünýäniň öz mantygy bar, ylahylygyň öz mantygy bar. Şol sebäpden atasy näçe söýse-de, ogluna kömek edip bilmeýär. Düşünmezden kömek etmek mümkin däl. Onsoň ýa-ha Mejnuny zynjyrlap goýmak ýa-da onuň yzyna düşüp, çöllerde selpäp ýörmek galýar. Mejnunyň yşgy sebäpli atasy köp betbagtçylyklary, azaplary başdan geçirmeli bolýar. Bir gezegem ol Leýli tarapyňyň “Uly ilin arasynda gyzymyzy betnam kylyp ýör” diýip patyşa arz edendiklerini, oglunyň janyna howp abanyandygyny eşidip, ony yzlamaga çykýar. Ogluny bu aşyklyk ýolundan dönmäge yrjak bolýar. Mejnunyň şol mahalky halyna düşünmekde “Gar (gowak) içinde mesti-bahtyýar we agzyny mur-mar watan kylgan bir adam ýatypdyr”. “Özüden hergiz habary ýok, zahyr dünýäden tamasyny üzgen dek”, “biwatan”, “bihanyman”, “dünýäden göz ýumup, akly gidipdir”, “dünýe maly bilen bolmasdyr huşy” ýaly çeper-pelsepewi aňlatmalar kesgitli ähmiýete eýedir. Seýit Beni Amyry ogluna ýolundan gaýtmagy, kowum-gardaş, ilinden ýüz öwürmezligi pent edýär. Eger Mejnun

dünýäden ýüz öwürän bolsa, onda Leýli şol dünýäge degişli däl bolýar, eger ol dünýäge degişli däl bolsa, onda Leýliniň keşbinde entek oňat göz ýetirmeli ylahy manylar bolmaly.

Elbetde, mundan Leýli ylahyň şertli-allegoriki keşbi diýen netije gelip çykmaýar. Munuň özi Mejnuny ýöne bir däli hasaplamak ýaly ýönetmelik bolardy. Andalyp ynsan söýgüsini uzrulyk derejesine ýetirýär, oňa uzrulyk manysyny we öwüşginini berýär, ynsan söýgüsine uzrulyk esaslandyrmasyňy bermäge çalyşýar. “Uzry yşk –... yşk üçin yşk, platonik yşk”.³¹ Bu adaty söýgi, her bir ynsana mahsus söýgi däl. Munuň özi Mejnunyň doglan dünýäsi bilen barlyşmazlygynyň ýoludyr. Mejnunyň dünýäsine syn edip göreliň: “Şul ýerlerden ýörgen sen” diýip ýerleriniň topraklaryny posa kylyp, gözlerige sürter erdi we Leýlisini görüp durgan ýerige baş goýup, ah tartar erdi”. “Käşki Leýliniň ýoluda ölsem, ýürekde arman galmaz erdi”. Şonuň üçinem Mejnunyň sähralara çykmagy çuňňur-simwolik mana geçip gidýär. Sähra yşgyň mekanyňa öwrülýär. Mejnun awçylaryň elinde jeren çagasyny, suguny halas edýär. Nowful özi üçin urşup ýörkä duşman tarapyndan düşen ýesirlere kömek edýär. Bu zatlaryň barysy onuň söýgüsiniň özboluşly bir ruhy-ahlak hadysadygyny görkezýär. Ol söýgi pelsepe esasy boýunça ylahy, ahlaky netijeleri boýunça bolsa ynsanperwerlikli söýgüdür. Ine, seretseňiz, adamlar arasynda Mejnunyň duşmany ýokdur. Ol hem, Leýli hem hiç kimi – hatda gyzyň kakasyny-da, Ibn Salamy-da özleriniň duşmany hasaplamaýarlar. Olaryň garşydaşy – pelsepe manyly pelek, dünýädir. Mejnunyň yşky pelsepesiniň şeýle tutumlylygynda, çuňňur esasylygynda haýsydyr bir zat gapma-garşylyk, bäsdeş derejesine çenli ulalyp bilmeýär.

Mejnundan tapawutlylykda beýleki gahrymanlar dünýä ýaşayşynyň kanunlarynyň içindedir. Mejnun awçydan keýik çagasyny goýbermegi talap edip şeýle diýýär:

Rehm eýlegil näzik tene,
Bolgul garyplara pena,
Döksek bu gün gan bigünä,
Mağşarda bolganyň rusyýa.

Şonda saýýat: “Liken beççelerim aç dururlar, men bularny alarga kuwwat kylur men” diýip jogap berýär. Soň suguny öldürjek bolup duran saýýat: “Liken ... köp aýalment we kaşak durur men, muny ähli aýalym we beççelerimge kuwwat kylur men” diýýär.

Dünýä söýgüsiniň şu hili kanunlaryny ret edýänligi üçin Mejnunyň yşgy başga bir pelsepäni aňladýar. Dünýäde ýaşamak üçin, gurban etmeli, pida almaly. Mejnun beýle ýaşayşy ret edýär. Ol göräýmäge öz betbagtçylygyna sebäpkär bolan (bu biziň düşüňjämizde betbagtlyk!) Seýit Beni Haý-Leýliniň atasy hakynda ýekeje-de ýaman söz aýtmaýar, ol öz kakasyny çuňňur ogulluk söýgüsi bilen söýýär, ol Leýli bilen nikalaşan Ibn Salamyň tobasyny alyp, onuň bilen “hemdem-dost”, “ülpet” bolýar. Mejnunyň ýoly – adamy ýigrenmezlik, ýamanlygy geçirmek ýoludyr.

³¹ Prof. Suleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi. Istanbul. 2005. s.365.

Mejnunyň çeper keşbiniň hut şu hili teswiri dessana düşünmegiň açarydyr. Şu nokatdan ugur alynsa, Leýliniň keşbine-de dogry baha berip bolar. Leýliniň öýüni şahyr hemişe “külbeýi-ahzan” – hazan öýi diýip atlandyrýar. Leýliniň göwni açylsyn diýip oňa çarbag gurup berýärler. Emma onda seýil edip ýören Leýliniň aşyklyk derdi öňküden ýüz esse güýçlenýär. Çünki ol bagda yşgyň mekany – bilbilleriň söýgüsine gowuşuny görýär. Yşky juda güýçlenip, özüne el urup başlan Leýlini zynjyra baglap goýýarlar. Soňra bolsa Ibni Salama durmuşa çykarýarlar. Emma tiz wagtdan ölüm halyna baran Leýlini atasy öýüne getirmeli bolýar. Ol “Waý, Mejnun” diýip jan berýär. Aşyklyk düzgünine görä ýedi ýyl geçenden soň, aşyk-magşuk ýa bir-birine gowuşmaly, ýa-da wepat etmeli bolupdyr. Leýliniň aradan çykmagy Mejnunyň hem ölümünü ýakynlaşdyrýar. Şeýlelikde, Mejnun üçin ýaşaýyş gutarýar. Ol, “meniňem janymy al” diýip, Hudaýa birnäçe gezek mynjat okaýar. Üçünji mynjatdan soň, Mejnun wepat bolýar. “Emma halaýyk habar tapyp, jem bolup şowhun kylyp, bir-biregi aldur erdi kim”, “Elbetde, bular aşygy-päk bolgaýlar, ikilerini bir jaýda depin kylyp, iki aşyk bir- birege dahyl bolgaý” diýr erdiler. Emma bir niçe wagt halaýykdan gorkup, Leýli kabylasy ar-namys kylyp, Mejnun dilefgaryny bu gabrystanda goýmaz erdiler. Emma kyblaýy-arapnyň buzurgwarlary “Zynhar bularga ýaman til ýetgirmän, bular aşyky päk erkenler!” – diýip köp kişi jem bolup, Leýliniň bir tarapynda depin kyldylar”.

Munuň özi Andalybyň çykaran hökümidir.

Dessanyň ahyrynda iki aşygyň ruhlarynyň o dünýäde bir-birege wysal bolşy suratlandyrylypdyr. Şol ýerde bir gyzykly pursat bar. Allatagala bir gulmany Leýli sypatyna salyp, Mejnunyň ýanyna iberýär. Emma Mejnun “Leýli bolsa, dagy-yşky bolmazmy?” diýip yşk nyşanasy görünmeýän gulmany ret edýär.

Andalybyň dessany soňlaýşynda onuň yşga nähili çüňňur ruhy-pelsepewi manyda teswir berendigi ýene bir gezek aýan bolýar. Şahyryň yşk düşüňjesine berýän soňky teswirini yşk – munuň özi imandyr diýen kesgitleme bilen aňlatmak mümkin. Dini düşüňjä görä, o dünýä baranda, adamdan eden-etmişi işlerini sorap, ony synagdan geçirýärler. Şonuň üçin din adama o dünýä imanly barmagy wagz edýär. Mejnun namaz, roza we gaýry parz hem sünneti işler bilen gazanylýan imanyň deregine Allanyň gaşyna derdi-jepasy bilen gazanan yşkyny alyp barýar.

Rebbimge, eý, Muňkür, Nekir, ahy-säher geltirmişem,
Jismim imes tagat nezir, huny-jiger geltirmişem,
Usýanly guldur men kesir, ruhsary zer geltirmişem,
Derd-u elemden binezir, zary-sapar geltirmişem,
Bolgaý mekan diýip destgir, tä çeşmi-ter geltirmişem.

Munuň özi Andalybyň yşga beren in ýokary bahasydyr. Yşk dini – ortodoksal kesgitlemelerden we talaplardan hem-de ölçeglerden ýokarda durýar. Yşk aşyk-magşuklara jennete düşmäge ýol açýar.

IV BAP

“Ýusup-Züleýha “dessanynyň teksti Yşk sapagynyň ujy

Nurmuhammet Andalyp – umumygündogar ululygydyr. Döredijilik gabarasynyň (hem-de dabarasynyň) şeýle ölçegi şahyryň edebi mirasynyň hem daşky – forma görkezijileri, hem içki – çuňluk paradigmalary mynasybetli, hakykat bolup oňe çykýar.

Bu hakykat “Yuzup-Züleýha” dessany bilen hem doly tassyklanýar. Uly senetkäriň ýazan bir zadyna döredijiligi sygýar, aýratyn eserinde bütin mirasy görünýär diýýärler. “Ýusup-Züleýhanyň” tekstini struktura – semiotiki seljerme arkaly bu pikiriň ýöne gep owadanlygy üçin aýdylmanlygyna göz ýetirip bolar. Tekst edebiýat ylmynyň esasy arkadaýanjydyr. Çünki ol edebiýatyň ýeke-täk real barlygydyr. Diňe tekste daýanýan we diňe tekstden çykarylýan logiki we teoretiki pikirleriň ylmylygy jedelsizdir. Tekstiň mümkingadar doly, jikme-jik seljermesi islendik awtoryň döredijiliginiň laýyk- tebigy meselelerini kesgitlemäge edebiýat ylmynyň dürli jähetlerinde gerekli hem real meseleler hökmünde goýmaga we olaryň optimal çözgütlerini tapmaga ýol açýar. Tekste birinjilik degişlidir. Onuň birinjilikdigi ol ýa-da beýleki sebäplere görä unudylan mahalynda ýasama hem ylmy däl meseleler, awtor we edebiýaty düşündirmekde ähmiýetsiz hem, degişlilikde, çözgüdi durmuşyň özi üçin piker hasylyny bermeýän howaýy meseleler peýda bolýar.

Tekstde hemme zat bar, şol sanda edebiýat ylmy üçin gerek zatlaryň hemmesi bar we tekstden üzňelikde, daşlaşykda hiç zat ýok, has dogrusy, ylma gerekmejek zatlar bar bolýar.

Tekst açyk ruhy- ideal barlykdyr, onuň bilen ikitaraplaýyn duýgy- pikir alyşma gatnaşygyna girip bolýar, çünki ol eseriň mumiýаланan jesedi däl. Ol diňe daşky çäkleri dil arkaly kesgitlenen, içinde bolsa öz diriligi boýunça daşdaky jisimler dünýäsinden gaýra durmaýan janly durmuş dowam edýan wagt-giňişlik gurnawydyr. Bu barlygyň diline düşünmek, o dilde beýan bolan zatlary bäriki aklyň hem ýüregiň düşünjelerine geçirmek, onuň dilini tapmak üçin, oňa eliň aşagyndaky serişde, gural hökmünde seretmekden saklanmaly. Tekst jansyz jisim däl, ol ýaşayşyň özboluşly we özbaşdak, çuňluk hem giňlik çäksizligi taýdan daşky dünýä tas barabar başga bir modusydyr³². Ten ölüminden gutulmadyk öten senetkärlerimiz öz ruhy barlyklaryny tekste belgiläp gidipdirler, şonuň üçin tekst real wagt- giňişlikden tänmek, ýagny ýokluga dönmek, ýokluk däl-de, eyes adaty – fiziki düşünjedäki ýokluk bile barlygyň o tarapyna geçmekdir. Garaňkylyk (sowuklyk hem tümlük) ukusyndaky jandarlaryň gün şöhleleri düşeninde, jana gelişi ýaly, tekst ýagtylyga hem gyzgynlyga eýe bolan janly akyl galtaşanda, direlip, ýaşap başlaýar. Peltesine ot degridende, öçen çyragyň şugla saçyp başlaýşy ýaly, tekst ýaşayşy uçgunlaryna eýe akyl bilen degşende, ýalkym saçyp başlaýar.

³² Modusyň şu ýerde berilýän manysyna ser: Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Минск.1998. с. 367.

Tekste örklenmedik ylym şowsuzlyga uçar hem akyl we pikir açlygyna duçar bolar, çünki tekst ylmyň ýeke-täk bereketli öri meýdanydyr. Bu örüden alnyp bilmedik akyl intelektual lagar düşer. Akyl lagarlygyň gönüden-göni netijesi pikir önelgesizligidir. Pikir önelgesizligine sezewar bolan ylym durmuşa önüm bermeden geçen, gaýtam “çig” durmuşdan alnan ylympisint we ýalanylmy formalar bilen özüni gözedoly görkezmäge dyrjaşar.

Tekstiň ölmez –öçmezligine düşünen ylma bir belentlik – tekste öwrülme bagty garaşýar.

Tekste şu hili düşünme bilen “Ýusup-Züleyha” dessanyny tekst hökmünde struktura taýdan seljermäge girişýäris. Ylym ucin in öndümlü durmuş ýaşayşyň agza- burna gelen potensiallyk gözbaşyndan suw içip, döwrüň aktuallyklary bilen iýmitlenmek bolşy ýaly, aýratyn teksti seljermegini hem in netijeli we tebigy usuly, elbetde, teksti okyjynyň okaşsynyň logiki we psihologik tertipliliginde özleşdirmekdir. Anyk okyjy eseri birinji sözünden, ýok, adyndan – sözbaşysyndan başlap, soňky nokadyna çenli hiç bir zadyny sypdyrman, ine – gana okap çykýar. Emma okama bilen seljermäni bir akta öwürmek fiziki mümkin däl, belki-de , maksadalaýyk hem däl. Gymmatlyk nukdaynazaryndan , bular aýry-aýry wezipeli hereketlerdir, has dogrusy, şol bir wezipäni amal etmegiň – düşünmek işiniň dürli iki sany derejesidir. Okyjy eseri özleşdirmek arkaly many hem lezzet toplaýar, ruhy ýaşayşy energiýasyny edinýär. Onuň işiniň gutaran nokadyndan hem derňeýjiniň gnoseologik hereketi başlanýar: manylaryň hem lezzetleriň haýsy sebäplerden gelip çykýandygyna we haýsy kanunalaýyklyklar boýunça amal bolýandygyna, ýagny çeper tekstiň düýp tebigatyna we ýaşayşy mehanizmine akyl ýetirmek işi başlanýar. Bu akyl ýetirme prosesi üçin indi eseriň tutuşlygy däl-de, belli-belli pursatlylygy, jähetlilik hem-de bölekleýinligi gerekdir. Aklyň ylmy däl ýaşayşyndan tapawutlylykda , ylmy akyl zatlaryň aslyny we hadysalaryň sebäbini tapmagy maksat hem wezipe edinýär. Emma özleşdirme-okama bilen obýektiwleşdirme –seljermäniň psiho-gnoseologik akt hökmünde hereketlenmegiň dürli derejeleridigine garamazdan, ylmy derňewiň miweli bolmagynyň hatyrasyna, derňeýji üçin öz içinde okyjyny aman saklamak möhüm şertdir. Ýogsa seljerme janly akyl hem duýgy hyjuwlanmasyndan mahrum gara işe, şahsy ähmiýetli we manyly ömür meselesi bolmagyny bes edip, hünär – günema talabyna öwrülip gider.

Islendik teksti, şol sanda “Ýusup-Züleyhany” seljermegini, ýagny eseri tutuşlygyna däl-de, bölekleýin we belli bir jähetleýin derňemegini her pursatynda, içde şol bitewiligi ýüreginde-süňnünde saklap oturan okyjynyň ejazasy bilen işlese, ylmy taýdan tüýs göwnējaý bolardy. Degişli ejazanyň bozulan islendik pursatynda tekstiň hakykatyndan daş düşjekdigimiz, şeýdibem, oňa akyl ýetirmede bärden gaýtjakdygymyz ikuçsyzdyr. Eseriň bütewi hakykatyna, munuň üstaşyry-da awtoryň huzuryňa diňe iki bolup ýetmek mümkin. Tekst atly äleme edebi-ylmy akyl ýetirişiniň dialektikasy şundan ybaratdyr.

Tekstiň semiotiki manylylygy, ýaňam ýañzydyşymyz ýaly, eseriň sözbaşysyndan işläp başlaýar. Esere başga däl-de, ala-böle hut şu at name üçin berlipdir diýen soragyň goýulmagy, şeýle-de eger bir däl-de, birnäçe gezek beýan

edilen sýužet barada gürrüň gidýän bolsa, şu adyň sýužeti işlemeleriň beýleki atlary bilen deňeşdirilip görülmegi, bu kanunalaýyklygy aňsat tassyklaýar.

“Ýusup- Züleyhanyň” esasy sýužetiniň öňünden gelýän öňsözi-de şu nukdaý nazardan tutuş semiotiki belgi bolan eseriň daşyndaky zat däl-de, onuň struktura bölegidir. Ýigrimi beýtden ybarat öňsözde degişli seljerme üçin birnäçe ähmiýetli pursat saklanýar. Biziň bagtymyza (okyjynyň däl, esasan derňeýjiniň bagtyna) şahyr bu ýerde eserini ýazmagynyň anyk durmuşy sebäplerini hem-de maksadyny beýan edipdir. Bu beýanda iki derejede : üstki hem çuňlukdaky derejelerde berlen informasiýalar köp bolup, olar özünde kodirlenen informatiwlik taýdan asla deň däl. Birinji üstki derejede ýyganananyň manylar tebigaty boýunça ýönekeýdir hem lingwistik, tebigy dilde aňladarlyklydyr. Bular – şahyryň doglan hem ýaşan mekany, ýaşı, döwürdeşleri, dessanynyň çeşmesi, ady we tahallusy we şuna meňzeşler baradaky ýönekeý durmuş maglumatlary . Bulardan başgasy semiotiki yşaratlar häsiýetine eýedir. Şolara-da iki hili çemeleşme bolup biler: yşaratlyk tebigatyny hasaba almazdan, olary-da ýönekeý sözler bilen tekrarlap bolar, emma beýle halatda edebiýat ylmy üçin has düýpli meselelere-şahyryň şu eseriniň tekst bütewiliginiň amalynyň prinsipine degişli, tutuş döredijiliginiň çeper uslyp özboluşlylygyna, eseriň žanr guralyşynyň prinsiplerine degişli, ýöne birinji derejäniň ýörelgesiniň çäginde göze görünmeýän ol derejede aýk däl-de, eýsem ýapyk häsiýetli informasiýalar aňsyrylman galar. Onsoň şeýle çemeleşme bilen çäklenilse, seljermäniň ylmylygy ýarpy ýolda, ýüzleýlik halynda togtar. Şu ýerdenem astky many çuňluklaryna aralaşyp, ylmy ähmiýetli örtük informatsiýany ýüze, üste çykaryp bilýän struktura- semiotiki seljermeli ikinji çemeleşmäniň derwaýyslygy aňlanylýar. Bu çemeleşmäni ulanjak bolup göreliň, gör- bak, nirelere elterkä!?

Struktura -semiotiki seljerme çeper edebiýatyň diline, has dogrusy, çeper edebiýatyň özüne gündelik – durmuş aragatnaşygynda ulanylýan lingwistik dilden tapawutly ulgam hökmünde garaýar. Bu ulgam – dil birinji dili semiotiki manyly we ähmiýetli, düýp tebigaty boýunça ýaşyryn, ýapyk informasiýalary kodirlemegiň serişdesi hökmünde ulanylýar. Muňa ikilenç modelirlenen ulgam diýilýär³³. Seljermäniň wezipesi gizlenen habarlaryň üstüni açmakdan ybaratdyr. Birde ikiniň, bir dilde iki diliň bardygyny ykrar etmeseň, degişli wezipäniň hötdesinden gelmek mümkin däl. Iki diliň bardygyny ykrar etmek – lingwistik diliň esasy belgisi bolan sözlere bir gatlakly tebigy dil birligi däl-de, iki , has dogrusy, birnäçe gatlakly semiotiki yşaratlar hökmünde garamakdyr. Beýle garaýyşda söz diňe many aňladyjy däl, eýse manynyň manysyny aňladyjy yşaratdyr. Gep şol bir sözün – dil birliginiň manysynyň mukdar taýdan köpelyanliginde däl, eýse yşarata geçmek bilen bütinleý täze hilli many birliginiň döreýänligindedir .Söz hökmünde “andalyp” guşy – janly predmeti aňladýar, emma yşarat hökmünde ol guşy aňladyp bilmez, çünki bu halatynda we bu tebigatynda ol eýýäm ikilenç modelirlenen obýekt bolup, manynyň manysy hökmünde öňe çykdy. Munuň özi ýönekeý dilde we gödek pikirlenmede aňladylanynda, guş çeper döredijilige baş goşup dessan döredip bilmez diýmekdir. Şeýlelikde, ikinji- semiotiki çemeleşme manynyň

³³ Искусство как язык// Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М. 1970. с. 15.

göçmegi diýen garaýşy inkär edýär. Many diňe täzeden döräp biler, ýagny bütinleý täze, öň asla bolmadyk ideal obýekt hökmünde döräp biler. Ikilenç modelirleýji diliň bütin giňişliginde täze dörän yşaratlar ikilenji derejäniň mana geliş kanunalaýyklyklaryna görä, biri-biri bilen aýratyn baglanyşyga girýärler we netijede tutuşlygyna täze aňlatma ulgamy kemala gelýär. Iň ahyrky netijede, bu ulgam tebigy dilden tapawutlylykda daşky – maddy modusy däl-de, täze metaobýekti – ruhy barlyklar modusyny alamatlandyrýan dil bolup döreýär. Başga strukturaly, başga ölçegli barlygy suratlandyryandygy üçinem, söz sungaty başga gymmatlyk ähmiýetine-öteçilikden – panylykdan halaslyk ähmiýetine eýe bolýar. Ol başga, ýagny tebigy dildäki hem, aýdaly, guşlary öwrenýän ylmy dildäki obýektler bilen gabatlaşmaýan wagt – giňişlikli barlygyň aňladylmasydyr.

Şahyr – Andalyp, öz “hemneşinleriniň”, “hemdertleriniň” haýyşy- teklibi boýunça, “Kysasyl- enbiýanyň” içindäki dessany (kyssany) “gülüstan kylmaly” Andalyp bilen gülüstanty bir gatnasyk – söýgi gatnaşygy baglanyşdyrýar. Anadalybyň guş däl-de, adam aňladýandygyndan, ýagny ikilenji many barlygyndan ugur alsaň, gülüstan hem esere öwrülýär, netijede, eýýäm ikilenç dörän baglanyşygyň netijesinde bu ikisiniň arasyndaky gatnasyk söýgi bolmagyny bes etmezden, täze reallyga- döredijilik gatnaşygyna geçýär. Gülüstan kylmak – ozalky başga many -struktura gatnaşykly “Kyssany” söýgi – yşk mazmunly eser hökmünde täzeden döretmekdir.

“Türki halaýyk enjumen kylyp” – üýşüp, elden ele alyp, “güftuguý era” – özara söhbetdeşlikde bu gülüstanty “buý kylmaly”, ýagny manysyna ýetmeli, buý – many hakykatyna ýetmeden alynýan lezzet, eýse lezzete eltýän ýol düşünme çarkandaklarynyň içinden geçýär. Şahyryň gaşyna gelenler haýsy dert boýunça hemdertler, haýsy gözlegiň ugrunda bile oturyşýan hemneşinler?! Olar haýsy “kurby- şejagatyň” – şejagat, edermenlik kurbunyň – ýakynlyk makamynyň mertleriniňem şirleri!? Şeýlelikde, şahyryň çeper strukturirlenen, kesgitli many ölçegleri boýunça gatlaklanan, özbaşdak aýratynlanan diline “andalyp”, “gülüstan”, “buý”, “dessan”, “dert”, “oturyşma”, “kurp”, “mertleriň şiri” ýaly içki özboluşly many gatnaşyklarynda baglanyşan belgi – yşaratlar peýda bolýar. Tebigy-adaty dile geçirjek bolsaňam, ylmy adalgalar arkaly kesgitlejek bolsaňam, olar yşarat bolmagyny bes eder hem-de duran ýerinde synag gider. Seljermäniň wezipesi we bar edibiljek işi – bu strukturany gapdalyndan aňlamak, onuň bitewi many gatnaşyklaryny yzarlap, ol diliň gymmatlygy boýunça awtonom bir hadysadygyny boýun alyp, ylmy adalgalarda onuň şertleýin kyýasyny -modelini bermekden ybaratdyr. Şunuň esasynda hem Anadalybyň bu eseriniň ylmy pikirlenme pozisiýasyndan görünýän çeperçilik özboluşlylygy we tutuş döredijiliginiň aýratynlyklary babatda degişli kesgitlemelere hem-de umumylaşdyrmalara ýetmekdir.

Şunlukda, “gülüstan” yşk giňişligi bolsa, dertdeşlik, oturmaşlyk yşkyň manysynyň gözlegindäki ýakynlykdyr, “kurp” hakykata ýakynlyk derejesi bolsa, onda bu yşaratlar dilini teswirlemegiň ahyrky pellesinde bir zat- yşk temasy ýerleşer diýmek mümkin. Bu aýdylanlaryň baryndan şeýle deslapky umumylaşdyrma- netije gelip çykýar: Andalyp, biziň häzirki ylmy adalgamyzda aýdylanynda döredijilik uslyby, ýagny öz temasyny suratlandyryşynyň çeper

formasy boýunça , simwolist şahyrdyr, onuň “Ýusup-Züleyha” dessanynyň dili-de simwoliki tebigata eýedir. Bu simwoliklik dünýäni haýsy ideologik görüşe esaslanýar?!

Bu sowala dessanyň tekstiniň içinden çykman hem jogap berip bolardy. Ýöne bu jogap durmuşy -taryhy faktologik subutnama esaslanýan däl-de, diňe çeper tektiň jedelsiz semiotiki tebigatyndan we çeper ýaşayyş logikasyndan gelip çykýan jogap bolardy. Munuň özi döredijilik özlüginde göz önüne getirmäge ýeterlik bolsa-da, şahyryň edebi – çeperçilik ösüşdäki ornuny kesgitlemekde tükelleyji umumylaşdyрма däl. Galyberse-de, tekstiň özbaşyna ýaşayan awtonom obýektdigini, ondaky many birlikleriniň özüpjünlige eýedigini tekrarlamak bilen bir wagtda , şol manylaryň tekstden daşardaky umumy dil many giňişliginde alnan aňlatma güýjüne daýanyandyklaryny-da ykrar etmek gerek. Mundan tekste eltýän daşky ýodalary yzarlamak onuň içindäki manylaryň daşa çykylmadyk halatynda ýetip bolmaýan çuňlugyna aralaşmaga puryja döredýär diýen pikir gelip çykýar. Şu tarapdan, ýokarda sanalan käbir söz belgileriniň has giň kontekstde- milli we arap, pars, türki dilli edebiýatlarda nähili manylara yşarat edendiklerinden habarly bolmak ylmy seljerme üçin ähmiýetlidir. Hususan-da, “kurp” tasawwuf edebiýatynda Hakyň tewsifine hem enaýatyna, ybadata hem tagata ýakyn bolmak makamy manysynda düşünilipdir. Tekstdäki şahyryň hemdertlerini häsiýetlendirýän “kurby-şejagat” - edermenlik kurby hem şol manylardan güýç we tekstiçe ýaşamaga ukyp alan yşaratdyr.

Gülüstan barlygynyň syrlaryny teswirleýji hem-de hoşboý ys yşaraty arkaly olary halaýyga ýetiriji Andalybyň, akyl ýetiriji hem beýan ediji Andalybyň hemdertleri we hemneşinleri Ýusup bile Züleyha baradaky dessanyň baş pikirini şeýle kesgitleýärler:

Yşky – hakykaty sapak eýlesin,

Beýle erur aşyky- päk- aňlasyn!

Şahyryň önünde goýlan döredijilik wezipesi hakyky yşkyň nämedigini we päk aşygyň kindigini görkezmekden, halaýyga düşündürmekden ybarat. “Yşky-hakykat” we “aşyky-päk” jümleleri awtorlyk matlabyň derejesinde geljekki teksti programmirleýji başlangyç hem-de tekstiň eýýam amalynyň derejesinde modelirlenen ahyrky netijedir. Bular real tekstiň sözüzre bitewi struktura gatnaşyklaryny we söziçe ulgam elementlerini gurnamagyň ideýa prinsipi, üstki hem astky gatlaklary derejelemegiň (we rejelemegiň) usuly bolup, muny eseriň baş temasy diýip kesgitlemek maksada laýyk gelerdi. Yşky-hakykat näme we aşyky-päk kim –bular tekstiň içinden tebigy suratda syzylp çykmary zatlar. Bu – soň bolar, munuň awtora nä derejede başardandygyna teksti soňuna çenli seljermek netijesinde anyklap bolar. Häzir weli eseriň daşyndaky pelsepe – estetiki konteksti göz önüne getirmegiň we tekstiň içki intertekstuallyklarynyň käbir çeşmelerini önünden çaklamagyň synanyşygy hökmünde bir zat edeli- Andalybyň döwründe dessanyň esasy temasy diýip bellenilýän yşk düşünjesini nähili teswirläpdirler, soňa ser salyp göreliň.

Döwrüň in giň ýaýran we tebigaty boýunça beýleki döwürdeş aň formalaryna garanda çeper – estetiki aňlaýşa has ýakyn bolan tasawwufda yşkyň şeýle görnüşleri kesgitlenilipdir:

1. Dogal yşk – aýny jynsdan ýa garşy jynsdan bolan bir ynsany söýmek
2. Mejazy yşk – ynsanyň ynsany we gaýry ýaradylan zatlary söýmegi
3. Uzry yşk – yşk üçin yşk, platonik yşk
4. Hakyky yşk – ylahy yşk.³⁴

Şahyryň başga bir dessany – “Leyli-Mejnun” öz ideýa programmirlenişi we çeperçilik modelirlenişi boýunça uzry yşk temasyndandyr. “Ýusup-Züleýhanyň” temasy bolsa Andalybyň öz dilinden eşidişimiz ýaly, hakyky yşk bolmaly. Meger, şu ýerde-de biziň bu sözlerimiz okyjyny ikerjiňlendirir, onuň hakykaty isleýän aklynda güman döreder. Ikerjiňlenmäniň ýönekeýje hem düşnükli sebäbi bar: ylahy yşk hökmünde düşündirilýän hakyky yşkda söýgi obýekti Hakyň özi bolmaly, bu hili söýgi gatnaşygy Hak bilen halkyň arasyndaky gatnaşyk bolmaly. Emma şahyryň dessanynda iki ynsanyň – Ýusup bile Züleýhanyň biri-birine söýgüsi beýan edilýär ahyry?! Onda Andalyp yşky- hakykat düşünjesini bize häzirlilikçe nämälim başga manyda teswirleýärmikä?! Belki, Andalyp öz eseriniň üsti bilen ynsan yşkyny derejesi we ähmiýeti boýunça ylahy yşka çenli götermegi niýet edinendir diýen pikir nähili lezzetli hem başaýlaýjy çaklama weli, hiç hili deliller bilen subut etmäge ýetişmänkäň, göwnüň eýýäm muny hakykat diýip kabul edesi gelip dur. Üstesine, şeýtseň, hälki düşünjede şahyrymyz gözümüzüň alnynda has hem beýgelýän, söýgi ýaly düýpli hem baky meseläniň bütinleý täze jähetlerini açýan şahsyýet bolup barýar.

Ýöne beýle bolmagy prinsipde mümkin däl. Hiç bir mümkin dällik, ýagny taryhy hakykata laýyk gelmezlik ynsany beýgeldip bilmez. Ynsan bilen ynsanyň arasyndaky ylahy yşk logikadan mahrum hem-de, esasy zat hem, Andalybyň dünýägarayyş prinsiplerine düýbünden ters gelyän gözöňüňegetirmedir. Ahyrky logiki netijede ynsany substansional taýdan ylahylaşdyrmaga we ylahy ynsanlaşdyrmaga getirjek bu pikiri Andalybyň adyna bermäge hiç hili esas ýok. Ylahy yşk prinsipial iki tarapy – haky we ynsany göz önünde tutýar. Munda hak ynsany, ynsan haky söýübiler we bu ýerde üçünji biri, aýdylyşy ýaly, artykmaçdyr. “Ýusup-Züleýhada” bolsa hak, aýdaly, “Nesimi” poemasyndaky ýaly söýgi obýekti hökmünde aňlanylmaýar ahyryn.

Onda, belki, şahyr “yşky- hakykat” jümlesini ulananynda, düşünjäni ýönekeý adaty – durmuşy aňlatma derejesine düşürüp, men dessanynda hakyky söýginiň nämedigini görkezdim diýmek islander manyda düşünmek hem maksadalaýyk bolmazdy. Munuň özi dessanda hiç zat diýilmändir, kesgitlemesine barabarlyk bolardy. Çünki eserde görkezmek, tekst arkaly aňlatmak empiriki dil derejesinde ýöne bir öz göwnüňdäkini tekrarlöp, aýdyp göýbermegiň sap pisihologok refleksi däl-de, eýse çuňlukdaky akyl ýetiriş hadysasy – çeper logikanyň kontekstual delilleri bilen subut etmek işidir.

Üns berseňiz, biz kelesiň ujuny ýitirip ugradyk, anyk meseläniň çözgüdinde gural hökmünde dialektiki logikanyň strukturalaryna çykybilmän, adaty pikirlenmäniň ýüzleýliginde galdyk. Derňeýjiniň içinde oturan okyjynyň ýüzi çytylyp başlady. Ol bize tekstiň erkenden üzölüp, ýönekeýje akyl ýetirişde ýolsuzlyga uçrandygymyzy aýtjak bolýar. Şonuň üçin ilki bilen tekste gaýdyp

³⁴ Prof. Suleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi. Istanbul. 2005. s.489.

barmaly- “yşky-hakykat” jümlesiniň kon-tekstini aýdyňlaşdyrmaly, has çuňluga – dessanyň tekstiniň çeşmelerden gaýdýan inter-tekstuallygyny ýüze çykarmaga tarap gitmeli. Ýöne bulardan ozal derňeýji hökmünde dessan tekstini öňden doly özleşdiren okyjynyň gulagyma çakýan towşyny dile getirmekçi: “yşky-hakykat” prinsipini şahyr tasawwufdaky sap mistiki manyda däl-de, yslamyň ylmy dünýägaraýşyna laýyklykda teswirleýär. Bu towşa ähmiýet bermek gerek. Okyjy real-taryhy akyl ýetirişiň bitewi kontekstiniň ale owarra ýokarsyndaky boşlukdan – howadan alyp ýa-da tekstiň güzaply çylşyrymlylygy keşdi çekmeýäniň göwnünden alyp aýdýan däl. Ol, elbetde, tekstden alyp aýdýandyr .

Dogrudanam, “Ýusup-Züleýhanyň” teksti bilen “Nesimi” , “Leyli-Mejnun” eserleriniň many howasy deň däl. Şol bir awtorlyk görüşiniň, ýagny ediplik teswirlemesiniň bitewiliginin yoga çykamazlyk şertinde-de eserleriň bilim howasynda alymlyk – aryflyk gatnşygynyň derejesi dürli-dürlüdür. Beýleki tekstlerde yrfany garaýyşdan teswirlemäniň, “Ýusup-Züleýhada” ylmy garaýyşda teswirlemäniň agdyk gelýänligi mese-mälim. Öňki eserler – “Nesimi” . “Leyli-Mejnun” , hatda “Baba Röwşen” esasan we köplenç tasawwuf çeşmelerine soňkular ylmy çeşmelere daýanýarlar. Eýsem bularyň barynyň, ýene bularyň üstesine liriki sygyrlarynyň bir edibiň galamyndan çykanlygy awtoryň döredijilik şhsyýetini bölekleşdirmеýärmi, dünýägaraýşynyň logiki gapma-garşylygyna, Andalybyň akyl ala-sarmyklygyna şaýatlyk etmeýärmi?! Biziň düşünişimize we bu düşünişe esaslanýan ynanjymyza görä, ýa-da tersine, ynanşymyza we bu ynanja esaslanýan düşünjämize görä (germenewtiki halka-da: düşünmek üçin, ynanmak gerek, ynanmak üçin, düşünmek gerek³⁵) aryflyk bilen alymlygyň arasynda gapma-garşylyk däl-de, diňe garşydaşlyk bar. Ikinji birinjiden dialektiki hadysa, ýagny petige gabaýan däl-de, eýse gözlegiň täze derejesine alyp çykýan zat hökmünde tapawutlanýar. Umuman, bu mesele, şeýle alanynda , biziň wezipämiziň çäginde çykýan global häsiýetli mesele. Biz ol hakda, diňe Andalyba we beýleki nusgawy şahyrlarymyza dahylly mesele bolany üçin, dil ýardyk.

Indem, ine, tekste gaýdyp baralyň :

Yşky- hakykaty sapak eýlesin,
Beýle erur aşyky –päk- aňlasyn!
Bilsin özün, yşk ýolun tutmasyn,
Beýle dawa- duruguýy etmesin!

Tekstiň bu sözleri hemneşinleriň enjümeninde yşk näme, aşyk kim diýen temadan gaty gyzgyn, hatda gyzgalaňly jedelleriň, belki-de sene-mene edişmäge, biri-biriňi kezzaplykda aýyplaşmaga çenli ýetiren dawalaryň bolandygyny habar berýär. Andalybyň hemdertleri, ýagny bu yşaratyň belli bir many jähetine, pikirdeşleri garşydaş tarapyň özüni bilmegini, yşka nädogry düşüniş, kezzaplyk etmezligini isleýär. Hemdertleriň, şejagat gurbundakylaryň – haka ýakynlyk gazananlaryň pikiri tekstiň logikasyna laýyklykda, elbetde, Andalybyň pikirleridir. Ýöne garşydaşlar haýsy pikire gulluk etdilerkä?! Biziň üçin Andalybyň dessany teksti arkaly berlen gnoseologik pozisiýasy esasy zatdyr. Tekst seljermesiniň derwaýyslygynda şahyryň ykrary öz-özünden garşydaş pikiriň inkäridir, ol pikiriň

³⁵ Современная западная философия. Словарь. М.1991. с.76.

logiki fakt hökmünde nämeden ybarat bolandygynyň epistemologik jähetden ähmiýeti nola deňdir. Şol noluň – boşlugyň üsti bilen biz öz seljermämizde esasy obýekt Andalyba akyly ýetirýäris. Muňa tekstiň teoriýasynda minus- tär³⁶ diýilýär.

Şu wagta çenli başyny agyrdan meselelerimiziň seljermesi bizi azajyk hem bolsa, “yşky hakykatyň” hakyky mazmunyna golaýlatdy. Dessanyň öňsözünüň tekstinde şol düşüňjaniň manysy açylanok-da, eýse, esasy tekstiň döreýşiniň sertleri we derwaýyslyklary görkezilýär. Şertler hem derwaýyslyklar döwür we durmuş bilen baglanyşykly. Emma mundan teksti empiriki durmuş döredýär diýen netijäni çykarmak ýöntemlik bolardy. Aslynda, durmuş näme? diýen sowal düýpli sowaldyr. Muňa öz döwründe G Ezizow hem öz jogabyny berip gidipdi. Biziň aňymyza diňe sosiofiziki really durmuşdyr diýen düşünje kök urup gidipdir. Predmetler, zatlar, hadysalar, wakalar, kämahalam munuň üstüne şularyň şöhlelenmesi manysyndaky adamyň psihiki ýaşaýşyny-da goşýarys. Elbetde, bu hili garaýşa ylmy däl garaýyş diýip bolmaz. Çünki ol barlygyň esasy we agdyk modusyny- dörtölçegli reallygy göz önünde tutýar. Emma durmuş düşüňjesi taryhy – wagt perspektiwasyynyň ýaşaýjysy bolan adam barlygynyň beýleki moduslaryny-da öz içine almalydyr. Dörtölçegli reallygyň içinde, çatryklarynda, belli bir manyda bolsa oňa perpendikulýar gatnaşykda başga awtonom moduslar hem bar. Olaryň biri-de – tekstdir. Wagt sosio-psiho-fiziki reallygy öteçilige öwürýär, emma obýektiw ruhy jöwherden gelip çykýan barlyga wagtyň erki ýetmeýär. Bu hakykata gözi düşen akyldarlar muny “baklyk” atlandyrypdyrlar. Tekst – şol “baklygyň” *derwaýyslaşmasydyr*³⁷. Durmuş diýeniňde, şuny-da göz önünde tutmasaň, dünýäni düşündirişde ýöntem hem gödek gnoseologik we aksiologik pozisiýa geljegiň ikuçyzdyr. Ýöntem hem gödek – daşyndan göräýmäge dogry, emma hakykaty düýpli düşündirmäge ukypsyz, aslynda hiç bir zady derekli düşündirip bilmeýän diýmekdir. Teksti şu nukdaýdan düşündiriş hemişe ynandyryjy däl bolup çykar. Tekst daşky amaly durmuşyň şöhlelenmesi bolsa, ol şol “daş” bilen hem ýitip – ýok bolup gitmeli ahyryn. Emma döwürler aýlanýar, tekstler bolsa ümzügini ileri tutup, ýaşamagyny dowam etdirýär. Dowam edýär we durmuşyň üznüksiz gaýtadan döremegine täsirini ýetirýär. Şu sebäpden “durmuş” aňlatmasyna seresap çemeleşmeli we ylmy pikir ýöretmede diňe göz bile görüp diňe el bile tutup bolýan zatlary däl, eýse barlygyň we ýaşaýşyň ähli moduslaryny, şol sanda içki ontologik struktura manysyndaky teksti-de, ýagny ruhy – edebi ýaşaýşy-da göz önünde tutmaly. Bu barada M. Haýdegger şeýle ýazýar: “Biziň Barlyk diýip aňladýan ýaşaýş ontologiýamyzyň düýp manysy wagtlaýynlykdyr, wagtlaýynlyk bolsa Barlygyň kiçistrukturalary tarapyndan ýagtyldylýan teswirlerinde tassykalanýar”³⁸.

Kyssanyň dessana dönüşi

³⁶ Литературный энциклопедический словарь. М. 1987. с. 221.

³⁷ Bu sözi biz “aktuallaşma” diýen kategoriýanyň deregine ulanýarys.

³⁸ Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Минск. 1998. с. 33.

Tekst tekstden döreyär. Bu üznüksiz gaýtadandöreyşe intertekstuallyk diýilýär³⁹. Ýaşayyş çuňlugynda bolup geçýän bu “ýerasty” hadysanyň amalyň esasy serişdesi adamzat jynsynyň akyly-ruhy döredijilik erkidir. Öten aryflarymyz muny “yşkyň serişdesi” atlandyrypdyrlar. Andalyp bolmak, Andalyp adyny boýnuňa almak yşkyň serişdesiniň işine aňly- düşünelilik bilen goşulmak borjuna boýna almakdyr. Şahyryň gülüstany yşkyň ýaşayyş we dörediş kanunlaryna görä dowam edýän tekst giňişligidir. Umumy adamzat düşünilişinde-de, biziň siwilizasion düşünişimizde-de yşk – islendik barlygyň döremeginiň we dowamatynyň erk esasydyr. Ol öz tebigaty boýunça döredijilikli işdir. Bu – ähliumumy kanundyr. Ýöne barlygyň dürli moduslarynda döredijilikligiň mukdar hem hil mynasybetleri dürlüçe ýüze çykýar. Jansyz tebigatda ol himiki täsirleşmeler (reaktiwlik), ösümlikler dünýäsinde informasiýa alyşygy (informatiwlik), haýwanat ýaşayyşynda instinktlar (instinktiwlik) , adamzat durmuşynda bolsa subýekt bolup özaňlama (subýektiwlik) görnüşlerinde amaly tapýar. Bu derejelilik we iýerarhiklik absolýut obýektiw barlygyň döredijilik erkiniň syzylýp çykmasyň , kölegelenmesiniň basgançaklarydyr. Bu basgançak bile aşakdan ýokary, pesden belende galyndykça, döredijilik erkiniň mukdary artýar we hili çylşyrymlaşýar. Munuň özi düýp manysy boýunça “ýoklukdan” barlyga geçmedir. Bu hili geçişiň mehanizmini “daşlyk” we “içlik” parametrleriniň gatnaşygy düzýär. Jansyz jisimler derejesinde “iç” hem , “daş” hem ýokdur. Informatiwlik ösümlikler dünýäsiniň “iç – daş” modusynyň aralyk halatyndadygyny görkezýär. Şu derejeden pra- wagtgiňişlik başlanýar, munda doly manydaky hereket däl-de, pra-hereket bar. Haýwanatda eýýäm “daşlyk” modusy peýda bolup, biz bu ýaşayyş hereketiniň serişdesini “jan” ýa-da “instinktiw aň” atlandyryarys. Bu – dolymanyly giňişlik barlygydyr, emma munda diňe bir modusdaky – häzirkizaman modusyndaky wagtda bardyr, çünki haýwanat “iç” , “içlik” giňişliginden mahrumdyr, “daşlyk” bolsa diňe bir –häzirki zaman modusyny bilýär. Diňe adamzat ýaşayyşynda içki dünýä ölçegi peýda bolýar we wagtda özüniň üç- öten, häzirki hem geljek zaman moduslaryny edinýär. Tebigaty boýunça sinkretik bitewi wagtyň her modusy jübütleyin “iç” we “daş” simmetrik paýlanýar: Adamzat aňlaýyşyndaky “daşlyk” – häzirki zaman bolup görünýän geçmişdir, “içlik” bolsa häzirki zaman bolup görünýän geljekdir .

Görünýän barlygyň ýokary basgançaklylyk derejesindäki adamzada döredijilik erkiň iň köp mukdary berlendir. Ol sosiofiziki obýektiwligi, ýagny hyýaly, mysaly obýektiwligi – sebäbi wagtda her pursatysaýyn ony reallykdan hyýallyga öwürüp durýar-öz subýektiw döredijilik erki arkaly ýenip geçmäge we hakyky obýektiwlige ýetmäge dyrjaşýar. Bu dyrjaşygy, hususan-da, tekste öwürülmek, has anygy, tekste girmek, tekste goşulmak synanyşygy hökmünde häsiýetlendirip bolar. Sebäbi tekst hususy ruhuň ikilenç obýektiwasiýasydyr. Tekst – obýektiw Absolýut barlygyň şu dünýädäki hökmürowanlygydyr. Şonuň üçin şahsyýetiň fiziki ölümüne bir aktlyk hadysa diýip düşünmek bärdengeýtmadyr. Ölmek – dünýäden gitmek diýen düşünje hakykatyň ýarydyr. Ölüm – hem gitmek, hem galmak. Gitmek manyda ol özi üçin çäkli dörtölçepli dünýäden ruhuň özge

³⁹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.1989. с. 39-40.

derejedäki sfera geçmegi bolsa, galmak manyda tekste ulaşyp galyp, ahyrky netijede – perspektiwada bu çäkliligiň üstünden gazanyljak ýeňişe öz goşandyňy goşmakdyr. Şeýdip ol birbada iki mekanyň ýaşaýjysy bolýar.

Onda bar bolmak munda-da barlygyn alamatydyr. Munda barlyk onda-da barlygyn şertidir. Munda ýokluk ondaky hiçligiň howsalaly yşaratydyr. Munda barlyk onda-da hiç dälligiň ybaratydyr.

Bu – Tekst, ol-Düýptekst.

Elbetde, gürrüň, Ibn Arabynyň dilinde aýdylanynda, kämil ynsan, Al-Gazalynyň sözleri boýunça aýdylanynda, hass ynsanlar baradadyr. Özem bu hatara, aýdaly, eli galamly Andalyplylar girýär diýip düşünmek we düşündürmek ýalňyşlyk bolardy. Teksti gaýtadan ýazýan Andalyp bolsa-da, tekstiň özi hemdertleriň, hemneşinleriň, şahsuwarlaryň ömri we işi barada ahbetin, çünki, gülüstan hut şolaryň ýaşaýyş mekanydyr, gül hem şolaryň ýaşaýyş usulydyr. Muňa olaryň şu gymmatly gatnaşygy şaýatlyk edýär:

Diýdi olar: - Eý, Andalyp- binowa,

Könlümizge düşdi ajap majera.

Bar “Kysas” içre ajaýyp dessan,

Ne boladyr kylsaň ony gülüstan?!

“Ajaýyp dessan” bahasy şahyryň öz dilinde ýene bir gezek gaýtalanýar:

Andalypnyň maksadydyr ki bossan,

Kölüge hoş geldi ajaýyp dessan.

Nusgawy edebiýatymyzyň dilinde “ajaýyp” syratlandyrmasy köplenç haýran galdyryjy, geň -taň manysynda ybaratlanýar. Emma edil şu tekstde onuň soňky – häzirki zaman many öwüşgininiň döräp ugrandygy görünýär. Bu öwüşgin oňyn manydaky täsinlikden, gозzellik yşaratyndan ybaratdyr. Şahyryň maksady şözün ähli jäheterindäki – filosofiki, etiki hem estetiki parametrlerindäki gозzelligi gaýtadan döretmek. Ýöne tekstiň hakykatynyň hatyrasyna şuny- da goşmak gerek: „Andalypnyň maksadydyr ki bostan” sözleriniň diňe döredijilik däl, eýse ýaşaýyş üçin baryljak maksatly ýer many jäheti-de bardyr. Tekst diňe edebi zähmetiň däl, eýse tutuş ömür işiniň orta gelmesidir. Döretmek diňe hünäriň däl, eýse ömrüň, diňe senediň däl, eýse sungatyň berjaýydyr.

Ýöne ömri tekst hökmünde berjaý etmek üçin hünäri ele almaly bolýar, sungat derejesindäki tekste ýetmek üçin senediň tehniki işine ulaşmaly bolýar. Çünki iň ýokary materiýalar zeminde gaýtadan döredilýär. Bagban jenneti miweleri ýetişdirmek üçin gara zähmet içinde hysyrdaýar. Nakgaş tas keramatly manylary suratlandyrmak üçin tehniki tilsimlere ulaşýar, reňk – boýaga bulaşýar. Söz sungatynda asmany, gaýry dünýälik diýdirýän pelsepe manylaryny aňlatmak üçin, ýerdäki – durmuşdaky edebi formalary işletmeli bolýar. Ajaýyp kyssa tekstindäki ajaýyp yşaratlardyr ybaratlary gaytadan döretmek üçin, Andalyp dessan edebi dilini saýlap alypdyr. Bu onuň edebi ösüşde millilige tarap amal eden ädiminiň nobatdakysydyr. Beýik senetkär hökmünde ol amaly durmuşyň raýyny ýykmanyň öz zehiniňe ýamanlyk we milleteň biwepalyk etmekdigine oňat düşünen bolara çemeli. Amaly durmuşyň islegine we hajatyna eýermek tekst üçin kiçilik däl, gaýtam, bakylyk daýançlaryndan hem gymmatlyklaryndan aýagyňy üzmezlik şertinde, zerurlykda hem. Diňe amaly durmuşyň “çigmallyk” derejesinde

galmakdan we onuň gönümel aýnasy bolmakdan gutulmaly. Ýogsa, eser döräp biler, emma tekst döräbilmez. Senediň sungata, eseriň tekste, durmuşyň barlyga öwrülmegi öz gezeginde bulary öwrenýan ylym üçin filosofiýa öwrülmek mümkinçiligini açýar. Adatça estetiki özreflektiwlik çäginde tekst senet hökmünde öwrenileninde ylym diýilýäni, sungat hökmünde aňlanylanynda bolsa filosofiýa döreýär.

Nurmuhammet Andalyp ezeli kyssa tekstiniň manylaryny gaýtadan döretmegiň senet işinde haýsy edebi formalara ýüzlenendigini şeýle habar berýär

Işbu sözi kyldy hekaýat olar,
Ýusup syddykydan rowaýat olar.
Andalypnyň maksadydyr ki bostan,
Könlüge hoş geldi ajaýyp destan.
Eýledi türki til ilen ibtida,
Gähi nesr, gähi gazal hoşnowa,
Birniçesin nazmy – muhammes kylyp,
Aşyk-u magşuklara bes kylyp.

Andalypnyň tekstinde yşky –hakykatyň struktrasiýasyny aýdyň etmek üçin, edebi žanr bilen baglanyşykly birnäçe möhüm meseläniň çözgüdini tapmaly bolar. Aslynda, tekst ideologiýasynyň nukdaý nazaryndan, žanr nä hadysa bolýar?! Kyssanyň tekstual energetikasyny şahyr täze edebi formalarda nä kuwwatlykda generirläp bilipdir?! Bir edebi formadan beýlekisine geçirilende, manylaryň çuňluk derejesinde we giňişlik möçberinde haýsy täzelikler peýda bolupdyr?! Dessan diliniň nähili semiotiki mümkinçilikleri bar?! Dessan degişli tekstiň başga žanrda aňladyp bolmaýan struktura barlygyny alamatlandyrýarmy?! Edebi formalaryň özdiýenligi, obýektiw boýnuýogynlygy awtorlyk matlabyna haýsy tarapdan nähili täsir edipdir?!

Tekstiň içine göni girmezden ozal, şu sowallara iň bolmanda umumy suratda jogap bermek zerurdyr. Çünki, mazmunyň ykbaly saýlanyp alnan forma proporsional garaşlydyr. Mazmun diňe formada berilýar, formada ýaşaýar. Formanyň üstünden ätläp, mazmuna, eseriň üstünden ätläp, tekste ýetip bolmaýar.

Ilki bilen aýdyp goýmaly: şu žanr diýilýäni sungatda gaty irnik zat. Edebiýatyň öz janly ýaşayşynda dürli žanr birlikleri manysynyň giňelmegidaralmagy ýoly bilen üýtgäp-özgerip durupdyr. Netijede adalganyň köpmanylylygy emele gelipdir. Ylmyň bolsa halamaýan zatlarynyň biri düşünjäniň köp manylylygy, çünki köpmanylylyk sözi ylmy adalga hökmünde ulanmakda oňaýsyzlyk we kynçylyk döredýär. Onuň anyk manysyny tapan ýaly hem bolýaň, ony bellän ýaly hem edýaň, ol bolsa birden sypjyk balyk ýaly eliňden sypyp gidýär.

Takyk hem tebigat ylymlarynyňkydan tapawutlylykda, gumanitar ylymlaryň logiki dili, şol sanda adalgalar meselesi gaty çylşyrymly. Şeýle aratapawut bu ylymlaryň öwrenýän obýektiniň tebigatyndan gelip çykýar. Gumanitar ylymlar üýtgäp –özgerip duran taryhy wagtyň içinde ýaşaýan, mahyýeti boýunça çylşyrymly ruhy başlangyçly faktlar hem hadysalar bilen iş salyşýar. Hatda sözüň haýsydyr bir filosofik manysynda bularyň obýektiinde tebigatdaky ýaly faktyň özi-

de ýokdur, eýse çylşyrymly formalaşýan hadysalar bardyr. Özgerip durýan wagt, çylşyrymly ruh – aň gumanitar obýektleri sözüň takyk ylmy manysynda diferensirlenmäge (kesgitlemäge) we ekspilisirlenmäge (manysyny aýan etmäge) mümkinçilik berenok. Şeýle umumy derdeser esasy gumanitar dersleriň biri bolan edebiýat ylmyňyňam başynda bar. Žanr meselesi-de şolaryň biridir.

Häzirki zaman edebiýaty babatda žanrlary kesgitlemek ýagdaýy ýene elhalyrakdyr. Munuňam düýp sebäbi ýene-de wagta barýar: häzirki zaman diýmek wagtyň belli bir bölegi, kesimidir, biziň kabul edişimizde onuň “haýalladylan”, ýagny durnuklaşdyrylan jähetidir, suwuklykdan gatylyga, bulanyklykdan durulyga geçen görnüşidir. Durnukly, gaty, dury materiallary akyl tarapyndan kesgitlemek hem ýeňil bolýar.

Emma geçmiş edebiýaty wagtyň başga ipostasynyň görünmesidir. Juda köp faktorlaryň jemlenmegi, üstesine-de olaryňam öz döwründäki anyk mazmunynyň wagt geçenligi sepäpli elden giderilmegi, döwürler arasynda “boşluklaryň” – lakunalaryň⁴⁰ döremegi netijesinde, olary kesgitli toparlara, görnüşlere, hillere bölmek hillalla öwrülýär. Geçmiş edebiýatyň özüde žanrlaryň dürli sebäplere görä real differensirlenmänligi-de munuň üstüne urna. Ol ýerde edebi žanrlaryň kesgitlenişi babatda iki ýagdaý mahsusdyr: birinjiden, biri-birinden tapawutlanýan dürli edebi formalar şol bir adalga arkaly aňladylýar, ikinjiden, dürli adalgalar şol bir edebi hadysany göz önünde tutýar. Munuň özi diňe şol bir žanr adalgasynyň köpmanylygyna ýol açman, eýse dürli adalgalaryňam özara manydaşlygyny-da emele getirýär. Şeýle ýagdaýda ylmy – logiki abstragirleme tas mümkin däl zada öwrülýär. Şonuň üçinem diňe uly žanr birliklerini özem diňe daşky görnüşine görä adalgalaşdyrmak mümkinçiligi bar. Daşky görnüş – eseriň çeper sözleýşiň haýsy tipinde – prozada, poeziýada ýa-da bu ikisiniň gatyşygy görnüşinde ýazylandygyny habar berýär.

“Ýuzup-Züleyha” eseriniň tekst hadysasy hökmündäki seljermesi üçin onuň žanr özboluşlylygy möhüm meseledir. Çünki žanr formasynyň aýratynlyklaryna laýyklykda tekstiň mazmuny beýan tapýar. Žanr formasynyň üýtgedilmegi öňden işlenip gelýän şol bir ýurdumyň tekstinde düýpli üýtgeşiklikleri döredýär. Iş ýüzünde bu forma baglylykda bir düýp tekstiň täze teksti, şol bir inwariantyň täze warianty peýda bolýar. Şol bir ýordum şindiki formanyň içinde öňküden başga, täze tekst bolup dünýä inýär. Täze žanr formasy täze teksti berýär. Tekstiň strukturasy nukdaý nazaryndan, žanr – mazmun bilen formanyň özboluşly utgaşygy, alyşygydyr. Mazmun bilen formanyň birligi tarapyndan bakanynda, janly forma üýtgedimi, eýýäm mazmun hem üýtgedimi diýip bolar. Çünki durnugan, durnuklaşan her bir žanr formasynyň mazmuna öz kanunlaşan talaplary, mazmuny ýüze çykarmagyň özüne mahsus tärleri, bir söz bilen aýdylanda, öz aňladyjylyk dili bolýar. Ol başga žanrlarda aňladylan manylary berip bilmeýär, belki, bermek hem islemeýär. Tekst werbal hem werbal däl strukturalaryň bilelikdäki işinden kemala gelendir. Werbal däl struktura hökmünde žanr formalary çeper tekstiň söz düşeginiň mukdaryny – žanr talaplaryna laýyk tertipde we gatnaşykda ýerleşdirilen tekst parçalaryny – hem-de hilini-metaforalar

⁴⁰ Текст как явление культуры. Новосибирск. 1989.с.27.

ulgamyny kesgitleýär. Sýujet – kompozision ülnüler hem-de degişli metaforalar çeperulgamy žanryň taryhy tejribesinde gazanylýar we žanr “hakydasynda” taýyn görnüşinde saklanýar. Tekstiň bu žanr kanunlary hökmürowandyr, awtor öz tekstini ýazanda, olaryň çeperçilik erkine boýun sunmaly bolýar. Awtorlyk matlaby diňe şol talaplara boýun bolmak şertinde tekst hökmünde amala geçip biler. Awtoryň döredijilik matlaby özüne kybap žanr formasyny saýlap alýar. Şeýle determenizm diňe awtor dili kesgitlänok, eýse dil hem awtory kesgitleýär diýen hakykatyň ýene bir gezek tassyklanmasydyr.

Türkmen dessan strukturasynyň tekst hasyl ediji we degişli tekst arkaly çeper aňladyjy dil hökmündäki seljermesinden owal, onuň žanr aýratynlyklaryna ser salyp göreliň. Bu bize Andalybyň öz “yşky-hakykat” temasynyň beýany üçin dessan žanryny saýlap almagynyň içki sebäplerine düşünmäge, inwariant tekstiň kyssa formasyndan dessan formasyna geçişiniň logikasyny yzarlamaga hem-de netijede emele gelen wariatiw tekstiň çeper mazmunyny laýyk teswirlemäge ýardam eder.

Umumy kabul edilen pikire görä, türkmen dessany – proza (nesr) bilen poeziýanyň (nazmyň) gatyşygy şeklinde döredilen liro-epiki eserdir. “Klassyky türkmen edebiyatynda onuň üç häsiýetlisine duş gelmek bolýar: gahrymançylykly, yşky we yşky- gahrymançylykly häsiýetde ... dessanlaryň ilki dörän döwründe gahrymançylykly häsiýetde bolandygyny çaklamak mümkin... soňky wagtlarda (ähtimal, XVI-XVII asyrlarda) gahrymançylykly eposlaryň yşky bölekleriniň esasynda sosial- söýgi temasynda bütewi dessanlar döreýär... yşky-gahrymançylykly dessanlarda söýgi we gahrymançylyk utgaşýar. Gahrymançylyk söyginiň hatyrasy üçin bolýar”⁴¹ Hormatly alymymyz dessanyň gelip çykyşyny we žanr hökmündäki ösüş logikasyny, birnäçe formalara differensirlenişini örän aýdyň hem anyk düşündirýär. Dogrudanam, dessanyň ilkibaşky çeşmesi oguz gahrymançylykly eposy bolupdyr. Olaryň nesr (oguznamalar) ýa-da ritmli nesr (“Gorkut ata”) görnüşlerinde bolandygy bellärlikli zatdyr. Hut nesriň ewolýusion ösüşinde dessan – nesr – nazm gatyşykly žanr emele gelipdir. Çeper sözleýşiň formasyndaky şu özgeriş gahrymançylykly mazmunyň hem differensirlenip, durmuşy we hyýalaty häsiýetdäki yşky mazmunyň esasy orna geçmegi bilen utgaşypdyr. Aslynda nesr görnüşindäki gahrymançylykly eposuň nesr-nazm gatyşygyna bakan ösüşi, bir tarapdan , türkmen şygryýetiniň eposyň düzümine aralaşmagy, ýene bir tarapdan, türkmen aýdym-saz sungatynyň bu prosese dahyllygy bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Netijede, özboluşly sinkretik žanr, ýöne gatyşyk jähetini-edebi – söz tarapyny, tekstini öwrenýär, özem, anyk derňewlerinde dessançylygyň edebiyatyň çäginde çykýan umumymedeni hadysadygyny kämahal unudyp, käbir ylmy meselelere baha bermekde bärden gaýdýar. Bu – özbaşyna bir gürrüň.

Häzirlikçe bolsa başga zady belläliň : “Oguznama”, “Gorkut ata” ýaly gahrymançylykly kyssalar öz çeperçilik ösüşini tükelläp, ornuny dessana – täze gatyşyk žanra beripdir. Ýagny, dessan kyssadan döräpdir. Özem esasyndaky kyssanyň gelip çykyşyna görä, dessany iki topara – türkmen – oguz esasly

⁴¹ R.Rejebow. Edebiyat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. A.1966.,55 sah.

dessanlara we alynma esasly dessanlara bölmek mümkin. Bu iki toparyň döreýiş logikasy we wagty asla deň däldir. Ilkinjiler edebi –taryhy prosesiniň özünde ilkinjilik hökmünde dörän bolsa, soňkular bu döreýişiniň tejribesinden peýdalanylyp, çet ýurtdan gelen kyssa çeşmeleriniň esasynda eýýam ikilenjilik aktynyň netijesinde peýda bolupdyr. Muňa ähmiýet bermek gerek. Çünki bu iki prosesiniň düýp taryhy – çeperçilik manysy deň däldir. Alynma kyssalar dessan özboluşly žanr hökmünde gutarnykly kemala gelenden soň, taýyn bolandan soň, kämil serişdä öwrülenden soň işlenip başlanýar. Mundan şeýle many gelip çykýar: Alynma kyssalar dessanyň çäginde we ygtyýaryna geçende, struktura taýdan prinsipial özgerişe sezewar bolmaly, dessanyň taýyn aňlatma guraly bolan diline boýun egip, asyl başdakysyndan tapawutly tekst bolup döremeli, alynma kyssalar diňe gahrymançylykly däl, eýse dini häsiýete-de eýedir. Olar bizde iki derejede özleşirilipdir. Diňe tebigy-lingiwistik diliň üýtgemegi bilen häsiýetlenýän birinji derejede werbal däl birlikleriň öňkiligine galmagynda täze tekst döremeýär. Struktura transformasiýasy atlandyryp boljak ikinji derejede dessanyň dilini kabul eden kyssa öz struktura gatnaşyklary boýunça täze tekst –transformirlenen tekst bolup döreýär. Andalybyň “Ýusup-Züleyha” dessany şu düýpli özgerişiniň anyk mysalydyr.

Täze tekst bolan “Ýusup-Züleyha” dessany öňden gelýän Ýusup kyssasynyň Andalyp tarapyndan struktura özgertmesine sezewar edilmeginiň netijesidir. Bu hasyl awtoryň “Andalypnyň maksadydyr ki bostan” diýýänidir. Bostan, tasawwufyň – nusgawy çeper -ruhy döredijiligiň simwoliki dilinde açylan täze makam, ýetilen täze mertebe manysyndadyr. Degişli özgertme ähmiýeti boýunça hut transformasion özgertmedir, ýagny ahyrky netijede düýp tekstiň- kyssanyň çägindeki urbalyk⁴² manylaryň derwaýyslaşmagyna, olaryň täze çuňluk derejeleriniň açylmagyna getiren formalary dörediji özgertmedir. Bu prosesleriň bolup geçiş ýollaryny yzarlamagy wezipe edinýän transformasion seljerme⁴³ zerurdyr .

Dessanyň tekst strukturasy esasan üç sany derwaýyslaşmanyň önümidir.

1. Orun taýdan derwaýyslaşma.
2. Simwoliki derwaýyslaşma.
3. Semantiki derwaýyslaşma.

Mümkinçilikden hakykylyga geçmek manysyndaky derwaýyslaşmalar dessan tekstiniň werbal we werbal däl derejelerdäki anyk üýtgeşmeleri görnüşinde ýüze çykypdyr. Hususan-da , orun taýdan derwaýyslaşma üç sany werbal (söz) däl birliğin – sýužetiň, personažlaryň hem-de hronotoplaryň⁴⁴ durkundaky täzelikler bolup, aşakdaky anyklyklarda özüni bildirýär:

1. Sýužetiň täzedan üýtgedilip gurulmagy.
2. Gahrymanlaryň sýužetde ýerleşiş tertibiniň üýtgedilmegi.
3. Wagt-giňişlik ölçegleriniň aýratyn ähmiýetli mana getirilmegi.

⁴² Biz bu sözi “potensial”, “potensiýa” kategoriýalarynyň deregine ulanýarys.

⁴³ Литературный энциклопедический словарь. М.1987. с 75.

⁴⁴ Bu barada ser: Бахтин М. Литературно-критические статьи. М.1986. с.121.

Galan iki derwaýyslaşma tekstiň werbal – söz durkunda geçirilen özgertmeleri öz içine alýar. Simwoliki derwaýyslaşma degişlilikde tekstdäki simwollaryň asyl kyssa bilen deňeşdirileninde täze, başga çuňlukdaky many gatlaklaryna yş açýar. Tekstiň strukturirlenme(struktura hökmünde täzedən döreme) prosesiniň bütin dowamynda Aýrallyk – Wysal inwariantynyň doly çuňlugyna açylmagy bolsa semantiki derwaýyslaşmadyr.

Şularyň hemmesiniň ahyrky netijesi- “yşky-hakykatyň” nämediginiň dessan dilinde düşündirilmegi, “aşyky –pägiň” kimdigini dessanyň strukturasynda görkezilmegidir.

Şu bellenen jähetler boýunça dessan tekstiniň anyk seljermesini amal aşyrmak gerek. Seljermäni dessanyň žanr aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmakdan başlalyň, çünki žanr – munuň özi gürrüňi edilen ähli özgertmeleri amala aşyrmagyň edebi çeperçilik guralydyr. Žanr – düýp tekstiň täze tekste geçiş formasydyr, intertekstuallygyň täze hiliniň döreýiş mehanizmidir.

Ajaýyp struktura

Dessany biz adatça liro-epiki žanr hökmünde kesgitleýäris. Bu adalga rus edebiýat ylmyndan alnan. Alnan ýerinde onuň nähili anyk manyda ulanylýandygyny bilmek gyzyklydyr. Gyzyklylygynyň üstesine garaşylmadyk suratda peýdaly bolaýmagy-da ähtimal. Sebäbi kämahal aňyrçak düşnükli adatylygyň köklerini dörjeläp ugraýaň welin, juda del kakýan garaşylmadyk zatlaryň üstünden barýarsyň. Şonuň üçin, okaýarys: „Liro-epiki žanr (görnüş)-özünde epos bilen lirikanyň alamatlaryny utgaşdyrýan edebi-çeper eserler, olarda wakalar baradaky sýužetli gürrüňler gürrüňçiniň liriki „meniniň“ keşbini dörediji emosional-meditatiw kelemeleri bilen birleşdirilýär. Iki başlangyjyň baglanyşygy temanyň bitewiligi hökmünde ... , gürrüňçiniň özrefleksiýasy hökmünde... , hekaýatyň psihologik-durmuş delillendirmesi hökmünde ..., ýaýbaňlanýan sýužete awtoryň gönüden-göni gatnaşygy hökmünde ..., ulanylýan tärleriň awtor tarapyndan äşgär edilmesi hökmünde öňe çykyp biler. Kompozisiýa tarapdan bu birleşme köplenç liriki yzaçekilmeler görnüşinde amala aşyrylýar. Liro-epiki žanryň prozaiki eserleri babatda köplenç liriki proza adalgasy ulanylýar”.⁴⁵ Şol ýerde-de liro-epiki žanryň görnüşleri diýlip oda,satira, ballada, poema görkezilýär. Eýse dörän ýerinde liro-epiki žanr adalgasynyň göz önünde tutýan zady (zatlary) biziň düşüňjämizdäkiden tapawutlanýan eken. Birinjiden, ol ýerde liro-epiki eser çeper sözleşiň diňe haýsy hem bolsa bir tipinde-ýa nazmda, ýa-da nesrde ýazylýar.Ikinjiden, liriki başlangyç eseriň tekstine awtorlyk erkini, hususan-da, awtorlyk intonasiýasyny aňlatmak usuly hökmünde girizilýär.Bu häsiýetli aýratynlyklar biziň dessanymyza asla mahsus dälidir. Birinjiden, ýaňy hem ýaňzydyşymyz ýaly, dessan teksti çeper sözleşiň iki tipiniň-nazm bilen nesriň gatyşygydyr, ikinjiden, dessan, şeýle alanyňda, awtorlyk intonasiýasyny bermegi

⁴⁵ Литературный энциклопедический словарь. М.1987. с 186.

göz önünde tutmaýar.Şonuň üçinem biz türkmen dessanyňa berlen dogry kesgitleme diýip A.Aşyrowyň pikirini goldaýarys.⁴⁶

Ýokarky deňeşdirme peýdalydyr, çünki ol dessanyň žanr özboluşlylygyna ýüzi täzelenen, ter nukdaýnazardan garamaga hem-de aşakdaky möhüm meseläni goýmaga mümkinçilik döredýär. Bu – dessanyň çeper sözleýiş täri hökmündäki aýratynlygy meselesidir. Biz bu meseläni umumy suratda däl-de, „Ýusup-Züleýhanyň“ žanry nukdaýnazaryndan seljermesi hökmünde teswirlemekçi.

Nazmy-şygyr sözleýişiniň dessanyň bir çeperçilik elementi hökmünde ulanylmagynyň, kyssa tekstine şygyr girizmegiň haýsydyr bir prinsipleri, kanunlary barmy?! Şygyr nirede we nähili maksat bilen dessan tekstinde ulanylýar?! Mazmun aňladyş taýyndan dessanyň şygyr bölekleri bilen nesr böleginiň arasynda nähili tapawut bar?! Nämе üçin gahrymanlaryň kelemesi bir ýerde şygyr, başga halatda nesr bilen berilýär, hut haýsy ýerde gahryman şygyr, haýsynda bolsa nesr bilen sözleýär?! Gahrymanlara şygyr „paýlanyşygynyň“ nähilidir birhili kanunalaýyklygy barmy?!

Bular ähmiýetli meselelerdir. Çünki olaryň hatda iň umumy suratdaky çözgüdi dessanyň žanr strukturasynyň asyl kyssany näderejede üýtgedendigini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Dessanlarda syujet wakalary nesr gahrymanlaryň içki ruhy-psihologik ahwalaty şygyr bilen berilýär diýen pikiriň, iň bolmanda, „Ýusup-Züleýhanyň“ çäginde kemterdigi belli bolýar.Dessanda, birinjiden, şol bir gahrymanlaryň sözleýiş kä şygyr, käte nesr formasyna eýe bolupdyr. Ikinjiden, şygyr bilen sözlemek hukugy hemmelere däl-de, eýse diňe awtoryň ahlak-estetiki idealyny aňladyjy personažlara rowa görnüpdir. Munuň özi nazmy sözleýişniň asla-da tötänleý we özakymlaýyn psihiki impuls bolman, eýse awtoryň akyl ýetiriş, ahlak we estetik ideologiýasyny aňlatmagyň çeper täridigini subut edýär. Bu çeperçilik hadysasy düýp tekstiň ideologiýasy bilen baglanyşyklydyr.Munuň düýp manysy bolsa Ýusubyň pygamberdigini tekrarlamağa syrygýar. Biz meseläniň Ýusuply tarapyny onuň diskursiw dilini seljeren wagtymyz doly aýdyňlaşdyrars. Häzirligçe bolsa şuny aýtmaly: Şygyr bilen sözleýiş pygamberlige, berekete şaýatlyk etmegiň özboluşly germenewtik-diskursiw prinsipidir. Dessanyň tekstinde şaýatlyk etmegiň geljekde jikme-jik seljerjek üç görnüşi bar:

1. Düýşde görmek.
2. Güwýä bolmak-dilsiz närselere dil bitmegi.
3. Merhumlaryň direlip, dillenmegi.

Şol bir gahrymanyň diňe kesgitli ahlaky pursatda şygyr bilen gürlemegi-de ýokarky prinsip bilen şertlendirilendir. Olar dessanyň degişli umumy ideýasyna dahyllylygyň gönüden-güni ýüze çykmary pursatlarynda şygyr bilen sözleýärler.Tekstde göni berlen düýş görmek , güwýä bolmak, dillenenmek ýaly tärlerden tapawutlylykda, bu hili sözleýiş gytaklaýyn şaýatlykdyr. Bular Ýusup bilen baglanyşyklylykda herekete gelýän öz içki ruhy-emosional ahwalatlaryna

⁴⁶ A.Aşyrow. XVIII asyr türkmen poemalary. Aşgabat,1990, s.20.

şahyrana şaýatlyk edýärler. Şeýle adatdandaşarylygyň zerur däl ýerinde bolsa adaty-nesri sözleşiş hem ýeterlikdir.

Şahsy diskurs⁴⁷ nukdaýnazaryndan dessanyň gahrymanlary çürt-kesik iki topara bölünýär: şygyr bilen sözlemäge hukukly we awtor tarapyndan şeýle hukuk berilmedik personažlar. Birinjiler şahyryň ynanç, ahlak, estetik idealyny edil häzirki pursatda ýa-da geljekde göterýänlerdir, ikinjiler, bolmanda belli bir semantiki serhete-Ýusubyň kimdigini boýun alyp, toba edýän pursatlaryna çenli, antigahrymanlardyr. Eýse birinjiler anyk kimler?! Şygry sözleşiş hakyky eýeleri ilkinji nobatda Ýakup, Ýusup hem-de Züleýhadyr. Bulardan soň seýrek şahyrana sözleşjiler-Ýusubyň enesi Rahil, Züleýhanyň atasy Teýmus şa, Ýusubyň habaryny Ýakuba ýetirýän iki sany kenganly söwdagär-kasytlar, Ýusubyň günäsizdigine şaýatlyk edýän Beçje, Ýusubyň süýtdeş dogany Ibni Ýemin, guýy içinde Ýusuba ýoldaş bolan Danyşy, Ýusubyň apasy. Ikinji topara adaty sözleşiş aňladyjylar girip, bular diňe şaýatlykdan soň, şahyrana diskurs edinip bilýärler: Mälik Zahyr-Ýusuba gaçgak diýenine toba edeninden soň, Mälik Ryýan-Ýusubyň patyşalyga laýykdygyny boýun alyp, tagtyny oňa tabşyrandan soň, Ýehuda-agalar öz günälerini boýna alanlaryndan soň, on doganyň içinde diňe Ýehuda diskurs berilýändigini juda bellärlikli zatdyr.

Ýöne şu meselede ýeke özi üçünji hatary düzýän bir şahsyýet bar. Ol-Andalyp. Şahyryň özi dessanyň sýužet kulminasiýasy çözüleninden soň-Ýusup bilen Züleýhanyň söýgüsi yşky-hakykata öwürülenden soň, muny gutlamak üçin ýekeje gezek söz alýar.

Personažlaryň şahyrana sözleşiş funksionallygyny şaýatlyk etmek akty hökmünde teswirlemämiziň ýasama hem-de ynamsyzrak görünmegini aradan aýyrmak üçin, bu sözleşiş manysynyň beýleki jähetlerine-de dykgat edeliň. Teksti töwerekleýin planda alanyňda, aslynda şygryly personal sözleşiş diňe bir estetiki-çeperçilik „kelemeýi-şahadat“ bolman, eýse edebi-çeper pikirlenmede ekstrapolirlenen⁴⁸ dogma okamadyr. Dogma-düýp lingwistik manysy ýalbarma, haýyş, towakga. Çeper sözleşiş täri bolan şygra interpolirlenende⁴⁹, şu funksional mazmunda çagyryş, zeýrenç, nala, ökünç, begenç ýaly many-äheňler peýda bolýar we şahyrana diskurs gutarnykly emosional aňlatma-kelimä öwürülýär. Onuň asylbaşky keramatlylyk güýji bolsa diňe aýratyn şahsyýetleriň-pygamberleriň we welileriň ygtyýarynda saklanyp galypdyr. Dessanda Ýakup pygamber bilen Ýusup pygamber haýry-dogasynyň bereketiniň, Ýakubyň dogaaýy-betiniň nygtalyp durulýandygy şol sanda şu estetiki kanunalaýyklyk bilen baglanyşyklydyr.

Ýönekeý adamlaryň paýyna weli keramatlyk güýji bolmasa-da, estetiki güýje eýe bolan şygyr düşýär, şol sanda Andalpyň paýyna. Şu tarapdan-awtoryň döredijilik matlaby tarapyndan, şeýle-de tekstdörediji elementleriň ulanylyşy nukdaýnazaryndan, dessan tekstine haýsy şygyr formalarynyň girizilendigi we

⁴⁷ “Diskurs—semiotiki adalga. 1) “hereketdäki dil”. 2) jümleden ýokarky sözleşiş birligi. 3) gepiň obýektine gatnaşygyň belli bir hilini gepleýäniň boýnuna atýan sözleşiş tipi(sözli diskurs, ýazuwly diskurs, ylmy diskurs, edebi diskurs, resmi diskurs).” Семиотика. М.1983. с.488-493.

⁴⁸ Философский энциклопедический словарь. М,1989.с.672.

⁴⁹ Философский энциклопедический словарь. М,1989.с.221.

olaryň eseriň umumy tonallygyna nähili täsir ýetirendigi ähmiýetli meselelerdir. Öň sözde şahyr „ajaýyp desdany“ gähi nesr, gähi hoş nowa gazal, gähi-de nazmy-muhammes bilen „gülüstan kylandygyny“ habar berýär. Dessanyň tekstinde bolsa gazal bilen muhammesden başga köplenç goşuk, ýekeje ýerde-de müstezat ulanylypdyr. Struktura seljermesi üçin bu esasy zat däl, bu göze görnüp duran, adaty, düşündiriş talap etmeýän zat. Esasylyr-birbada geň hem-de düşnüksiz görüňýän zatlar:

1. Awtor goşuga gazal diýýär.
2. Ol müstezada-da gazal diýýär.
3. Ol hiç bir ýerde muhammese öz adyny bermeýär.

Başgaça aýdylanda, şahyr dessanyň tekstiniň içinde gahrymanlaryň şahyrana sözleýşini şygryň asyl formasyna görä kesgitläňok. Şonuň üçin bu ýerde onuň dilindäki „gazal“ sözi-de şygyr formasynyň adalgasy manysynda däl. Şu hadysa edebiýatçy Ş. Gandymow ilkinji bolup aýratyn üns beripdir: “Olaryň käbiri bolaýmasa, köpüsi gaýry şygyr görnüşlerindäki şahyrana setirlerdir. Emma olara biraýakdan gazal diýmek döp bolupdyr. Beýle diýilmeginiň sebäbi bolsa olaryň aýdym edilip aýdylýanlygy üçindir... Türkmenleriň arasynda şu günlere çenli giňden ýörgünli bolan küştdepdilerimiziň aýdymalaryna hem gazal (“gazal çekmek”, “gazal aýtmak”) diýilýändigide şuny tassyklaýar”⁵⁰. Bu pikiri aşakdaky maglumat hem tassyklaýar: aýdylyşyna görä, küştdepdileriň asly bolan porhan zikirine zikirçi, pata beriji, gazalçy we şyh diýilýän adamlar gatnaşypdyr. Gazalçy oňat sesli hem-de sopy şahyrlaryň şygyr tekstlerini gowy bilýän adam bolupdyr. Zikirde, köplenç, Ýasawynyň dörtlemeleri, Gaýybynyň, Nesiminiň, Şemseddiniň, Fizulynyň, Hoja Hafyzyň, Sopy Allaýaryň, Bahaweddiniň şygyrlary ýerine ýetirilipdir⁵¹.

Dessanyň gahrymany şygyr düzüji şahyr däl-de, eseriň sýužetine gatnaşýan edebi şahsyýetdir. Ol dörediji awtorlyk aňa däl-de, öz içki ahwalatyny beýan etme we beýleki gahrymanlar bilen iş salyşma arkaly eseriň esasy ideýasyny aňlatmaga gatnaşyýy personažlyk aňa eýedir. Ol-personaž-ýüz, surat. Onuň kelemesi awtor tarapyndan şygyr formasy däl, eýse içki dünýäni-syratyňy açmak formasy hökmünde aňlanylýar. Syrat-özi bilen sözüni, surat-özi bilen özgeleri baglanyşdyrýar. Netijede umuman şygyr diýen ikinji manyly gazal üçünji mana-personažyň daşky dünýä ahlak-emosional gatnaşygyny bildirýän şahsy kelemesi manysyna eýe bolupdyr. Awtoryň häsiýetlendirişinde gazal-gahrymanyň personallygyny aňladyjy söz. Dessandaky „mynajat“, „jogap“, „söz“ ýaly umumylaşdyrmalar hem şahsy keleme manysynda gelip, biri-birinden diňe estetiki tonallygy bilen tapawutlanýar. Olaryň biriniň beýlekisine derek çalşyrylyp ulanylýandygy häsiýetlidir. Ylaýta-da „gazal“ we „söz“ anyk manysy sozulan aňlatmalar. Olar bilen deňeşdirilende, „jogap“ hem-de „mynajat“ asyl manysynyň anyklygyndan daşlaşmadyk, manysy giňelmedik, mazmuny halparymadyk şahyrana

⁵⁰ Gandymow Ş. Andalyp we Gündogar edebiýatynyň gazalçylyk däpleri. // “Edebiýat we sungat”, 2010-njy ýylyň 31-nji dekabry.

⁵¹ Демидов С. Туркменские овляды. А.1976, с.156-157.

ölçeğlerdir. “Mynajät—klassyky poeziýada dini mazmunly şygrylaryň bir görnüşi bolup, onda şahyrlar dürli dileg bilen Hudaýa ýüzlenýärler”⁵².

Dessanlarda bolsa mynajät—gahrymanlaryň Hudaýa ýüzlenip okaýan dogaaýy-şygrylarydyr. „Ýusup-Züleýhada“ hem mynajatyň aýratyn köp duşanlygy, elbetde, düýp tekstiň dini häsiýeti bilen baglanyşyklydyr. Awtoryň dilinde „mynajät kyldy“, „mynajät aýtdy“, „mynajät okady“ ýaly jümleler hälişindi gaýtalanýar. Mynajät okamak özboluşly ruhy-psihologik we emosional ahwalatdyr, onda ynsanyň Hudaýa bolan şahsy gatnaşygy, ýagny çuňňurlygy hemde gaýtalanmazlygy bilen häsiýetlenýän gatnaşygy ýüze çykýar. Mynajatyň poetikasyny düýpli seljermek zerurlygy bar. „Jogap“-köplenç habar manysynda gelýär, gahrymanyň syratyndan gelýän habar. Sowal-jogap jübüti tasawwuf edebiýatynda özboluşly many alan, hususy many strukturirlenen aňlatmalardyr. Sap sopuçylyk diskursynda bu jübüt sowal-eswap şekilinde gelýär. Şu kontekstde sowal-bir zadyň hakykatyny we möhletini bilmek üçin berilýän sorag, onuň açyklandygy netijesinde alynýan bilim bolsa eswapdyr. Elbetde, dessan täzeden strukturirlenen çeper tekst hökmünde bu adalgalary hususy sopuçylyk mazmundan ep-esli daşlaşdyrýar. Şoňa garamazdan, çeper tekstiň çägendäki many özgerişi dogry almak üçin adalgalaryň aslyny hökmany suratda göz önünde tutmalydyr. Düýp tekstiň dili – tekstiň diliniň semantiki fony we aň gözyetimidir. Aýdaly, Rabguzynyň „Kysasyl-enbiýasynda“ „Ahsan al-kysas“ jümlesinde on sany „jowabyň“ bardygy bellänilip, her bir „jowaba“ anyk düşündiriş berilýändigini⁵³ dessanyň dilindäki „jogap“, „gazal“, „mynajät“, „söz“ aňlatmalarynyň ýöne lingwistik birlik däl-de, özboluşly semiotiki tebigata eýe belgilerdigine şaýatlyk edip biler. Bularyň bary-habardyr, habar bolsa yşarat-ybarat strukturaly aňlatma elementidir. Diňe şu hakykaty hasaba alanyňda, dessanyň gahrymany Danyşynyň:

Şetdat gazan uzyn çahyň astynda

Nala kylan sowalyny bir görem –

kelemesindeki „sowal“ sözünüň içki many çuňlugy peýda bolýar. Ýeri gelende aýtsak, çeper tekstiň mazmunyny elementleriň özi däl-de, olaryň arasyndaky many gatnaşyklary emele getirýär. Munuň özi jümleleriň, metaforalaryň, sözleriň tekst içinde hususy, gaýtalanmaz, diňe şol ýerde mümkin mana eýe bolýandygyny, tekstiň daşynda olaryň bu manydan mahrum galýandygyny aňladýar. Tekstiň içi bilen daşynyň tapawudyny hasaba almazlyk inçe ýalňyşlyklara getirýär. Sözleriň diňe degişli tekstdäki many alşyna we many ýaşayşyna semantiki strukturasiýa diýlip, bu hadysa islendik, ilkinji nobatda-da çeper tekstiň özbaşdak bitewiliginiň şertidir.

Andalyp tarapyndan döredilen we tekste girizilen şygryrlar asyl kyssada bolmadyk liriki tonallygy döredýär, ýagny täze sözleýiş-intonasion perspektiwany ýola goýýar. Şygryrlar goşugyň, gazalyň, muhammesiň öz žanr ösüşinde toplan çeper aňlatma tejribesi-öz çeper dili bilen tekste girip gidýär.

Mukdar taýdanam az bolmadyk, tekstiň esli bölegini düzýän şygryrlar asyl kyssanyň çeper intonasiýasyny bäs-bütün üýtgedýär. Tekstiň umumy

⁵² Rejebow R. Edebiýat ylmyna degişli terminleriniň sözlügi. “Türkmenistan”, Aşgabat. 1966. s.127.

⁵³ Rabguzy. Kysasyl-enbiýa. Ýakup pygamber we Ýusup aleýhissalam. Aşgabat, 1994, s.16-17.

strukturasiýasynyň paýy şygrylara düşýär. Şygry bolsa liriki diskurs hökmünde özi bilen subýektiwligi we subýektiligi alyp gelýär. Asyl tekst öz logikasynyň esasynda subýektiwasiýa sezewar edilýär. Biz muny Ž.Derridanyň adalgasy boýunça dekonstruktiv subýektiwasiýa diýip kesgitleýäris⁵⁴. Dekonstruksiýamunuň özi asyl tekstiň, hususan-da, „Kysasyl-enbiýanyň“ tekstiniň çäginde daşarda bolmagyň mümkin däldigidir, tekstden daşardalyk teswiriniň ýerliksizligidir, nädogrulygydyr. Şol bir wagtda-da subýektiwasiýa adam subýektini esasy orna geçirmek bilen yşky-hakykatyň ylymda we irfanda kabul edilen umumy manysyna anyklyk girizýär. Yşky-hakykat diňe hak nukdaýnazaryndan görülen ylah bilen ynsanyň arasyndaky däl, eýse şonuň bilen birlikde ynsan bilen ynsanyň arasyndaky gatnaşygy, ýöne jismanylyk başlangyçda däl-de, hut ruhanalyk başlangyç esasynda gurlan ruhy gatnaşyk hökmünde teswirlenýär. Andalyp birde iki ädim ädýär: bir tarapdan, dessan diliniň güýji bilen asyl kyssanyň dini diskursyny “durmuşlaşdyrýar”, „ýere düşürýär”, beýleki tarapdan, asyl kyssadan badalga alyp, ynsan söýgüsiniň ýöne bio-sosio-psihologik däl-de, metafiziki hem ruhana manyly fenomendigini açyp görkezýär. Uly sungat asmany hem zemini başlangyçlaryň nikasyndan döreýär. Şeýtmek üçin awtor dessany täze kompozisiýa we täze sýužet hökmünde gurnamaly bolupdyr. Kompozisiýa bilen sýužetiň arasyndaky gatnaşygyň, ýagny ikisiniň aratapawudynyň adaty kesgitli aňlanylmaýandygy bellärlilidir. Esasan kyssaly eserler babatda döreýän bu ýagdaý eseriň mazmuny bilen formasynyň real baglanyşygyny anyk göz önüne getirip bilmezlikden gelip çykýar. Biziň pikirimizçe, sýužet – kyssaly eseriň içki forma gurluşy, kompozisiýa bolsa daşky forma guralşydyr. Edebi eseriň strukturasy, şu iki tarapdan bakanynda, aşakdaky ýaly göz önüne getirip bolýar: içinden bakanynda : mazmun > sýužet > kompozisiýa we tersine, daşyndan bakanynda: kompozisiýa > sýužet > mazmun.

Kompozisiýa eseriň mazmuny we žanry tarapyndan kesgitlenilýän forma gurluşydyr. Andalybyň öz beýanyna yşky-hakykaty mazmun, yşky dessany bolsa žanr edip almagy eseriň kompozisiýasyny deslapdan kesgitleýdir. Ol Ýusup kyssasyny gaýtadan kompozisionirlemeli bolupdyr. Munuň özi kyssanyň asylbaşky sýužetini özgertmegiň üstaşyry amal edilipdir. Kyssadakydan tapawutlylykda, dessanda Züleyhaly sýužet özüniň eseriň mazmun merkezindäki ornuny has giňeldýär. Züleyhaly wakalar semantiki giňişligiň gyra çetinde bir ýerde, özem arakesmeli, bölekleýin däl-de, eýse başdan –aýak, başdan ahryna çenli gidiş bitewiliginde, yzygiderliliginde we gutarnyklylygynda beýan edilýär. Munuň özi bularyň ýöne bir empiriki wakalygyndan ýokary galyp, ýagny estetiki taýdan işlenilip, eseriň esasy manylaryny aňladyjy aýratyn sýužet ýordumyna öwrülendigini görkezýär. Sýužet – hakykat kartinasynyň çeper modelidir. Züleyhaly ýordumyň öz çözüdi bilen bilelikde tutuşlygyna tekstiň merkezine – baş sýužetiň çäginde – çeper konfliktiniň alkymyna getirilmegi juda ähmiýetli kompozisiýon ädimidir. Şeýdip bu ýordum esasy konflikt çözüji elemente – eseriň baş temasyny – manysyny aňladyjy gurala öwrülýär. Netijede diňe Ýusubyň umumy taryhynyň terjimehal beýany däl-de, eýse Ýusup bilen Züleyhanyň

⁵⁴ Современная западная философия. Словарь. М.1991. с.21

söýgüsiniň beýany bolan kompozision forma kemala gelýär. Şuňa laýyklykda hut Ýusup bilen Züleýhanyň yşkynyň hakykat bolup, biri-birine gowuşmaklary sýužetiň kulminasion nokadyny we kompozision çözüdi alamatlandyrýar. Kulminasion nokat we çözüdi bolsa eseriň baş hakykatynyň ýüze çykýan estetiki pursatydyr. Tekstiň geologiýasyndaky şeýle tektoniki, eseriň süňňündäki şeýle arhitektoiki süýşme kyssany iki sany esasy ýorduma bölýär: biri –Ýusup hem agalary, beýlekisi – Ýusup hem Züleýha bilen baglanyşykly ýordumlar. Özem şularyň ikinjisi täze strukturada has kesgitleýjidir. Sýužetiň ösüşi nukdaý nazaryndan bu nämäni aňladýar?! Bu bir adamyň ömür beýany hökmünde başlanan sýužetiň iki adamyň ömür, söýgi beýany bolup dowan edendigini we tamamlanandygyny aňladýar. Munuň özi tekstiň yşky dessanyň žanr kanunlary boýunça ýaşap başlandygyny aňladýar.

Asyl kyssadaky „mifiki“ , has dogrusy, göze görünmeýän şahslaryň – perişdeleriň, şeytanyň we beýlekileriň tekstden aýrylmagy, has anygy, tekstiň medeni aňastynda „ýaşyrylmagy“ , Ýakup pygamberiň hereket meýdanynyň çäklendirilmegi, esasy hereket inisiatiwasynyň Ýusupda we Züleýhada berkidilmegi hem-de gaýry tekst gurluş täzelikleri şeýle tektoniki özgerişň üstki netijeleridir. Munuň umumy netijesinde sýužetiň amaly durmuşlyk we tebigylyk äheňi güýçlenýär. Bu – dessan žanrynyň çeperçilik kanunlarynyň emridir. Şeýle emre boýun bolup, Andalyp dürli sahabalaryň, öwliýäleriň, nakylçylaryň düşündirişlerini, teswirlerini, garaz, tekste dini – ylmy awtoritetlik häsiýetini we statusyny berýän elementleriň hemmesini tekstiň ýüzünden aýyrýar. Şeýdip tekst biziň häzirkizaman düşüňämizdäki edebi-çeper esere ýakyn struktura bolup öňe çykýar. Biz diňe „ýakyn“ sözünü ulanýarys, çünki, her nämä diýeniňde-de, „Ýusup –Züleýha“ awtoryň çeper toslamasynyň önümi däl. Mundaky awtorlyk döredijilik işini çeper toslama däl-de, taslama adalgasy bilen aňlatmak has ýerlikli bolardy. Dessançy – öňden bar sýužeti gaýtadan taslaýjy şahsyýetdir. Özem onuň bu eseriniň ähli çuňlugyna diňe asyl tekstiň detallaryny hasaba alanyňda, doly we dogry düşünmek mümkindir. Dessan tekstiniň öňde seljeriljek semiotiki yşaratlaryny we simwoliki manylaryny-da hut asylybaşky Ýusup kyssasynyň belgi strukturalary kesgitleýändir.

Bu zatlaryň bary geçirilen özgertmeleriň ikitaraplaýyn häsiýetli hem netijelidigini, ýagny diňe dessanyň kyssany özgertmän, eýse soňkynyň-da dessanyň çeper diline we žanr görnüşine täzelikler girizendigini aňladýar. Hususan-da, yşky dessanyň bir kompozision kanuny bar. Bu kanuna görä, aşyk – magşugyň arasyndaky söýgi başdangeçirmeleri – aýrallyk ýedi ýyl geçeninden soň, hökman tamamlanaýmaly. „Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar“ diýen aýtgy hem, meger, şu esasda emele gelendir. Ýedi ýyldan soň ýa-ha aşyk-magşuk biri-birine gowuşmaly, ýa-da ikisi-de wepat bolmaly. Ikinji çözüdiň kwazi gowuşmadygyny, ýagny munda bolmasa, o dünýädäki wysaldygyny ýüzugra belläp geçeli. „Ýusup-Züleýha“ yşky dessanyň degişli kanunyny ret edýär. Ýusup bile Züleýha päk aşyk – magşuklar hökmünde ýedi däl, kyrk ýyldan soň wysal tapýarlar. Bu özgerme Ýusup kyssasynyň ideologiýasynda ýatan hakykatyň täsir netijesidir. Andalyp başga hili däl-de, hut hakyky yşky teswirleýär, soňky bolsa yşkyň gaýry görnüşlerinden tapawutlylykda wysala ýetmek üçin, has uly möhleti şertlendirýär.

Eýse yşky-hakykatyň düýp tapawudy diňe möhletde görnenok. Munuň mukdary däl, düýp gymmatlyk manysy başgadyr. Biz bu meseläni gahrymanlaryň keşbini seljerenimizde, has içgin hem töwerekleýin aýdyňlaşdyrars. Häzirlikçe bolsa sýužetli gürrüňiň çäginde şuny tekrarlamaly: Andalybyň çeperçilik- taslama tehnologiýalary bilen asyl kyssanyň ideologiýasy biri-birine garşylyklaýyn täsir edipdir we täze tekst strukturasyny kemala getiripdir. Täze struktura diýenimizde biz esasan gahrymanlaryň häsiýetlerindäki üstki durmuşylygy we tekstiň dilindäki metaforalar ulgamyny göz önünde tutýars.

Täzelik eseriň sýužet başlangyçlarynda hem aýdyň görünýär. Düýş – ine, esasy sýužet başlangyjy. Proppuň dilinde aýdanynda, personažlar üýtgeýär, funksiýalar üýtgemeýär⁵⁵. Sebäbi näme? Sebäbi funksionallyk başlangyjy öňküligina galýar. Personaž-aýdaly, perişde, medeniýetiň aňasty kody manysynda özi „gizlenen“, funksiýasy bolsa adama „berilip bilner“, emma funksionallygyň aňrysynda, barybir, Absolýut şahs durýar. Islendik eseriň kompozision – sýužet gurluşy – awtoryň görýän barlyk strukturasynyň modelirlenmegidir. Şu tarapdan, dessan kyssadaky barlyk modelini bozman saklaýar diýmelidir. Ol diňe bu modeli başga bir semantiki tekizlikde gaýtadan teswirleýär, ony ýönekeý halk düşünjesiniň we halk diliniň tekizliginde aňladýar. Şonda asylbaşky hususy dini – tasawwuf düşüňjeleri epistemologik fon bolup çykyş edýär. Netijede çeper strukturanyň ähli derejeleri darka ikä – iki tekizlige, iki yşarat – ybarat gatlaklylyga bölünýär we bu gatlaklar düşüňjesine – medeni aňyň çuňlugyna baglylykda okyja elýeterli bolup ýa bolman biler.

Şeýlelikde, sýužet we onuň her bir ýordumy düýşden başlanýar. Düýş-gaýypdan gelyän habardyr. Sýužetiň real wakalar derejesindäki soňky seplesikleri şol başky iterginiň täsir netijeleridir. Düýş dessanyň dilinde „wakyga“ atlandyrylýar. Munuň özi realizmiň çeper – semiotiki dilindäki waka dälidir, sýužetiň iň kiçi bölünmez elementi dälidir, eýse sýužetiň özüniň çeşmesidir. Sýužetiň özi tutuşlygyna düýşüň real durmuşda amala aşmasydyr. Şonuň üçinem düýş barada sýužet nukdaý nazaryndan, gysgajygam bolsa, aýratyn gürrüň etmek gerek.

„Bir gije nägeh Ýusup alayhyssalam atasynyň gaşynda ýatyp erdi. Bir düýş gördi. Düýşünde asman – hefti – felekden bir tagty – zerrin peýda boldy. Gelip, Ýusubyň aldyda berjaý boldy. Ýusup patyşahana serpaý geýip, tagt üstüne çykyp olturdy.

Ýene bir şähri – azym peýda boldy. İçinde tamam ulus – halaýyk hemme bendewar gelip, gol gowşuryp hyzmat kyldylar. Ýene niçe müň gulambeçeler we kenizler gelip, hyzmatda durdular.

Ýene asman tarapdan Aý birle onbir ýýldyz gelip, Ýusupga sežde kyldylar. Ýusup bu wakalaryny görüp, gorkup, ýerinden teskinip turdy.“

Ýusup pygamberiň şu düýşünden, özem üns bermeli – bir däl-de, köp wakaly düýşünden eseriň sýužeti başlanýar. Düýş barlyk modeliniň esasy elementleriniň biridir. Eser amaly – ruhy durmuşyň göçürmesi däl-de, modelidir. Modelde

⁵⁵ Пропп В. Морфология сказки. М.1969.с.27.

barlygyň real özünde aňlanylmadyk hakykatlar ýüze çykarylýar⁵⁶. Düş awtor üçin barlygy görüşin, in esasy-da, görkezişin, ýagny manylaryny ýüze çykaryşyň usulydyr. Şu tarapdan, Ýusubyň düşüniň asman bilen baglanyşygyna aýratyn ähmiýet bermeli. Durmuşyň başlangyjy, wakalaryň gözbaşy asmandadyr, has dogrusy, gaýypdadyr diýen görüşi özünde saklaýan bu pursat sýužetiň kontinuumyny düzýär. Düş durmuşyň çöwre yüzüdir, has dogrusy, durmuş birinjiniň çöwre yüzüdir. Durmuş- düşüň alamat belgisidir.

Ýusubyň düşünde geljekki ykbalynyň hemme düzüjileri-wakalary we gatnaşyjylary – doganlary, patyşalygy, hökümdarlygy bar, munda diňe bir zadyň – Züleýhanyň ýoklugy gyzyklydyr. Bu düş sýužetiň esasy içki herekete getirij mehanizmi bolan konflikt esaslanylýar. Ýöne Ýusup bilen agalarynyň arasyndaky konflikt dessanyň barlyk modeliniň diňe birje tekizligidir. Ýusubyň düşi agalary bilen aradaky konflikt sosial - şahsy – syýasy miras üstündäki basdaşlyk hökmünde teswirlärden has çuň manyly strukturadyr. Dessanyň aňlatma – pelsepe çuňlugyny emele getirýan manylar köplügi göni alnan sosial –syýasy tekizlige degişli däl. Degişlilikde, bu tekst, şol sanda ondaky düşler simwoliki edebi – filosofiki teswiri – refleksiýany talap edýär. Simwol bolsa daşky dünýäniň – zatlaryň we hadysalaryň ýöne bir many suraty – keşbi däl-de, eýse olaryň aňrasyndaky çuňluga degişli manylar köplügidir. P.Rikýor aýtmýşlaýyn, simwol diliň çylşyrymly gurnalan belgileri döredýän ýerinde bardyr⁵⁷. Ol düýp gnoseologik tebigaty boýunça predmetiň (zadyň) manylara yşarat bolmagy däl-de, eýse öňki manylaryň soňky manylara yşarat hökmünde ulanylmagydyr. Munuň özi her bir düşe degişli ähli ownuk detallary ýekänme-ýekän teawirlemegin zerurdygyny we maksadalaýykdygyny aňladýar. Ýeri geleninde, biz şeýle-de edersis. Sýužet gurnamak nukdaý nazaryndan bolsa, sýužet başlangyjy hökmündäki düşüň simwoliki tebigatlylygynyň tutuş esere simwoliki häsiýetlilik we ölçeglilik berýändigini bellemelidir.

Şeýlelikde, düşden itergi alýan sýužet diňe daşky sosio-fiziki reallygyň beýany däl. Ol ynsan akylynyň boýlaýan içki ruhy-ahlak akylyýetirij çuňluklarynyň-da teswiridir. Ýusubyň düşi sebäpli agalarynyň amala aşyrylan hereketleri gahrymany dürli ruhy –psihologik, beden, ahlak synaglaryna sezewar edýär. Bu synaglardan üstünlikli geçen Ýusuby sýužetiň indiki yordumyna äkitmek üçin Mälik Zagyr peýda bolýar. Munuň aňrasynda-da ýene düş ýatyr. Ikinji düşüň sýužetdäki funksiýasy gahrymany Müsüre eltmekden ybarat. Öz nobatynda onuň Züleýha bilen sataşygyny şertlendirýän-de ýene gyzyň düşleridir. In soňunda, Ýusubyň zyndandan çykyp, patyşa bolmagyna getirýän durmuşy däl esas hem Mälik Ryýanyň düşüdür. Görnüşi ýaly, kulminasion nokada çenli we hatda ondanam aňryk- eseriň tamamnyna çenli ähli wakalar düşleriň amala aşmasy hökmünde ýaýbaňlanyp gidýär. Düş huşda ýaňlanyp gidýär.

Düşüň huşdaky, ýagny sýužetdäki rezonýory – hikmetdir⁵⁸. Ýusup barada gören ýaramaz düşünden soň, Ýakup pygamber „Ýakup nebi bir hikmete

⁵⁶ Şu manydaky model barada ser. Философский энциклопедический словарь. М,1989. с.374.

⁵⁷ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.1989. с. 350-351.

⁵⁸ Hikmet barada ser. Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşiraty, Aşgabat. 1988. s.430.

ugraýyr“ diýýär. Ýusubyň sähra gitmek höwesini görübem „Bilmenem, bir hikmet düşdi başyma“ diýip howatyrlanýar. Ýusup pygamber guýy içinde „Owal – başda gördüm bir hikmetli düşüş“ diýip nalaýar, onuň edil şu sözlerini Ýusubyň ganly köýnegini getiren ogullaryna bakyp, Ýakup pygamber gaýtalaýar: „Owal-başda gördüm hikmetli düşüşi“. Gaharlanan Ýusubyň mynajatyndan ýolda Aý-Gün tutulyp, gar- ýagmyr ýagyp başlaýar. „Karywan haýran – serasimada ne kylaryn bilmeý, biri-birinden sordular: „Bu ne hikmet turar, ne günä kyldyňyzlar?“. Mälik Riýanyň köşgüne getirilen Züleyha ony görüp, huşundan gidýär, enekesine bu adamyň öz düşüşünde göreni dälidigini aýdýar. „Daýesi aýtdy:

- Eý, Züleyha, eknun hamuş bolgul, munda bir hikmet bar bolgaý – diýip nesihat kyldy“ Däýesi Ýusubyň köşgüniň önüne gelip çöken kengany söwdagär: „Bilmen ne hikmet bar turur“ diýip geň galýar. Ähli epizodlarda hikmet gaýpdan gelýän syrly habar, syrly alamat, syrly waka manysyndadyr. Orta asyrlaryň kesgitli ylmy – yrfany düşünje – dünýägaraýyş fonunda hikmet – öz başyňdan we ýüregiňden geçirmek, ýagny tejribe arkaly aňlanylyp bilinýän hakykat syrlarydyr. „Ýusup-Züleyhanyň“ epistemologik (hakykaty aňlaýyş) gözýetiminde bolsa bu, elbetde, yşky - hakykat syrlarynyň gahrymanlar tarapyndan aňlanylmagydyr. Sýužet elementi hökmünde hikmet eseriň wakalar tekizligine özboluşly mistiki äheň, mistiki häsiýet berýär. Her täze wakanyň – giden sýužet ýordumynyň ýa-da täze epizodyň başynyň hemişe „nägeh“ – birden, birdenkä, aňlatmasy bilen baglanyşyklydygy häsiýetlidir. Munuň özi mifiki wagtda öňden kesgitlenilen hökmanylygyň real wakalar derejesinde duýdansyzlyk, garaşylmadyklyk, tas tötänlik bolup amala aşýandygyny alamatlandyrýar. Awtoryň dilindäki „tisgindi“, „syçrap turdy“ ýaly häsiýetli aňlatmalar hem şol garaşylmadyklygyň özboluşly beýanydyr. Duýdansyzlykda başlanýan wakalar arkaly yşky- hakykatyň syrlary – düýp halaty açylýar. Başgaça aýdylanda, dessanyň ähli köplük manylar strukturasynyň jöwheri, hamyrmaýasy, substansional matasy yşky- hakykatdyr. Struktura, şol sanda many strukturalary jisim däl, eýse energiýadyr. Tekstdäki jisim – sözler, jümleler, sözlemler, energiýa – olaryň özara täsirlenmeleridir. Eseriň çeper dilindäki –tekstindäki metaforalar ulgamynyň manylary gaty agregat halyndaky, gutarnyklylyk ýagdaýyndaky dil birliklerinden däl-de, olaryň arasyndaky struktura gatnaşyklaryndan ybaratdyr. Bu gatnaşyklar bolsa öz gezeginde yşky- hakykat tarapyndan kesgitlenilýän we ölçeg berilýän many döreýiş hadysasydyr. Şonuň üçinem tekstiň dilindäki, barypýatan adaty görünýän, tas klişä öwürülen, umumylyga dönen metafora-da şol ölçegiň çäginde bakmalydyr. Diňe şonda olaryň hut şu tekstdäki hususy, ýagny janly manysy aýan bolýar. Şeýle edilmese weli, dessanyň nesr, esasan-da, şygry dilindäki metaforalar düýp tekstiň manysyndan güýç we ýymit alan mähirden hem-de terlikden mahrum, lenji çykan gaýtalamalar hökmünde kabul edilýär. Şu sebäpden tekstiň baş many generatory şol „yşky-hakykatdyr“

Ahzan külbesi

Öz döwründe Geraklit „şol bir derýa iki gezek girip bolmaýar“ diýipdir. Bu pähimde ýaşaýşa we oňa akyl ýetirişe degişli uniwersal hakykat bar şekilli. Hususan-da, şol bir teksti iki gezek okap bolmaýar!

Çünki ikinji gezek ele alanynda, seniň öňünde eýýam başga bir tekst durandyr. Bu içki täsinlik tekstiň çylşyrymly informasion – dinamiki tebigaty bilen-de, okyjy aňynyň intensionallygy bilen hem baglaşyklydyr. Ylmy taýdan iň paýhasalaýyk seljerme hem şu içki täsinligi gözden salmaýan seljerme bolsa gerek. Bir tarapdan, ruhy durmuş bolan tekst amaly reallygyň özi ýaly, gutarnykly däl-de, dowamly many ýaşaýyş hadysasydyr. Her gezek kabul edilende-de, bu hadysanyň öň bilinmedik, täze-täze taraplaryna duçar bolýarsyň. Tekst – janly dünýä, ol, Magtymgulynyňky ýaly, „tutdum-tutdum diýeniňde, elden sypyp gidýän“ dünýä. Beýleki tarapdan, seniň özüňem her gezek onuň huzuryňa başga biri bolup, başgarak seljeriji aň bolup barýarsyň ahyry. Her iki okaýyşyň aralygynda seniň aň we kalp dünýäňde öňki kabul edilişdäkiden köp-köp üýtgeşiklikler bolup geçdi ahyry.

Emma şu we beýleki ähli geň-taňlyklara garamazdan, seljerijiniň maksady manylary tutup almakdyr. Munuň özi tekstiň agyp-dönmelerini, okyjy aňynyň üýtgewliligini absolýutlaşdyrmakdan gaça durmalydygyny aňladýar. Çünki bu hadysalaryň ikisi-de baş – başdak, bulam-bujar, haotik däl, eýse ulgamlaýyn dinamika eýedir. Galyberse-de, tekst aňlaýyş akty hökmünde gutarnyklylyk içindäki tükeniksizlikdir. Ýogsa tekstiň ýaşaýyşy-da, oňa akyl we göz ýetirme-de mümkin dällige öwrülerdi. Şundan ötri hem, birinjiden, tekstiň janly ýaşaýşynyň haýsy akyl – ahlaky gymmatlyk prinsipi esasynda, dünýäni görşüň haýsy nukdaý nazaryndan esaslandyrylandygyna we haýsy estetiki mehanizmler görnüşinde herekete getirilendigine göz aýlamaly. Ikinjiden, derňeýji her okaýyşda seljeriş aňynda täzedan peýda bolan okyjyny, onuň ähli duýgy täsirleri bilen bilelikde, özüňde ýitirmän, ýok etmän saklamagy başarmaly. Tekstiň bütin manylar köplüginden ulgamlaýyn köplük manynyň hasyl bolşy ýaly, hemme okaýyş täsirleriniň jeminden derňeýjiniň bitewi ylmy garaýyşy kemala gelýär. Şeýdip edebiýat ylmy çeper – estetiki – pelsepe aňynyň özrefleksiýasy bolup döreýär.

Şeýle prinsiplerden ugur alyp, biz „Ýusup- Züleyha“ dessanynyň tekst strukturasyna möhüm estetiki birlik bolan gahrymanlaryň keşbiniň seljermesine başlaýarys. Gahrymanlar hatarynyň Ýakup pygamber bilen başlanýandygy onuň tekstiň semantiki meýdanyndaky ilkinjilik orny bilen, ýagny yşky-hakykatyň hut şu edebi şahsyýetiň aň-düşünjesinden, ideologiýasyndan çeper generirlenýandigi bilen baglanyşyklydyr. Biz asyl tekstlere daýanýan eserleriň, şol sanda „Ýusup-Züleyhanyň“ personažlary babatda „edebi gahryman“ düşünjesini häzirkizaman edebiýatdakysyndan tapawutly, biraz başgaça manyda ulanýarys. Munuň sebäbi nusgawy awtorlaryň döredijilik aňynyň başgarak tebigatyndadyr. Çeper fantaziýa – hyýalat döredijilik – estetiki aňyň işi bolup, munuň köne edebiýatda öz häsiýetli aýratynlyklary bar. Çeper hyýalat oýun pisint işdir. Häzirki estetiki dünýägaraýyşda çeper hyýalatyň önümi bolan eser çyn arkaly guralan oýundyr. Köne nusgawy çeper aň üçin eser oýun üstünde gurlan çyndyr. Çeper döredijilige şu hili düşüniş döwrüň düşünje – dünýägaraýyş ulgamyna, hususan-da, dünýäniň oýun hökmünde, ahyretiň çyn hökmünde düşünilmegine esaslanýar. Andalyp öz hyýalatynyň oýunlaryny çyny suratlandyrmaga hyzmat etdirýär. Şonuň üçinem onuň gahrymanlary awtoryň aňly-düşünjeli çeper hyýalatynyň önümi däl-de, onuň özi üçinem, döwürdeş okyjy(diňleýji) üçinem barypýatan real şahsyýetlerdir.

Hyýalatyň oýny diňe çynyň urbasynda bar bolan täze jähetleriň açylmagyna işleýär. Awtor özüni häzirki zaman manydaky dörediji däl-de, eýse teswirleýji hökmünde aňlaýar. Şeýle estetik – çeper aň filosofiki, anyk şu ýagdaýda bolsa, dini-filosofiki dünýägaraýyş tarapyndan determinirlenendir.

Şu pursat tekstiň çeperçilik tebigatyna dogry düşünmekde örän ähmiýetli nokatdyr. Ýakubyň ýöne adam däl-de, Hudaýyň pygamberidigini awtor ynanç fakty hökmünde kabul edýär. Okyjy awtorlyk aňynyň şu özboluşlylygyny hasaba alanda, diňe şonda degişli gahrymanyň keşbiniň awtoryň göz önüne getirişindäki hususyýetine, gaýtalanmazlygyna we çuňlugyna aralaşyp biler. Çünki şu faktyň hasaba alynmagyna baglylykda, gahrymany häsiýetlendirýän sözleriň, hususan-da, onuň monologlary bolan şygýrlardaky metaforalaryň çeperçilik ähmiýetliligi peýda edýär. Eger-de hasaba almasaň?! Onda degişli metaforalaryň bary nusgawy edebiýatda, hatda şu eseriň çäginde-de aşa köp gaýtalanyp, lenç edilen adatylyga öwrülýär we okyjynyň gahrymanyň dünýäsine barýan ýoluny ýapyp goýýar. Çeper informasiýanyň kodlary açylan goýulýar. Kod –belli bir struktura baradaky düşünjäni döredýän assosiatiw meýdanlar, manylaryň tekstden ýokarky guralyşy. “Kod –öňki görülen, okalan zatlaryň belli bir tipi, şol “öňküklikleriň” her bir teksti kanunlaşdyrýan anyk formasy... Islendik tekst, adatça, awtor tarapyndan bardyklary küýe-de getirilmeýän sansyz medeni kodlardan dokalan matadyr”⁵⁹. Koduň açylan galmagy estetiki lezzetiň deregine akyla nägilelik paýyny berýär. „Bir gahrymanyň dilinden beýlekisiniň diline geçip, gahrymandan awtoryň diline geçip, şol bir zatlar gaýtalanyp otyr“ diýen pikir döreýär.

Ine, şeýlelikde, dereklilik we gaýtalanmak meselesine geldik. Gaýtalanma ýaşaýyş prosesiniň dialektikasyny aňladýar. Emma ol iki hili bolýar: döredijilikli we döredijiliksiz gaýtalanma. Birinji görnüşde ol külli barlygyň, şol sanda edebi-çeper barlygyň бүтewilik prinsipidir. Bu ýerde her gaýtalanma barlyk бүтewiliginiň täzeden amal bolmasy hem onuň täze taraplarynyň, öwüşginleriniň, wariantlarynyň açylmasydyr. Muňa tebigatyň, jemgyýetiň we ruhuň ýaşaýyş ritmi şaýatlyk edip biler. Sungat eserindäki şu hili oňyn, hasylly gaýtalanma özünde energiýa göterijilik aktydyr. Bu energiýany aňlamak, duýmak, garaz, kabul edip almak üçin, gaýtalanma bilen energiýa çeşmesiniň real arabaglanyşygyny göz önüne getiribilmek gerek. Energiýanyň degişli ölçeg guraly bolup bilmeýän akyl üçin gaýtalanma boşluk hökmünde duýlar. Özüni çeper-edebi energiýanyň transformasiýasyny amal ediji hökmünde duýunmadyk okyjy kabulý üçin metaforalar ulgamy many bigäneligidir, dereksizlik – habaryň ýoklugydyr. Muny aradan aýyrmak üçin, çeper diliň energetikasyny transformirmek üçin, tekstiň içine – tekstiň dünýägaraýyş, düşünje, estetiki gymmatlyklar ulgamyna girmek gerek.

Tekstiň dilinde bolsa Ýakup pygamberiň töwerekleýin we бүтewi keşbi dört sany ölçegde – onuň öz sözleýşinde, oňa beýleki personažlaryň, ilkinji nobatda hem Ýusubyň garaýşyny berýän sözleýişde, awtorlyk sözleýşinde we gahrymanyň hereketlerinde forma gelyär. Iň soňky barada: Ýakup babatda hereketiň däl-de, daşky hereketsizligiň gürrüňini etmek hakykata laýyk geler. Bu – minus-

⁵⁹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.1989. с.39.

hereketdir⁶⁰. Ýagny içki hereketiň daşyndan heteketsizlik görünmegidir. Awtor ony pygamber hökmünde kabul edýärmä, keşp eýýäm deslapdan çuňluga, mana hem ýaşayşa eye bolýar. Pygamberiň hereketiniň özi eýýäm iň işjeň hereket hökmündedir. Onuň sözi eýýäm heteketdir, çünki ol ýöne söz däl-de dogadyr. Bu – edebi keşbiň logikasynyň örän möhüm ähmiýetli manylylygydyr. Şuny hasap ýa kabul etmeseň, Andalyba düşünmek wezipesini öz öňüňde goýmagyň geregi hem ýokdur.

Ýakubyň pygamberlik keşbini beýleki şahsyýetler bilen arabaglanyşykda seljermek maksadalaýyk we öndümlü bolardy. Biz manylar elementlerde däl-de, gatnaşyklardadyr diýdik. Bu kanun gahrymanlar babatda-da hökmürowanlygyny saklaýar. Olar bir-birini ýagtyldýar, ýagtylyk manylary aýan edýär. Ýusup – Ýakubyň ogly hökmünde onuň pygamberlikdäki mirasdüşeridir. Beýle mirasdüşerligiň бүтін ideýa, akyly, ahlak hem gозеллик manylary tekstiň degişli mataforalarynda бүтін çuňlugy bilen aýan bolýar. Ilkinji nobatda-da şeýle aýanlyk funksiýasyny Ýusubyň sözleşiş kelemesi ýerine ýetirýär. Dessanyň tekstinde ata-ogul ýşaraty hemişe pygamberlikde mirasdüşerlik ybaratyny özünde göterýär. Ýusubyň dilinden:

Atam sözi hesar imiş daşyma.

Atanyň pygamberlik sözünü-dogasyny Ýusup daşynyň galasy hasap edýär.

Ýusup – atasynyň ülpeti:

Ülpeti atamyň gyş-u-ýazyýam.

Ýusup – atasynyň bilbili:

Men hem Haknyň guly erdim,

Atamnyň bilbili erdim.

Ýakup – Ýusubyň nury-didesi:

Hak ýolunda yhlasyny baglagan,

Hijran ody bilen bagrym daglagan,

Ýusup aýdar, meniň üçin aglagan,

Ýakup nebi – nury-didäm, goldawer!

Ýakup – Ýusup üçin galandar:

Ne kylmyşdan galdym beýle belaya,

Atam meniň üçin galandar oldy.

Ýusup – atasynyň elindäki gül:

Bir gül idi atasynyň destinde.

Ýakup – Ýusubyň jany, derde dermany, huramany:

Kasyd-a, ýetgir peýamym, ol meniň janym idi,

Her jepa gelse başymga, derde dermanym idi,

Waý, kim ýakdy pyrakydan, huramany idi...

Ýusup – Ýakubyň dilberi:

Kenganyň bilbili Ýakuba dilber,

Menem Ibn-i Ýemin jana byrader,

Öten babalarym hurşyd-y hawer,

⁶⁰ Лотман Ю.М. Анализ художественного текста. М. 1972.с.27.

Äleme röwşendir nury-jamalym.

Ýusup - Ýakubyň bagy:

El degmedik pygamberiň bagyýam.

Ýakup – suhanwerleriň şasy:

Atam Ýakup nebi şahy-suhanwer.

Ýusubyň sözleýşindäki Ýakup keşbini häsiýetlendirýän bu metaforalar diňe pygamberzadalyk prinsipinden teswirlenende, keşbiň Andalypdaky manysy dogrulygynda we çuňlugynda açylyp bilner. Gürrüň olary laýyk ideýa-pelsepe kontekstine getirmek hakynda barýar. Degişli kontekstinden üznêlikde olar hususy aňlatma we täsir etme güýjünden mahrum telper figural shemalardyr. Tutuş nusgawy edebiýatymyzda giňden ýaýran, onuň çeper diliniň adatylygyna öwrülen şeýle ortalyk edebi shemalaryň mukdar taýdan çäkliligi göze ilýär. Konnotatiw semiologiýanyň nukdaýnazaryndan, bular çeperçilik belgileriň köpfunksionallýk tebigatyna eýe bolandygyny görkezýär. Mukdar çäkliligi, ýagny azlygy şol bir serişdeleriň reallygyň çuňluk gatlaklary boýunça birnäçe gezek teswirlenmegine getiripdir. Şonuň üçin olaryň denotatiwligini⁶¹ belli bir many sferasyna baglap goýmak, olaryň üýtgeşsiz many salgysyny bermek prinsipde mümkin däl. Wezipe diňe many döreýşiň anyk pursatynda, anyk kontekstde konnotatiw⁶² belgileriň özüne kabul edip alýan hususy many ybaratyny ýüze çykarmakdadyr. Meselem, Ýakup – Ýusup üçin huraman diýildi. Bu surat serwi-huraman diýen metaforanyň gysgaldylan görnüşi. Serw uniwersal belgi hökmünde iki mana – dogrulyk-gönülik hem-de ýaşylyk-bakylyk-ölmezlik manylaryna yşarat edýär. Ýusubyň dilinde munuň özi Ýakup hakykatynyň, şol sanda yşky-hakykatyň gymmatlyk ulgamynda ahlaky gönüligi, dogrulygy hem-de iman bakylygyny ybarat edýär. Bu ikisiniň jeminden bolsa yşky-hakykaty tapan kämil ynsan keşbi kemala gelýär. Ýokarky mysallardaky „bilbil – yşky-hakykat manysyny saýraýjy, nury-dide – yşky-hakykat ýoluny ýagtylandyryjy, gül – yşky-hakykatyň hoşboý ysny saýjy, jan – yşky-hakykatyň mahyýetini saklaýjy diýen konnotatiwliklere hem şu tarapdan baha bermek dogry bolardy.

Ýa-da şu epizodlara syn edip göreliň: „Züleýha aýtdy:

- Ýusup, görgül, bu saraýy seniň üçin bina kyldym, tä oýnap-gülüp magaşet kylgaýmyz – diýdi.

Ýusup aýtdy:

- Nauzi-billäh, menzelek, mundag işden bizar men. Atam wesýet kylyp erdi. Indi men niçik günä kylarmen – diýdi“.

„Ýusupnyň köňli eräp, Züleýhanyň ýüzüge bakdy. Erse gözi ahu, ýüzi gül, dişi dür, al ýañak, badam gabak näzeninge gözi düşüp, mähri gitdi. O-şol wagt Ýakup alaýhyssalamnyň suraty göz aldyda häzir boldy. Ýusupnyň gözi atasyga düşdi, bihuş bolup ýykyldy“.

Görnüşi ýaly, metaforalar many çäginde-de, werbal däl strukturany döretmekde-de awtoryň çeper hyýalaty Ýakup ideýasynyň gymmatlygy bilen denotasiya edilýär. Şu hili strukturasiýa-da öz gezeginde „Hakyň islegini – rastlyk,

⁶¹ Bu barada ser. Лингвистический энциклопедический словарь. М.1990. с. 128-129.

⁶² Bu barada ser. Зарубежная эстетика и теория литературы. XIX-XX в.в. М.1987. с.376.

gönülik“ diýen ykrar arkaly kesgitlenilýär. Bu ykraryň ideýa antimeýdanynda ýerleşýän butparaz Züleyhanyň keşbini dörediji „gül“ , „derde derman“ ýaly suratlaryň Ýusup, Ýakup keşbiniň elementleri bolan edil şol aňlatmalar bilen bir zat dældigi-hä beýlede dursun, eýse olara perpendikulýar gapma-garşy aňladyjylardyr. Şeýlelikde, tekstiň çeper dilinde şol bir çeper yşaratlar öz dürli konnotatiw ybaratlary boýunça bir-birine diňe parallel däl, eýse perpendikulýar semantiki gatnaşyklarda durýar. Bir işiň çäginde bu denotatiwlik hataryny ýekänme-ýekän ýüze çykarmak mümkin zat däl. Olaryň diňe umumy strukturasıya prinsiplerini görkezmek bilen oňaýmaly bolýar.

Ýakup pygamberiň keşbini onuň öz sözleýşi oňat häsiýetlendirýär. Dessanda onuň adyndan on ýedi sany şygyr berlip, bularyň dördüsi Ýusup bilen aýdyşykdyr. Dessandaky bu şygyrlary seljermek proza eseriniň tekstindäki gahrymanyň monologyny derňemek bilen asla-da bir zat däl. Sözleýişde çeper aňyň ýüze çykyşy nukdaýnazaryndan şygyr häzirki zaman düşünjesindäki edebi gahrymanyň sözünden tapawutlanýar. Çünki dessanyň gahrymany ýöne bir sözün däl, eýse şygryň – özbaşdak edebi eseriň „awtorydyr“. Munuň üstesine-de dessan gahrymanynyň sözleýşi diňe bir şahyrana keleme däl, eýse dessanyň saz, teatral gatançly çeper strukturadygyny göz önünde tutanyňda, drammatik sözleýişdir. Bu aýratynlyk dessan tekstiniň modeli berlende, hökman göz önüne tutulmaly pursatdyr. Bagşy ýa-da aýdyjy tarapyndan degişli heňe salnyp ýerine ýetirilende, gahrymanyň her bir kelemesi özbaşdak aňlatmaly hem özbaşdak täsirli eser hökmünde orta gelýär. Munuň özi dessandaky şygryň bir däl-de, iki çeperçilik ipostasynyň bardygyny görkezýär: ol şol bir wagtda hem бүтewi tekst bolan dessanyň bölegidir, hem-de özi aýratynlykda ýaşap bilýän бүтewilikdir. Struktura taýdan bu aýratynlyk dessanyň şygyrlarynda çeper informasiýanyň özboluşly suratda kodirlenmegini amala aşyrýar: şygryda birbada hem özbaşdak ýaşap bilýän, aýratynlykdaka-da aňlap bolýan, hem-de dessanyň çägindekä barha çuňluklara äkidýän çeper manýlar ýygnanýar. Şunuň ýaly çeper-informasion ikölçeglilik dessan modeliniň çeper tekst hökmünde adaty düşünilişdäki nesriň hem, nazmyň hem çygryna sygmaýandygyny, hatda diňe söz sungatynyň çygrynda sygmaýanlygyny görkezýär. Başgaça aýdylanda, dessandaky çeper informasiýalar dolulygyna, soňuna çenli ýöne okalyşda däl-de, diňe bagşynyň ýa aýdyjynyň ýerine ýetirmeginde janlanyp, oýanyp biler. Çünki çeper informasiýa logiki informasiýadan tapawutlylykda, diňe aň – intellekte däl, eýse duýga hem gönükdirilendir⁶³. Duýga bolsa öz gezeginde saza utgaşdyrylan söz, heňe salnan söz has güýçli we ýiti täsir edýär.

Ýöne biz dessan atly çeper hadysanyň diňe bir – söz jähetini seljerýäris. Umuman çeper eseriň däl-de, hut edebi eseriň teksti hökmünde seljereniňde , gahrymanlaryň keşbiniň derňewine-de umumy sungatşynaslygyň däl, edebiýat ylmynyň ölçegleri bilen çemeleşmeli bolýar. Bu mejbury ýöriteleşmäniň dessanyň çeper informatiwligini ýüze çykarmakda özboluşly çäklendirme döredýändigini öz ýanymyzdan belläp goýalyň.

⁶³ Estetik we aragatnaşyk dilleriň tapawudy hakynda ser. Структура и функционирование поэтического текста. М,1985 с.43.

Ýakup pygamberiň edebi gahryman hökmündäki özaňlaýşyny ýüze çykarmak akty bolan sözleýşindäki ilkinji pursat – özen pursaty gahrymanyň pygamberlik hakydasydyr. Aşakdaky parçalara aň edeliň: „Ýakup nebi aýtdylar:

- Eý, oglanlarym, baryňlar, sizleri Hudaga tabşyrdym, Ýusupny sizlerge tabşyrdym – diýip iberer boldular. Hezreti Ybrahymdan galan köýneklerini çykaryp, Ýusupga geýdirip, kemeri – Ysmagylly bilige baglap, başyga emmameýi-zernigärini çolap, esbi-semendereg mündürüp, özüge andag ara berip durdy kim, yns-jyns we huş-u taýr, melaýyk täsin galyp, tomaşa kylar erdi“.

„Ýakup aýtdy:

- Eý, oglanlarym, nebesatyňyzda bolgan nemerseleri alyp baryňyz, şaýet, kabul kylgaý. Eger kabul kylmasa, aba we eždatyňyzny, asyl we nesliňizi beýan kylyňlar, olaryň bereketinden sizlarni ýagşy görüp, mähribanlyk kylgaý – diýdi“. „Namaýy-Ýakup alaýhyssalam bu turur:

- Babam Ybrahymdyr, atamyz Yshak, Kyrk ýyl oldy, awy maňa noş oldy“.

Ýene Ýakubyň dilinden:

„Bu habar kaýdan geler, Hakdan enaýat bolmasa,
Maksada ýetmez kişi, andan hedaýat bolmasa,
Ybrahym, Ysmagyl, Yshakdan şepagat bolmasa...“

Ýakup – pygamberler öwladý, şonuň üçin onda aba-eždatlaryndan miras geçen pygamberlik güýji – bereket bar. Allanyň ruhy – energetiki nygmaty hem-de bagtlylyk paýy manysyndaky bereket Ýakupda özgelere nesip etmeýän geljege degişli bilimleriň hem-de duýgularyň bolmagynda ýüze çykypdyr. Öz nobatynda Ýusubyň bereketi-de hut şondan gaýdýar. Ýakubyň öz oglunyň ykbalyna degişli oraşan düýşi görmegi-de, bürüler bilen gürleşip bilýänligi-de pygamberlik sypatynyň ýüze çykmalarydyr. Ikinji ady Ysraýyl, ýagny Hudaýyň guly bolan Ýakup öz nebereleri, ilki bilenem Ýusup üçin şepagat edijidir, ýagny araçy bolujydyr.

Pygamber ata-babalaryna yşarat etmek, salgylanmak dessanyň degişli gahrymanlarynyň dilinde häli-şindi gaýtalanýar we awtoryň yşky-hakykat ideýasynyň esaslarynyň möhüm bir düzüjisi bolan çeper äheňleriň birine öwrülýär:

Bendesinden umyt, Hudadan rahmet,
Atamdan-babamdan bolsa şepagat.

Ah eýleşem, göge çykar perýadym,
Siziň didaryňyz – meniň myradym,
Ybrahym, Ysmagyl – ähli-eždadym,
Hezret Yshak babam, şu dem goldawer.

Babam Ybrahym, Ysmagyl,
Olarnyň hormatyn kylgyl!

Ýakubyň nebilik ipostasyny hasaba almaýan, ýagny bu keşbiň genezisini we substratiw logikasyny hasaba almaýan häzirki zaman okyjysy üçin hereketsizlik bolup görünýän bereketlilikde bu şahsyň бүтін güýji jemlenendir. Onuň

hereketlilik nebilik aňynyň we ynanjynyň amaly bolan sözleri, hususan-da, dogalarydyr. Ol Ýusuby sähra äkitmekçi bolýan ogullaryna şeýle diýýär:

- Hakny häzir görüň, şeýtana uýmaň,
Men garypdan ýagşy doga algaý siz!
Men ýyglaşam, ýaman ada galgaý siz!

Ogly Ýehuda Ýusuby öldürmek niýetine düşen doganlaryna bakyp:

„Eý, ýigitler, Ýusupny öltürmäňler, atamyzyň dogaýy-betige galmaň“ diýýär. Ýusup guýynyň içinde otyrka, „Ýehuda bir pikir kyldy: „Men bulardan galyp, Ýusupny gudukdan çykaryp, hiç kişige bildirmeý, atamnyň gaşyga alyp baryp, dogaýy-haýryny alaýyn“ diýdi. Ýakup – „perýadyny Hak eşidýän“, „Hak ýolunda yhlas baglagan kişi“. Zyndanda oturan Ýusup kasyda şeýle diýýär: „Andag bolsa, men bir nama bereýin, munda hem garyp mazlumyň dogasyny algaý sen, ýene hem namany alyp bar, Ýakup alaýhyssalamnyň hem dogaýy-haýryny alyr sen“. Ýakup pygamber Müsür eziziniň ýanyna barýan oganlaryna Ibni-Ýemini goşup, „ýene hem aýtdylar:

- Eý, gözümiň nury oganlarym, Ibni-Ýemin birle sizlerni Hudaga tabşyrdym. Muny hem Ýusup dek kylyp gelmäňler, meniň dogaýy-betinge uçar siz“ diýýär. Atasy Ýakuba gowşan Ýusubyň özi-de:
Bir ok idim, alys ýere atyldym,
Bendi bolup, ilden-ile satyldym,
Şükür-Alla, dogaňyzdan gutuldym,
Hoş gelip siz, baş üstüne, ezizim – diýýär.

Ýakup söwer oglundan aýra düşüp, kyrk ýyl hijran dagyny çeken ata. Dessanyň aýralyga uçran atanyň hakyky içki dünýäsini çeper suratlandyryş çuňlugynyň jähetinden, onuň dogasy – munuň özi ýedi däl, kyrk ýyl ýanyp-bişen atanyň mährem ýüreginiň yssysyndan dömüp çykan dogadyr. Şonuň üçin onuň dogagöýlük sypatyny dessandaky real durmuşy wakalardan üzňe emeli bir zat hökmünde almak nädogry bolardy. Ussat hökmünde Andalyp taýyn, köne sýužetiň täze çuňluklaryny bütin reallygynda dessanyň metaforik dili arkaly täzedan açmagyň hötdesinden gelipdir. Şu nukdaýnazardan, awtoryň diňe bir metaforalar derejesinde däl, eýse sýužet wakalary derejesinde hem, diňe paradigmatic özen däl, eýse sintagmatik⁶⁴ gurluş tarapyndan hem geçiren strukturasiýasyny düýp tekstiň çuňlugyny boýlap bilendigini tekrarlamaýdyr. Eseriň türkmen durmuşyndaky taryhy-funksional ýaşayyş tarapdan bolsa, munuň iş ýüzünde her bir diňleýjiniň – atanyň, ogluň, doganyň özlerini dessan gahrymanlary bilen psihologik taýdan introýeksirlemäge⁶⁵ esas bolandygyny bellemek gerek. Dessanyň türkmeniň ruhy durmuşynda bitiren hyzmatlarynyň biri-de şundan ybaratdyr. Ýakup – perzentden aýra düşen atanyň simwoly. Çydamlylygyň nusgasy bolan Ýakubyň ykbalyny suratlandyryýan dessan ýüzlerçe atalaryň ýaraly göwnüne teselli hem ýüregine umyt beriji eser bolup gelipdir.

Ýakup başyna düşen külpetleri Hakyň takdyry diýip kabul edýär:

Hudanyň hökmüdir her iş,

⁶⁴ Bu semiotiki adalgalar barada ser: Литературный энциклопедический словарь. М.1987. с 426.

⁶⁵ Современная западная философия. Словарь. М.1991.с.115.

Ýamanlyk rowa bolmasyn.

Gorkunjym ýok hiç kişiden,
Gorkaram Taňry işiden.

Eýäm saldy maňa beýle teşwişi.

Ýakup aýdar, Hak eşitgeý perýadym,
Gaýry kimge meniň ýetişer dadym.

Hudadan Ýakuba perman bolupdyr.

Ýakup pygamberiň ruhy-psihologik makamy – hijran. Şonuň üçinem onuň dilinde aýrallyk, hijran, pyrak iň köp gaýtalanýan sözlerdir. Nusgawy edebiýatymyzyň çeper pelsepe dilini amal ediji kategoriýalarynyň biri bolan „aýrallyk“ „Ýusup-Züleyha“ dessanyň hem semantikasyn-da uly orun tutupdyr. Biz dessanyň çeper semantikasyny kesgitleýji Aýrallyk – Wysal jübütini aşakda ýörite seljeleris. Häzirlilikçe dessanyň sýužet ýordumynyň gidişi babatda gahrymanlaryň biri-birine aýrallyk gatnaşygynda durýandygyny, sýužetiň amal bolmagy bilen aýrallygyň wysala döňýändigini belläliň. Bu hereket sýužet strukturasynyň hilini alamatlandyrýar. Ýakup bilen Ýusubyň aýrallygy, Ýusubyň Ýakupdan aýrallygy, Züleyhanyň Ýusupdan aýrallygy, Beşeriň enesinden aýrallygy – bular semantik meýdanyň baş äheňleridir. Aşygyň söýgülisinden aýry we uzak düşmesi hökmünde teswirlenýän aýrallyk hil-hildir. Züleyhanyň Ýusupdan aýrallygynyň ideologik manysy Ýakubyň Ýusupdan aýrallygyna perpendikulýar gapma-garşylykdyr. Züleyha fiziki golaýlykda Ýusupdan ruhy taýdan aýry bolsa, Ýakup fiziki aýrylykda Ýusup bilen ruhy ýakynlykda – kurbatdadyr. Bu kurbat şulardan gelip çykýar:

Owwal Huda birliginiň hormaty,
Ybrahym, Ysmagyl babam kurbaty,
Atamyz Ýakupdyr-onuň hormaty,
Her ne jebir eýledik, bu gün bagyş ediň!

Arzym budur-ol Hudanyň hormaty,
Sany-Adam atamyzyň kurbaty,
Şiş nebiniň, Lut nebiniň zynaty,
Müsür ezizi, agalaryňyz şat ediň!

Zyndan içre kyrk ýyl oldum karabet,
Rehm eýledi Huda, kyldy ytabet.

Andalyp Ýusup bilen Ýakubun ruhy ýakynlygyny, kurbatyny çeper aňlatmak üçin türkmen dessanyň özünden öň işläp düzen metaforik jübütlerini işe girizýär. Bu çeper jübütler gahrymanlaryň sözleýiş dili bolan şygrylarda birgiden jübüt semantiki wariantlar görnüşinde berilýär. Olardan esasylyr şulardyr:

Mahzan-hazyna.
Bagban-bag.

Bagban-serwinäz.
Aşýan-baz.

Çeşme-çay.
 Çyrag-nur.
 Kerwen-menzil.
 Bagban-bakja.
 Bilbil-gül.
 Gülzar-gül.
 Dest-gül.
 Dil-söz.
 Ýyl-ýaz.
 Ömür-ryzk.
 Geda-soltan.
 Jennet-jan.
 Ten-jan.

Saz-nagma.
 Göz-röwşen.
 Köñül-aram.
 Jan-rahat.
 Ata-guzy.
 Ata-ülpet.
 Dil-dildar, dilber.
 Andalyp-gülgüzar.
 Gülüstan-gül.
 Mülk-han.
 Dert-derman.
 Jahan-hurşyt.

Bu hatarlaryň çep tarapdaky wariantlarynyň inwarianty-Ýakup, sag tarapdaky wariantlaryň inwarianty-Ýusup. Bu sinonimiki wariatiwlik dessanyň ideýa özeninde ýatan yşky-hakykatyň dünýägaraýyş esasyň sebäpli-netijelilik, kök-miwelilik jähätindäki *impilikasiýasydyr*⁶⁶. Yşky-hakykata duçar bolýan Ýusup degişli idea-gymmatlyk ulgamynda netije, miwe prinsipi, Ýakup bolsa sebäp, esas, kök prinsipidir.

Gözümiň-röwşeni, bilde-kuwwatym,
 Köñül-asaýyşym, janda-rahatym,
 Söwer guzym, gije-gündiz ülpetim,
 Ýusubymdan meni jyda eýleme.

Sözlär sözüm Ýusup jandan aýrylmam . . .
 Görer gözüm Ýusup jandan aýrylmam . . .
 Rysky-rozum Ýusup jandan aýrylmam . . .
 Pasly-ýazym Ýusup jandan aýrylmam . . .
 Serwi-näzim Ýusup jandan aýrylmam . . .

Haýsy bir aşyýandan seni soraglap,
 Şuňkarym, laçynym, bazym, aýrylma!

Andalyp deý gül-güzarymda,
 Ýüz elwan nagmaly sazým aýrylma!

Şu ýerde getirilen we getirilmedik degişli çeper metaforalar Ýakubyň dilinde eseriň başyndan ahyryna çenli gaýtalanýar, gaýtalandygyça, olaryň ulgamlaryň häsiýeti artyp, eseriň tematiki özenine barýan ýol barha aýdyňlaşýar. Tekst barha we barha berk baglanyşykly bitewilige öwrülýär. Şunda hem çeper diliň bitewiliginiň tebigy diliňkiden hil-struktura tapawudy belli bolýar. Tebigy dildäki tekstiň bitewiligi sap grammatiki hem-de kommunikatiw semantiki elementleriň gaýtalanmagy, ulgamlanmagy arkaly kemala gelýän bolsa, çeper diliň bitewiligi metaforalaryň çuňluk potensiyalarynyň her gaýtalamada gatlak-gatlak bolup

⁶⁶ Bu barada ser. Философский энциклопедический словарь. М,1989. с.211.

täzeden açylmagy arkaly kemal tapýar. Bu iki dili tapawutlandyrmak çeper edebiýatyň düýp tebigatyna akyl ýetirmek meselesidir. Bularyň biri durmuş-kommunikatiw, beýlekisi barlyk-estetik hadysadyr.

Dil diýýäris weli, aslynda, biziň pikirimizçe, edebiýat düýp manysy boýunça dil hökmünde kesgitlelerden hem, diskurs hökmünde ýa-da tebigy diliň bir stili-warianty hökmünde kesgitlelerden hem başga bir hadysadyr. Çeper edebiýat-uniwersal barlygyň aýratyn bir modusy, adamzat dili arkaly ýüze çykýan düýbünden özbaşdak barlyk modusydyr. Şu manyda ol adam subýektiniň önümi däl-de, adamzat arkaly, onuň dili arkaly amal bolýan ählumumylygyň refleksiýasydyr. Barlyk bir modus bardyr, onda beýlekilerde mümkin däl hadysa bolup geçýär, beýleki moduslarda bir ýere sygyşmaýan zatlar özara sazlaşyga girýär. Çeper diliň ähli informasiýany özüne sygdyryp bilşi ýaly, modus hökmündäki çeper edebiýat öňki bilen soňkyny, ykrar bilen inkäri, irreallyk bilen reallygy, düýş bilen huşy, bolmuş bilen boljagy bitewi hakykat edip öz içine alýar. Ýusup pygamberiň taryhy Töwratda, Gurhanda iň aňrybaş hakykat, durmuşy fakt hökmünde real beýan edilýär. Edil şol beýanyň içinde-de irreallyk bolup, çeper edebiýatda ol düýşler, janlandyrmalar, gaýry „geň-taňlyklar“ görnüşinde doly ýüze çykarylýar. Bu modusda akyldan, intellekten, ylymdan, rationallykdan, empiriklikden tapawutlylykda barlyklaryň ählisi deňgymmatly, biri beýlekisinden rüstem geliji, ony inkär ediji we ýoga çykaryjy taraplar däl-de, biri-birini şöhlelendirýän ylalaşykly taraplar bolup öňe çykýar.

Ýokardaky wariatiw jübütliklerdäki taraplar biri-birine sinonimik, ýagny oňyn ganaşykdan durýan strukturalardyr. Barlygyň bir modusy bolan çeper dil düýp tekstiň real beýanynyň irreallygyny çuňlukdan ýokaryk – üste çykarýar. Aýdaly şol ýerdäki jahan-hürşit, hürşit-nur jübütlerdäki nur-Ýusupdyr. Ýakup pygamberiň özi „Barça ýeri nur Ýusubym“ diýýär. Bu çuňlukdaky aňlatma eseriň tekstinde üstki-sýužet beýanynyň täze bir tekizlikdäki manysynyň açylmagydyr. Hut Ýusupdan-nurundan aýra düşüp, Ýakubyň gözleri kör galýar. Gözüniň röwşeni, didesiniň nury gidýär. Sýužet tekizliginde bu Ýusubyň iberen köýneginiň kömegi bilen Ýakubyň gözleriniň açylmagy görnüşinde eksplisirlenilýär. Şeýlelikde, barlygyň degişli modusynda birbada iki hakykat beýan bolýar: Ýakubyň real durmuşda kör galmagy we gözüniň açylmagy hem-de barlygyň ýene bir tekizliginde-çuňlukda onuň ideýalarynyň röwşenlik tapmagy. Soňky öňkini inkär etmeýär, onuň göçme manysy däl-dir, öňki soňkynyň mümkingadarlygy aradan aýrylmaýar, onuň asyl manysy däl-dir.

Rast gürrüň açdykmy, Ýakubyň keşbiniň seljermesiniň çäginde jübütlikler bilen baglanyşykly ýene iki zady belläp geçeliň. Görkezen jübütlerimiz oňyn gatnaşyklaryň manylaşdyrylmagydyr. Eseriň çeper semantiki örüsünde olara perpendikulýar gatnaşykda tersin, antinomik jübütler hem aňladylandyr. Olar degişlilikde şeýledir:

Bag-hazan.

Bilbil-zag.

Ymarat-ýel.

Gülzar-çöl.

Kerwen-hijran menzili.

Gül, gülüstan-har.

Gül-tiken.

Han-geda.

Bag-sil.

Nur-hamuş.

Jübütlikleriň sag tarapyndaky metaforalaryň inwarianty-aýrallyk, gurbat. Ýöne bu Ýakup üçin diňe fiziki aýrallyk, gurbat, hijran, hatda bu aýrallygyňam iki tarapdan görnüşi bar. Häлки oňyn jübütlikleriň birnäçesiniň entek yşky-hakykat makamyna ýetmedik Züleyhanyň dilinde hem berilýändigini aýtmak gerek. Emma Züleyhanyň ideýa pozisiýasy bilen baglanyşyklylykda, onuň dilindäki jübütlikleriň Ýakup bilen Ýusubyň sözleşşindäkilerden düýpgöter tapawutly, gapma-garşy parhly manysy bardyr. Şeýle özara parhly iki jübütligiň biri-birine baglanyş usuly tekstiň bitewiliginiň amal bolşy, tekstiň strukturasiýasynyň amala geçişi nukdaýnazaryndan juda ähmiýetli pursatdyr. Semantiki meýdanyň dürli tekizliginde ýerleşýän jübütlikler ol ýa beýleki usul bilen hökmän özara baglanyşymaly, ýogsa tekstiň bitewiligi mümkin bolmazdy. Eýsem-de bolsa bular bir täsin ýol bilen-ikisi üçin hem umumy, ortalık ýer bolan öz tersin taraplarynyň üsti bilen baglanyşýarlar, bir-birine sepleşýärler. Hususan-da, Ýakup bile Ýusup üçinem, Züleyha üçinem zag, ýel, hazan, çöl kimler hem nämeler?! Elbetde, Hudaýsyz Şetdat neslinden bolan Mälik Ryýan! Şeýlelikde, sýužetiň tekizliginde gahrymanlar biri-birine düş arkaly sataşdyrylýan bolsa, tekstiň çeper kodlarynyň tekizliginde olar jübütlikleriň tersin jähetleri arkaly biri-birine sepleşdirilýär. Tekstiň umumy semiotiki modeli üçin zerur pursat bolan bu fakt bizi eseriň çuňlukdaky strukturalaryna bakan alyp gidýär. Eseriň täze, has çuňlukdaky tektoniki many plitalarynyň bardygy aýan bolýar. Eseriň gahrymanlarynyň derejesinde bolsa hemmeleri we hemme zady utgaşdyrýan gahryman, merkezi gahryman, elbetde, Ýusup pygamberdir.

Syddyklyk

Oňyn gahryman-awtoryň söýgüli gahrymany. Öňem ýañzydyşymyz ýaly, Ýusubyň asly, köki Ýakupdadyr. Yakuby dessanyň gahrymanlary nebi, kengan welisi atlandyrýarlar. Ogly üçin Ýakup-galandar. Galandar maddy nygmatlardan el çekip, hakykaty agtarýan päk adam. Ýusup-Ýakubyň durmuşdaky hakykaty. Bu tassyklamanyň doly manysy diňe eseriň süňnünde ýatan konflikte düşüneňde, şol konfliktiň real çözgüdine göz ýetireniňde aýan bolýar. Oglundan aýrallyk zerarly külbeyi-ahzanda-gam öýünde kyrk ýyl hasrat çekip, gözleri kör bolan Ýakup ogluna gowşup, çeken jepalaryndan şeýle many çykarýar:

Wasyl olmaz hiç kişi tä dagy-hijran olmady,
 Ýokdur bir abatlyk tä hana-weýran olmady,
 Dostlaryň köňlünde bir zerre puşeyman olmady . . .

Ýakub-a, şükr et Hudaga, gitdi gaýgy, geldi şat,
 Haktagalla Ýusubymnyň ömrüni kyldy zyýat,
 Akyl oldur, kylmagaý Hakdan digerge ygtymat,
 Sabr edip bil bagladym, kyldym Hudaga ygtykat,
 Geldi Ýusup gyrmyzy ýüzlük enarymdan habar.

Ýakubyň bu sözlerde aňladýan pozisiýasy şol bir wagtda Ýusubyň hem ahyryna çenli tutýan pozisiýasydyr. Sabyr, şükür, ygtykat, ygtymat hem-de

akylylyk Ýakuba bilimdarlygy berýär. Şonuň üçinem ol oturan ýerinde Ýusubyň ykbalyny görüp otyr we Alladan ol barada dogaýy-dilegler edýär:

Ýusupny sakla her kanda,
Eger çöl-u çah, zyndanda,
Ýüregim ýüz müň armanda,
Beýle giriftar eýleme.

Ýusup Ýakubyň tiliniň senasy, jahannemasy-dünýäniň bar syrlaryny görkezip duran aýnasy. Ýusup-Ýakubyň destinde ýetişen gül. Edebiýatymyza uniwersallyk aňlatmasynyň iň çylşyrymly strukturasyna eýe bolan gül manynyň manysyna-simwola öwrülipdir. Ol özüniň irreallyk aňladyjylygy taýyndan tas manynyň predmetidir. Hakykat güli-solmaýan gül. Şu tarapdan Ýusup gözelligi eýesi. Gözellik bolsa gül arkaly aňladylanda, örän köp we çylşyrymly jähetlere eýe bolýar. Ýakup kör bolup, görmekden galand, güli-Ýusuby ysýndan tanaýar. Bu pursat güliň biziň estetiki, ahlaky we akyly gymmatlyklarymyzda uly orun tutan simwoldygyna şaýatlyk edýär. Predmetiň manysy däl-de, manynyň predmeti hökmündäki güliň yşky-hakykat bilen ideologik baglanyşygy bar. Gözelligiň şu jähetinden bihabarlygy üçin Andalyp Züleyhanyň başky pozisiýasyny ýekirýär. Ýöne bu barada – soň.

Ýakupdan tapawutlylykda Ýusup edil Züleyha ýaly ikidüzümli personaždyr. Atasynyň sözüne, duýduryşyna bawer kylmanlygy, perwa etmänligi sebäpli, ol dürli kynçylyklara sezewar bolýar:

Atam pendini nesihatyn almadym,
„Gal“ diýende, ganlar ýyglap, galmadym.

Ynanmadym atam gören düýşüne,
Maňa beýle jeba miýesser oldy.

Maňa görsetdi ýol dogry,
Men etmedim oňa sabry.

Ýusup atasynyň sözünü almanlygy üçin, puşman edýär. Puşman-entek toba däl. Bu ikisiniň arasyndaky tapawut ýalňyşlyk bilen günäniň arasyndaky tapawut bilen baglanyşykly. Ýalňyşlyk günä etmegiň däl-de, günä edenleriň aldawyna düşmegiň netijesi. Ýalňyşlyk soňy bolan kynçylyklar hem günäkäre berilýän jeza barabar zat däl.

Emma Ýusup kynçylyklarda-da özüni däl-de, atasynyň düşen gününü alada edýär. Ýakubyň çekýän ejirleri Ýusubyň hem ýüreginiň içinden geçip durýar. Munuň özi bu gahrymanyň içki ýürek ýaşayşynyň awtor tarapyndan bütin emosionallygynda we janlylygynda suratlandyrylandygyny görkezýär:

Ýaman eken aýralygyň pyragy,
Täze boldy ýene atamyň dagy,

Talaña düşüpdür çemenli bagy,
Gunça ýanlyg janym solar ogşadym.

Atamyň gözleri meniň ýolumda.

Salyp atamga ýüz gam,
Onuň bagtyn gara kylma!

Atam perýadyga ýetgil!

Atamy eýlemän girýan,
Garyp ataňyzy harap edersiz.

Ataňyz goýduňyz ýüz müň belaga.

Ýusubyň her bir adama düşnükli perzentlik söýgüsi onuň umumy ideýa keşbiniň hususy-adamkärçilik esasy bolup öňe çykýar. Hut atasyna söýgüsi, ynamy hem wepadarlygyndan sabyrlylyk, takatlylyk hem-de şükranalyk sypatlary uç alyp gaýdýar. Söýgüden ynanç, ynançdan ygtykat kemala gelýär. Ýüregindäki söýgi hiç mahal ol ýerde ýigrenje, hatda özüni şeýle jepalara sezewar eden agalaryna-da ýigrenjiň döremegine ýol berenok. Biz Ýusup köpdüzümlü personaž diýenimizde hem, hut onuň häsiýetlerine islendik jähetden bakanynda-da düşnükli hem manylydygyny göz önünde tutýarys. Taryhyň bütin dowamynda bu şahsyýet dürli garaýyşly, dürli düşünjeli, dürli pozisiýaly adamlar üçin nusgalyk häsiýet bolup gelipdir. Her kim onda özüne gerek gymmatlyklary we düşnüklikleri tapyp bilipdir. Ol ýönekeý adamlar üçinem düşnükli we özüne çekijidir, sopular üçinem manyly we gyzyklydyr, alymlar üçinem nusgalyk we düşündirerliklidir. Şu tarapdan, ol umumadamzat ähmiýetli edebi gahryman bolup durýar. Onuň şahsyýeti özüniň reallygy, janlylygy bilen käbir dini personažlaryň sowuklygyndan we resmi-rasional sehamatizminden halas gahrymandyr. Onda ynançlaryň adamkärçiligiň tebigaty, adamkärçiligiň ynanç tebigaty iň ýokary derejede bir-biri bilen alyşan ýagdaýdadyr. Ylahylyk gymmatlyklary hem-de adamçylyk başlangyçlaryny özüde tebigy, ýagny akyl nukdaýnazaryndan bolmalysy ýaly utgaşdyrýandygy bu keşpde düýpli many aksiologiýasynyň jemlenmegine getiripdir. Hut şu-da bu keşbi seljermek işinde özboluşly kynçylyklary peýda edýär. Ýokarky taraplaryň biriniň beýlekiniň hatyrasyna, bähbidine äsgermezlik edilmegi seljerijini ýöntem we ygtybarsyz pikirlere getirer. Dessanyň beýleki gahrymanlary ýaly, Ýusubyň keşbini-de iki ugurda – onuň hususy sözleýşi bolan şygrylary arkaly hem-de wakalaryň içinde ösýän-özgerýän sýužet ipostasy arkaly seljermek maksada laýyk boldy. Çünki personažyň özi bir bada iki strukturada-sözde – şahyрана strukturada hem-de hereketde – sýužet – kyssa strukturasynda eksplisirlenen subýektdir.

Dessanda Ýusup otuz sany şygyr aýdýar. Bu babatda onuň eserdäki orny düýpgöter tapawutlydyr. Şygyrlar hili-estetiki tonallygy boýunça-da dürli-dürlüdür.

Ýusubyň şygry kelemelerini dileg, doga, haýyş, ýalbaryş, duýduryş, agy ýaly dürli žanr formalarynda diýip häsiýetlendirip bolar.

Ýusup – biçäre.

Gudraty güýçlüdir ne kylsa Jepbar,
Ýusup biçärede bolmaz ygtyýar.

Ýusup biçärege pursat.
Ýusup biçäredir haýran.
Garyp-biçäre Ýusupdyr.

Bu biçäreligde Ýusup iň dogry ýol, çykalga hökmünde sabry we ynanjy saýlap alýar.

Bu kysmatdyr Hakdan maňa iradet.

Ýusup aýdar, tabşyryp men Hudaga,
Razy bolup, sabr eder men belaga.

Beýle jepa Huda hökmi bolgaý,
Ajaýyp, garaýyp gudraty bolgaý.

Sabr et Ýusup, ýaman günü ýat etme,
Hakdan özgeleri ygtymat etme:
Sabr ederem Hak eýlese irade.

Ýusup şeýdip sabyr makamyna ýetişýär. Kynçylyk onuň içki ahlak potensiýalarynyň güýje gelmegine sebäp bolýar. Dessanyň degişli sahypalarynda Ýusubyň dilinde mynjatlaryň köpdügi onuň içki ruhy hereketlilige gol ýapandygynyň alamatydyr. Sabyr-durmuşdan, ýaşayşdan ýüz öwürmek däl, eýsem ýaşayş intensiwligini içki giňişlige geçirmek, şeýdip öz-özünüň halas etmekdir. Daşky tersendelik şertlerinde öz içki barlygynyň awtonomlygyny ykrar etmekdir.

Sabryň asly daýanç, daýanmakdyr⁶⁷. Daýanç ynanja esaslanýar. Ynanç akyl ýetiriş, ahlak we hatda filosofik mesele hökmünde dessanyň baş temasy – yşky-hakykat temasy emele getirýän esasy düşüňjeleriň biridir. Dessanyň seljermesinde biz tema, personaž ýaly umumy edebi-çeper kategoriýalary struktura düşüňilişi taýdan kesgitleýäris. Tema – eseriň mazmunynyň bitewi strukturasy forma salmak prosesiniň jemidir⁶⁸. „Ýusup-Züleyhanyň“ dürli çeper formalar arkaly ýüze çykarylýan mazmun strukturasy yşky-hakykat pelsepesidir. Awtoryň dürli formalar-sýužet, epizodlar, çeper metaforalar, personažlar, simwollar arkaly baş temany ädimme-ädim, yzygiderlilikde we baglanyşyklylykda açýşyny yzarlanylnda, onuň hakyky yşk diýip berk, hak ynanja, ruhy ynanja daýanýan yşka

⁶⁷ Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988. s.319.

⁶⁸ Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М. 1982. с.26.

düşünendigini görüp galýarsyň. Görüp galmak – okyjy aňynyň eseriň çeperçiligine ýetmegi, kalbyň çeperçilik diýilýän, üýtgäp-özgerip durýan ululygy kabul edip almagydyr. Üýtgäp-özgerip durýanlygy aslynda substansiýa bolan çeperçiligiň ýaşaýyş prosesinde intensionallyga⁶⁹ geçýänliginden habar berýär. Çeperçilik-sungatda döredilen we şol ýerde ýaşaýan gözellikdir. Zatlaryň owadanlygyndan tapawutlylykda, çeperçilik-gözellik diňe ten duýgularynyň mekany ýürege däl, eýsem manylar mekany bolan kalba-da dahylly närsedir. Çeperçilik sap sungatda substansional predmetlik, sungatyň-pelsepäniň-mifologiýanyň gatyşygynda bolsa intensional gatnaşyklylykdyr. Ol semiotiki nukdaýnazardan üç sany gatnaşyk ugrunda kemala gelýär: Keşp bilen manynyň intensional gatnaşygyndan, many bilen manynyň intensionallygyndan hem-de kalb bilen manylaryň özara gatnaşyklaryndan.

Yşky-hakykatyň gözelligi-de üç närsäniň-ynanjyň, akylyň hem-de ahlagyň özara gatnaşygyndan barlyga gelýär. Ynsan barlygynyň modusy hökmünde edebiýat ýagny çeperçilik-gözellik intensionallyk tebigatyna eýedir. Gözellik – aňlanylan predmetlik däl-de, eýse aňlaýyş barlygydyr. Aňyň-kalbyň ýok ýerinde gözellik hem ýokdur. Kalbyň asly bolsa ruhy barlykdyr. Barlyk – zatsyzlykdyr, dünýä – zatlykdyr. Şol ýerdenem zatlar, ýagny dünýä bilen kalbyň, ýagny ruhuň substansional asylda dældigi-de, bularyň biri-birine barabar dældigi-de belli bolýar. Ynsan barlygyny-da diňe zatlaýynlyga, dünýä syrykdymak nädogry bolardy. Zatlar bilen kalbyň arasynda diňe many meýdany, ýagny intensional gatnaşyk mümkindir. Şeýlelikde, aň predmete, predmet-de aňa öwrülmez.

Hakykat hem göni alnan zatlar-predmetler dälidir. Yşkyň hakykaty – zat –ten hökmünde çykyş edýän şahslaryň arasyndaky, zatlar – dünýä bilen ynsanyň arasyndaky duýgy gatnaşyklary dälidir. Hakykat – hakykylyk manysyndaky ruhy-aň barlygydyr. Ol maglumatlary deňeşdirmegiň netijesi-de dälidir, aňlama bilen predmetiň, subýekt bilen obýektiň barabarlygy-da dälidir. Hakykat kalbyň içinden açylýan manylar barlygydyr. Many maddy –substansional görnüşde başgalara geçirilip bilinmez, başgalardan alnyp bilinmez, zatlar, maglumatlar, simwollar – manynyň diňe geçijiliginiň serişdeleridir, many kalp tarapyndan konstituirlenýär hem-de teswirlenilýär. Mana düşünmek diňe öz kalbyň temporallyk tejribesini işletmek arkaly mümkindir, kalbyň tejribesi bolsa transsendental aňlamadyr.

Bu pelsepe pikir ýöretmeleri Ýusup pygamberiň şahsyýetine düşünmek üçin möhüm, hökmany şertdir. Yşgy-hakykat bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan Ýusup gözelligi zatlaryň we ten-zat duýgularynyň o tarapynda ýerleşýän transsendental-ruhy fenomendir. Şonuň üçinem Ýusup nebiniň dili durşuna filosofik aňlatmalardan ybaratdyr. Onuň başdan geçiren wakalary-da çeper-simwoliki wagtdyr, onuň hereket edýän giňişligi-de çeper-simwoliki giňişlikdir. Muny inkär etmek – eseriň hakyky, ýagny simwoliki dilini inkär etmektir, tutuşlygyna eseri-de, anyklygyna Ýusup keşbini-de many-çeperçilik çuňlukdan mahrum etmektir. Çeperçilik – eseriň içki many korrelýatiwligidir⁷⁰. Muny aradan aýyrsaň, eseriň mazmuny bary-ýogy durmuşyň göni tekizliginde alnan, telper

⁶⁹ E.Husserliň bu kategoriýasy barada ser. Современная западная философия. Словарь. М.1991. с.113.

⁷⁰ Korrelýasiýa barada ser: Лингвистический энциклопедический словарь. М.1990. с.243.

kesgitlenilen empiriki wagt-giňişlik faktologiýasyna öwrüler. Bu eýýäm, has dogrusy, entek sungat dälidir. Çyn sungat amaly durmuşa düýpli ruhy-filosofiki gatnaşygyň, durmuşyň çuňňur gymmatlyk - filosofiki teswiriniň bar ýerinde döreýär. Sungat göze görnüp duran, ýalaňaç, aýan zatlardan we wakalardan döremeýär. Sungat zatlaýynlyk däl, ol manylar hazynasydyr. Ol manydan doly, pynhan hakykatlaryň aňladylmasy bolup, öz döredijilik işinde zatlary we wakalary aňlatmalar serişdesi hökmünde ulanýar. Yşarat bar ýerinde ybarat bardyr. Ybarat ýok bolsa, zatlar we hadysalar yşarat bolmagyny bes edýär-de, amaly durmuşyň ýüzleý göçürmesi bolup öňe çykýar.

Ýusup – Kengan bilbili Ýakubyň dilberi, Kengan welisi Ýakubyň dildary. Beýle jümleler edebiýatymyzyň ýüzlerçe ýyllyk ösüşinde kemala gelen filosofiki manyly yşaratlardan düzülendir. Bilbil – hakykatyň yşgynda saýraýan, weli – hakykatyň söýgüsine mynasyp bolan şahsyýet. Şeýle many denotatiwligi „Kengan“ - ruhy-gymmatlyk watany, ruhy ideýalar mekanydyr diýen many tarapyndan korrelirlenilýär. Yusubyň sözleýşine başdan-aýak pelsepeçilligiň häsiýetlidigi awtoryň eserde yşgy-hakykaty beýan etmek döredijilik matlabyňyň nukdaýnazaryndan bütinleý tebigy zatdyr. Agalarynyň : „Düýşiňni beýan kylgyl!“ talabyna Ýusup şeýle jogap berýär:

Är olur ki dünýä köňül goýmasa,
Syrn bu al bilen ol il duýmasa.
Nebsi-şeýtan duşmanyna uýmasa,
Gördigiň ört, görmedigiň sözleme.

Garaňky guýuda otyrka:

Könlüň hergiz dünýä bilen şat etme,
Kim dünýäden söýdi, oňa şer oldy –

diýip jowranýar. Eseriň çeper dilindäki ähli we her bir çeper – simwoliki aňlatma ýaly, şu ýerdäki „dünýä“ sözü-de yşgy-hakykata gönüden-göni dahylly düşündir. Emma onuň manysyny bütin çuňlugynda kesgitlemek juda kyn, belki, soňuna çenli mümkinem däl wezipedir. Dünýä – soňy ýokluk bilen netijelenýän wagt barlygydyr, ýagny netijesi boýunça ýoklukdyr. Ol Wagtyň ontologiýasyny düýpli hem töwerekleýin işläp düzen nusgawy filosofiýamyzyň dilindäki esasy, özem diňe rasional däl, eýse köplenç irrasional – emosional kategoriýadyr. Şeýle düşündirişde onuň ahyrky maksat-manysyndaky zatlaryň o tarapynda ýerleşýän hakykat barlygy bilen, yýgy-hakykat bilen bir ýere sygyşmajakdygy düşnüklidir. Eseriň diliniň şu we beýleki many intensionallyk hususyýetini hasaba alanynda, awtor matlabyňyň bütin çuňlugyna düşünmek mümkinçiligi açylýar. Degişli ekzistensiallaryň matlaba laýyklykda täze many intensionallyklary edinmegi eseriň strukturasyny kesgitleýär:

„Gadymyl eýýamda Şetdat gazdyrgan bir guduk bar erdi... Ýusup
alaýhyssalamny oşol guduknyň başyga alyp bardylar...

...Sizlerge bolmasyn ol gün melamat,
Ady Şetdat pişesini tutmaňyz.

Ahyr Şetdat gazan çaha saldylar,
Bendi-zyndan oldum, Ibni-Ýeminjan“.

Şetdat kim?! „Şetdat Şamyň häkimi bolýar. Hut pygamber ony dine çagyryýar. Şonda Şetdat , aýdylşyna görä, „Eger men dini kabul etsem, Allatagala maňa näme sylag berer?“ diýýär. Hut : „Behişdi“ diýip jogap berýär we behişdiň sypatlaryny beýan edýär. Şetdat: „, Bu bir kyn iş däl, men şu dünýäde şol behişdi dörederin“ diýýär... Şetdat Hazary-möwt diýen ýerdekä, bag bilen köşkleriň taýýar bolandygyny eşidip, howlukmaçlyk bilen şol tarapa ugraýar... Birden bir gorkunç atly gabat gelýär... Atly onuň ýakynyna gelip: „Eý, Şetdat, bu bag-ymaraty saldyrdyň, emma ajal penjesinden gutuldyňmy?“ diýýär... Şetdat atyndan ýykylýar, asmandan elhenç ses eşidilýär. Şetdat hemme goşuny bilen jähenneme girýär”. Şetdat yşaratynyň⁷¹ yşgy-hakykat bilen dahyllylykda wagt içindäki ten-zadyň soňunyň ýokluga gutarýandygy baradaky intensionallygy edinýändigini tekrarlap, bu ekstensionala ýene gaýdyp gelmek umydy bilen, başga birine ýüzleneliň.

„ Elkyssa, Ýusup bu mynajatyny aýdyp barar erdi, Lut kowmuny heläk eden daşlardan bir daş gelip, oşol gudukga düşüp erdi. Ýusup alaýhyssalam baryp, oşol daşnyň üstünde oturdy“.

Lut kowmuny heläk eden daş - bu eýýäm yşgy-hakykata öňküdenem ýakynlaşan yşaratdyr. Aýdylşyna görä „Şu pis ahlaklylyk we jynsy kesel ilkinji gezek Lutuň kowmunyň arasynda döräpdir. Azgynlyk girdabyna batan ol kowum hatda Lutuň öýüne myhman gelen oglan sypatyndaky perişdeleri-de zorlajak bolýarlar. Şondan soň Lutuň dogasy we Hudaýyň emri bilen Semum ülkesi agyr azaba duçar bolýar, güýçli ýer titräp, şäheri agdar-dünđer edýär, ondan soň asmandan ownuk daş ýagýar. Ertesi görseler, şäher çöl-beýewana öwrülip, ondaky jaýlaryň hemmesi weýran bolan eken“.

Degişli strukturalar tarapyndan yşgy-hakykatyň ýöne bir ahlaky däl, eýse ahlaky-ontologik jäheti açylýar. Söýgi meselesindäki şeýle azgynlyk ynsan barlygyna ten, zat ölçeginden seretmekden gelip çykýar. Şuňa dahyllylykda yşgy-hakykat diňe bir aksiologik däl, eýse düýpli ontologik tebigatly meseledir. Onuň çeper aňladylmasy bolan simwolika-da ýöne-möne zat däl-de, eýse sungatyň ontologiýasyny düzüji düýp strukturadyr.

Ine, şu hili konstruktlar derejesinde beýan etmäniň obýekti hökmündäki Ýusup keşbi özüne laýyk bolan „mysapyr“, „garyp“, „bende-pakyr“ ýaly düýpli transsendental sypatlar bilen teswirlenilýär. Adamzadyň asyl päkligi baradaky kesgitli ynançdan öz nobatynda gözelligi ruhy jähetden kesgitleýän ahlak kemala gelýär.

Ýusup – mysapyr.

Bir gül erdim, şahasyndan gyryldym,
Zalymlar jebrinden çaha taýryldym.
Mysapyr men, diýarymdan aýryldym,
Kadyr Alla, senden özge kimim bar?!

Ýusup –garyp.

Ülpeti-atamyň gyş-u-ýazyýam,

⁷¹ Biz “yşarat” diýenimizde “ekstensional” semiotiki adalgasyny göz önünde tutýarys.: Философский энциклопедический словарь. М,1989. с.760.

Men garyba beýle jebir etmäňiz!

Garybam, eşitmez bir kimse nalam,
Maňa hasathorluk eýlemiş halam.
Rozy-magşar bolmaň ryswaýy-älem...

Garyba gamhor sen, eşit bu ahym,
Hezreti atamyz Adam, goldawer!

Maňa rehm eýle, eý, Rahman!
Işimdir nalaýy-efgan,
Bu köňlüm ýer bile ýegsan,
Garyb-u-binowa kyldyň.

Garyp-biçäre Ýusupdyr,
Umydyn elden üzüpdür.
Pelek şuruýny gurupdyr,
Jahandan näsewa kyldyň.

Bu zalymga rehim salgyl,
Garybyň men, sütem kylma!

Biz bu munça uzyn mysallary sana kowalaşyp getiremezok. Degişli sypatlandyrmalaryň many çuňlугy we germenewtik öri giňişligi degişli mikrokonteksti näçe doly berseň, şonça-da oňat açylýar. „Garyplyk“, „mysapyrlyk“ Magşaryň, Rahmanyň, Adamyň, Pelegiň dahyllylygynda düýpli ontologik intensiýalar hökmünde öňe çykýar. Ýogsa bularyň diňe adaty-durmuşy ahwalatlaryň beýany hökmünde ýaňlanmagy mümkin. Şeýle aň manynyň diňe birinji gatlagydyr, ondan aşakda bolsa „garyplyk“, „mysapyrlyk“ giň hem-de çuň ekzistensiallardyr.⁷² Gürrüň adam kalbynda dünýäleriň serhetinde ýüze çykýan ruhy ahwalatlar barada gidýär. Yşky-hakykatyň çuňluk jähetinde mysapyrlyk – ruhuň zatlar dünýäsinde ýolagçy bolmagy, saparda bolmagydyr. Garyplyk – ruhuň asyl watandan daş düşüp, pany wagt hem giňişlik diýarynda hasrat çekmegidir.

Şahsyýetiň ruhy-aňlaýyş kämillik derejesi hökmünde garyplyk nämäni aňladýar?! Garyplyk – ynsanyň özüniň bary-ýogy we diňe ten dældigine, asla-da ten dældigine göz ýetirmek ekzistensialydyr. Şonda ynsan bu dünýäni bar edýän Wagtyň zatlar atributydygyna düşünýär, özüni wagtdan hem dünýäden aýrybaşgalaşdyrýar. Özüni tenlilik bilen aýnlaşdyrmagyny bes edýär. Bu adamzat aňynyň öz-özünü aldarmasy däl, ýalan başgalygyň hyýaly salgymy däl. Ol ilki-hä adamy akyl-aň azatlygyna çykarýar, ynsan özüni gurşap alan wagt-giňişlik, şular bilen şertlendirilýän gnoseologik çäklilikleri aýan görüp, olaryň bendiliginden boşaýar, bu çäklilikleriň getiren ýalňyşlyklaryny görýär. Soňra-da akylyň erkinligi ahlak azatlygyna – ten duýgularyndan – endiklerden azatlyga getirýär. Bu –

⁷² “Ekzistensial pikirlenme” barada ser: Современная буржуазная философия. М.1978.с.284.

durmuşdan ýüz öwürme diýip düşünmek orta asyr aňyny tanamakda bärden gaýtma bolardy. Bu - durmuşyň başga hili perspektiwasynyň ykrarydyr. Bu – akyllyň, ahlagyň hem-de erkin amaly durmuş babatdaky kreatiwliginiň ilki ykrar, soňam amal edilmegidir. Ýnsan şonda dünýäniň içindäki däl-de, dünýäniň gapdalyndaky başgabarlyk – ruh bolup öňe çykýar. Ruh – dünýäniň maddy tükenikliliginde reflektiw tükeniksizlikdir. Nusgawy sungat hem şuna degişlidir. Nusgawy sungat – ruhuň dünýäni ele almak, ýagny obýekte öwürmek, öwrenmek, derňemek, seljermek, düşünmek, paş etmek, ýokarky çäklilikler zerarly döreýän perdeleri dünýäniň ýüzünden sypymak, hatda özünden pes zat hökmünde dünýä haýpy gelmek, hatda şeýle pesligi – asgynlygy – ejizligi üçin dünýäni gaýgyrmak işidir. Ruh – dünýäden aradaşlykda durmakdyr. Garyplyk - şu aradaşlyk ölçegidir.

Andalybyň suratlandyryşynda we teswirleýşinde garyplyk, şeýle-de pakyrlyk, ýagny ruhuň özüniň dünýäden başgalygyny aňlamagy we dünýä mätäçlikden halas bolmagy, ruhuň özüniň diňe ruhdygyny bilmegi, şeýle-de diňe ruha mätäç bolmak mertebesidir.

Bu ahlaky mertebedir. Bu akyl mertebesidir. Bu gözellik mertebesidir. Mertebe – artykmaçlyk.

Ahlaky mertebe hökmünde garyp-pukaralyk dünýäde, dünýä sebäpli we dünýä tarapyndan kemsidilmekden halas bolmakdyr. Ýusup dürli kynçylyklara, horluklara duçar bolýar, emma onuň mertebesini hiç zat we hiç kim kemsidip bilmeýär. Onuň makamy dünýä dihotomiýasynyň we antinomiýasynyň has ýokarysynda ýerleşýär. Şol derejede dünýäniň özüne mahsus garşydaşlyklar onuň üçin aktuallygyny bes edýär. Dünýä içindäki patyşalyk we gulluk, zyndan we köşk, dostluk we duşmanlyk, şöhrat we nämälimlik, baýlyk we garyplyk, açlyk we dokluk, dirilik we ölüm, jan we ten, jepa we sapa, garaz, dünýäni hakykat edýän ähli zatlar onuň üçin aşakda, has dogrusy, bärde galýar. Garyplyk – bu garşydaşlyklaryň sökülýän ýeri, manysyny ýitirýän ýeri, başga manylaryň açylýan ýeridir. Dünýä Ýusup üçin dirilik bilen bir modus, bir barlyk bolmagyny bes edýär. Ýusubyň özi dirilik, barlyk, abadançylyk çeşmesidir, has anygy, onuň husny şol çeşmedir, onuň bereketi hereketiň aňrybaş modallygydyr.

Bu meselä sungatyň, ýagny adamzat ruhy kreatiwliginiň hakykaty görkezij formalarynyň durmuşyň amaly-faktiki beýan formalaryndan tapawudy nukdaýnazaryndan garamaly bolsa gerek. Zatlar, faktlar, faktiki wagt, zatlaýyn wagt öz-özlüğünde manydan mahrumdyr. Many ruhuň reflektiw işiniň modallyk häsiýetidir. Sungat many aňlatmak üçin amaly durmuşy başga formalar tarapyndan görýär we görkezýär. Sungatdaky, şol sanda „Ýusup-Züleyha“dessanyndaky „durmuşy däl“, hyýalaty görünýän hadysalar, eseriň öz dilinde aýdanynda, hikmetler, ajaýyp-garaýyplyklar şol başga formalardyr. Görünmeýän barlygy hakykata getirmek üçin sungat görünýän dünýäni tersinelik prinsipinde strukturleýär. Muňa filosofiýada we estetikada timsal diýilýär. Görünmeýän barlyk – akyl wagtyň we giňişligiň kesgitli, gözyeter we aňyeter çäginde aňryk çykanda, diňe şonda mümkin bolýan hakykat. Munda görünýän durmuşa tersinelik prinsipi gutulgysyzdyr, ýogsa başgalygy aňlatmak mümkin däl. Gündizi onuň tersineligi – gije, erkegi onuň tersineligi – tişi arkaly bilip bolşy ýaly. Bilmek – manylaşdyrmak. Reallygy diňe näreallyk arkaly mana getirip bolýar, has anygy,

näreallyk reallygyň o tarapdan – çäkden aňyrdan bakanyňdaky görnüşidir. Geň-taňlyk – adatylygyň o ýüzi. Bu ikisi bütewi barlygyň dürli tekizlikleridir. Adamzadyň bütewi ruhy-akyl barlygynyň tutuşlygynda alanyňda, many hakykatlary geň-taňlyk bilen adatylygyň haýsy hem bolsa diňe birinden däl-de, o ikisiniň gatnaşygyndan döreýär. Çeper eseriň çäginde alanyňda bolsa, çeper manylar hyýalatylyk bilen durmuşlygyň, böleklik bilen bütewiligiň gatnaşygyndan kemala gelýär. Şeýdip, islendik ululykdaky barlykda – adamzat durmuşynda ýa-da sungatda degişli garşydaşlyk mehaniki däl-de, dialektiki häsiýete – hakykata eltýän hile eýe bolýar.

Hakykat bolsa dünýäde wagtyň bardygyndan, dünýäniň wagtdygyndan hem-de adamzat ruhunyň kämil derejä ýetende, wagtyň o tarapyna geçip bilýänliginden ybaratdyr. Bu geçişniň ady garyplykdyr. Garyplyk ynsanyň özüniň wagtlaýyndygyny nazary – howaýy akyl bilen däl-de, amaly, ýagny kalby – süňňi bilen syzmagy, syzlamagydyr. Bu iki aňlamanyň arasynda ýer bilen gök ýaly tapawut ýatyr. Birinjide adam özgeleriň ýaşaýyş tejribesine esaslanýar, böleklik – howaýy rasonallyk hökmünde çykyş edýär, ikinji halatda ol hut öz tejribesinden ugur alýar, özem bütewilik öňe çykýar. Hakykaty aňlamak hem edil dogulmak we ölmek ýaly, çuňňur personallyga – bir gezek mümkinçilik, gaýtalanmazlyk tebigatyna eýedir.

„Ýusup-Züleyha“ dessanynyň ähli strukturalary – intensional gatnaşyklary, şol sanda Ýusubyň keşbi-de yşgy-hakykat jöwherinden döreýär. Ýusubyň baş sypatlary garyplyk, sa:byrlyk(sabyrlylyk), ryzalyk, pakyrlykdyr. Bular uniwersal sypatlardyr, ýagny diňe ahlaky däl, eýse şol bir wagtda hem ahlak, hem gözelligik, hem akyl sypatlarydyr. Bütewiliginde – tutuşlygynda hem, degişli jäheter – akyl, ahlak, gözelligik taraplary boýunça hem bu ruhy sypatlaryň pelsepe manylary barada uzak gürrüň edip bolar. Biz häzir diňe umumy kesgitlemeler bilen çäklenýäris. Garyplyk akyl sypaty hökmünde dünýäde wagtlaýyndygyny wepatyňdan has ön aňlamak, ahlak sypaty hökmünde wagtlaýynlygyň aldawyndan çykmak, gözelligik sypaty hökmünde bolsa ten däl ruhy gözellige eýe bolmakdyr. Pakyrlyk, degişlilikde, hakykata akyl ýetirmek, hakykata gulluk etmek we gözelligi diňe hakykatda tapmakdyr. Sabyrlylyk, degişlilikde, daýanjyň diňe hakykatdygyna göz ýetirmek, hakykata daýanmak we hakykata daýanç bolmak, ryzalyk hemme zadyň, şol sanda wagtyňam hakykata boýundygyna göz ýetirmek, özüň hakykata boýun bolmak we boýun bolmakda gözelligi tapmakdyr.

Diňe şu sypatlaryň nukdaýnazaryndan bakyp biz Ýusup nebi keşbiniň logikasyna dogry we çuňňur düşüňip bileris. Ýokarky sypatlaryň hemmesiniň jeminden Ýusubyň esasy sypaty – syddyklyk kemala gelýär we eseriň bütin sýužetiniň dowamynda bu sypatyň durmuşy – adamkärçilik manylary epizodsaýyn açylyp gidýär. Onuň bilimdarlygy, rehimdarlygy, geçirimlilik, wepadarlygy, sahylygy, dogruçylygy, päkligi we gaýry sypatlarynyň bary ýokarky jäheterde seredilen yşgy-hakykat ölçeginden gözbaş, güýç we many alýar.

Biz Ýusubyň keşbiniň ideýa esaslary we jäheteri barada aýdýarys. Dessanda onuň keşbi guraksy takallardan ybarat kesgitlemeler görnüşinde däl-de, dessan diliniň çeperçilik serişdeleri arkaly çeper-durmuşy, çeper-psihologik taýdan

esaslandyrylan janly adam hökmünde suratlandyrylýar. Şonda dürli metaforalar we simwollar ussatlyk bilen işledilipdir.

Ýusup – serwi metaforasynyň dogruçylyk, gönülik manysy bar:

Ady – Ýusup, serwi – kadd, görer gözümden ber habar.

Ýusup – gül metaforasynyň hemişelik gözellik manysy bar. Gül wagtlaýynlygyň däl-de, wagt daşyndaky gözelligiň simwoly. Bu aýratynlyk Ýusubyň üýtgeşik ysa eýedigi baradaky pikir bilen berilýär.

Öwrüleý ýüzi-gözüňden läleýi-hamra, ogul!

Sekiz uçmah içre sen-sen, bir güli-ragna, ogul!

Bu ýaşlykdan ýetim galdym,

Gunça dek açylmaý soldum.

Aýtar edim gül ýüzüň hijrinden gurban olaý.

Ýusup – nur metaforasynyň garaňkylyk düşüňjesi bilen garşydaşlykda ýüze çykýan simwoliki ýagtylyk manysy bar. Nur ten garaňkylygynyň çäginde aňyrdaky bakylyk we düşünmek simwolydyr.

Ýusupny hurşydy-hawer eýläňiz.

Öten babalarym hurşydy-hawer,

Äleme röwşendir nury-jemalyň.

Uwçum, uwçum, uwçum, Hakyň uwçusy,

Maral ilen jeren imes injisi,

Allanyň nurudyr Ýusup ýolçusy,

Özge bilen ýokdur meniň kemalym.

Afy-tap talgatly we mahy-surat.

„Gördüler kim, bir näzenin mahjebin, afy-tap talgat, hoş-sypat çaherde mahy-enwer, jahanny nurga dolduryp, bir oylan çykdy“.

„Erse Ýusupnyň gulagga bir seda geldi: „Her günde bir mertebe jemalyň görseler, halaýyk mest bolup, aş-nan iýmek ýatlaryndan çykar diýip, Ýusup bu syrdan ägä bolup, sabah halaýykga jar kyldyrdy kim: „Ir – daň bilen barça halaýyk pylan ýerge çyksyn, olarga zyýapat kylar men“ diýgeç, halaýyk top-top bolup, ýöriş kyldylar. Baryp meýdanda jemg boldular. Ýusup lybasy şahana geýip, lagly-jöwherden kemer baglap, Tumag atyga münüp, ýüzlerinden nikabyn göterip, älemgi nurga dolduryp, baryp meýdanda mynada kyldy kim:

- Eý, halaýyk, maňa garaňlar! Ýagşy nazar salyňlar! Aç bolsaňyz, nahary-şerbet kylyp, herne myradyňyz bolsa we her niçe maksadyňyz bolsa, meniň jemalymdan hasyl bolar - diýgeç, jemg halaýyk Ýusubyň ýüzüge birden garadylar. Erse hemme mest bolup ýykyldylar, Ýene huşuga geldiler. Tamam Müsür halkynyň açlyk we suwsuzlyk akylyndan peramuş bolup turur. Elkyssa, gahatçylyk eda bolgunça, Ýusup bu hil birle halaýykny dokçulyga çykardylar“.

Ýusup keşbiniň kulminasiýasyny aňladýan bu sypat we onuň beýanynda köpgatlakly çuňňur simwolika bar. Şol sebäpden hem dürli döwürlerde dürli alymlar, aryflar tarapyndan Ýusubyň bu sypaty dürlüçe we özboluşly teswirlersezewar edilipdir. Degişli fenomene durmuşyň dürli jähetlerinde ýüze çykyan ylahylyk simwolikasy hökmünde garamaga onuň içki logikasy ýeterlik esas berýär. Dogrudanam, Mukaddes Kitaplar bilen baglanyşykly dini diskurs hakynda-ha gürrüňem ýok, hatda Andalybyň suratlandyryşyndaky diňe şu epizodyň hem, düýbünü dörjelaýberseň, köp we garaşylmadyk simwoliki fenomenallyga eýedigini ýüze çykaryp bolýar. Adamzadyň ýaşayyş maksady we myrady hökmündäki jemal, lybasy – şahana, jöwher kemer, Tumag at, nikap, sabah, ir – daň, zyýapat- bularyň bary tükeniksiz teswire ýol açýan simwolika, simwoliki wagt, simwoliki mekan, bir söz bilen aýdylanynda, simwoliki barlygyň beýanydyr. Simwolyň dili – birnäçe diliň jemidir, aňry çäkleriň hem-de çäkdenaňyrkylyklaryň dilidir. Diňe ýaňky epizodda barlygyň barlyk hem ýokluk, dirilik hem ölüm, zahyrylyk hem gaýyplyk ýaly düýpli meseleler bilen baglanyşykly düýp fenomenallygynyň beýany tapyp bolar. Şol sebäpden muny beýleki gözellik bilen baglanyşykly pursatlary empiriki durmuşyň tekizligi hökmünde seljermek hem dessanyň manylar dünýäsini garyplaşdyrmak bolardy, hem-de seljermäniň pikir garyplygynyň şaýady bolardy. Älem giňişliklerindäki uly jisimleriň öz orbitasyna ýakynlaşan kiçi jisimleri özüne dartyp alşy ýaly, simwollar eseriň realpisint formalaryny özüne çekip, olara-da simwoliki öwüşgin çaýýar. Simwollar R.Bartyň kardinal strukturalar diýýänine gabat gelýar. Eseriň strukturasyndaky simwol dälilikler simwoliki paradigmalar tarapyndan täzeçe konstituirilenilýar. Netijede bütewi aňlatma akty hökmündäki dessan dili tutuşlygynda we her bir epizodiki anyklygynda simwoliki teswir bolup döreýär.

Dessanyň gahrymany Ýusubyň nur simwolikasynyň ýene käbir garşydaşlyklary – garaňkylyk, gyş we sowuklykdyr.

„Elkyssa, Ýusup bu jogapny aýdyp, mynjat kyldy, erse aftap tutuldy. Gahry şiddetlenip, bulutlar şereňiz kylyp, gar – ýagmyr ýaga başlady. Jahan – älem garaňky boldy. Birew –birewni görmedi. Her kim öz başy birle boldy. Karywan haýran – serasimada ne kylaryny bilmeý, biri –birinden sordular.“ Garaňkylyk simwolikasynyň güýç alyp, adaty simwoliki däl struktura- „haýran – serasimada bolup, ne kylaryny bilmezlik“ ýaşayyş, hakykat ýaly pelsepe ölçegleri bilen baglanyşýar we simwoliki manylara geçýär

Köňül bostanynda açyp güllerin,

Gyş günlerin taşlap, bahar – ýaz eýle.

Öz nobatynda gyş simwolyň many orbitasyna giren „gül“ simwolyň, görnüşi ýaly, täze many jähetleri açylypdyr.

Aýralygyň derdi ýaman dert olar,

Kimse dözer rakyna – mert olar.

Şeb-u ruz çekdigim ahy-sert olar,

Her kimsäge derd-u bela duş oldy.

Ahy – sert – sowuk hasrat aýralyk – pyrak fenomenallygynyň simwoliki manysyny hasyl edýar.

Ýusup – bagbany – päkize metaforasy ajaýyp simwoliki epizody döredipdir. Tamasy çykmaryk Züleýha Ýusubyň eline pil berip, daýhançylyk kyldyrýar. „Ýusup üstünden lybasy – şahanany taşlap, bir köhne şal geýip, elge pil alyp, iş kylar boldy. Bagbanlar aýtdylar:

- Eý, näzenin oğlan, weý, nury- zemin – u asman, mundag işlere laýyk emes sen... sen olturgyl. Bizlerge doga kylgyl ...“ diýdiler. Andan soň Ýusup doga kyldylar. İşge meşgul boldular. Ýusupnyň bereketinden on günlük işni bir günde kyldylar“

Nusgawy diskursymyzyň özboluşly täri bolan Ýusup simwolikasynyň hususyýeti bereket, doga formasyna real durmuşyň tekizligine geçirilýär:

„Ýusup alaýhyssalam olaryň günäsini ötüp, doga kyldy. Erse howanyň ýüzi açylyp, gert – gubar gidip, tamam älem münawwer boldy.“ „Belki, Ýusup alaýhyssalamyň bereketinden hazynalar dolup, jäh bolup turur“

„Beşer aýtdy:

- Ogluňyz Ýusup Müsür şährinde patyşa turur, aga –ini hemme tanyşdylar. Mübärekköýlegin sizge iberdiler: „Gözlerige sürtse, gözleri açylur“ diýip, bizni iberdiler“.

Enşa Alla, muradyňa ýeter sen,

Köp doga eýleýip ýörür men size,

Ýusup – toty metaforasynyň manysy nusgawy edebiýatymyzyň dilindäki „toty“ epitetiniň hakykaty sözleýji diýen manysy bilen baglanyşyklydyr. Bizniň estetiki ölçeglerimizde sözüň hakykylygy köplenç şirinlik, süýjülik hili bilen aňladylar:

Çün söwer dostuňdyr Ýusubyň özi,

Anyň jemalyga ýetirgil bizi.

Şekerden hem şirin anyň her sözi,

Lebleriniň zülalyny bir görem.

Sözlegil, kasyt, baryp: „gördüm, Müsür şährindedir,

Ýüzüdir şems-u kamar, neteý, kişige bendidir,

Toty ýaňlyg, kim kapas içre giriftaryndadyr...

Hakykylygynyň esasy jäheti – durulyk, arassalyk:

Ahyrynda Züleýhanyň agyýam,

Sizlere ýetişmez aby – zülalym.

Dessanda Ýusubyň keşbi garyplyk simwolynyň çäginde özboluşly strukturasiýa sezewar edilipdir. Ol ilki Mälik Ryýanyň köşgünde ýaşaýar, şonda ol patyşahana lybasyndaky bendidir. Soň ol töhmet zerarly patyşanyň zyndanyna taşlanýar, ol ýerde ol bendi eşigindäki hökümdardyr. Ol zyndanda öz bilimdarlygy bilen hökmürowanlyk edýär. Ýusubyň kyrk ýyl zyndanda ýatmagy, elbetde, simwoliki san arkaly döredilen simwoliki giňişlik we simwoliki makamdyr. Mälik Ryýanyň gören düýşüni ýordurmak üçin, saky zyndana Ýusubyň ýanyna barýar. Ýusup patyşanyň düýşüniň tagbyryny aýdýar. „Anyň tetärigin hiç kimse bilmez. Meger, pakyr-bende biler-diýip, sakyga bir-bir beýan kyldy“. Pakyrlyk –

hakykatyň tarapyny çalyp, mahrumçylyk çekmek, hakykat üçin mahrumçylyk çekmek we dünýä däl-de, haka mätäç bolmakdyr. Ýusubyň gözelligi-de, bilimdarlygy-da pakyrlykdan gözbaş alýar, bilimdarlygy bolsa ony patyşalyga ýetirýär:

„Mälik Ryýan Ýusupnyň aldyga pişwaz çykyp, ýetmiş türli til bilen sowal kyldy. Ýusup barça sowalyga jogap berdiler. Mälik Ryýan täsin we aperin galdy. Hergiz mundag näzenin oglan görgeň emes men – diýip, salam berdi. Ýusup salamyn alyp, patyşaga bir söz gatdy. Mälik Ryýan bu sözge düşmedi. Haýran galdy. Mälik aýtdy:

- Bu ne til turur?

Ýusup aýtdy:

- Bu kengany tili turur – diýdi. Patyşa baryp, görşüp saraýga düşürdi. Mälik Ryýanyň altyn tagty bar erdi. Ýusupga altyn tagty yşarat kyldy. Ýusup tagtga çykyp olturdy. Bir niçe sözden soň, Mälik dadyhah ornunda oturyp, düşüni beýan kyldy. Ýusup düşüni ýorup aýtdy:

- Ýedi ýyl parahat bolgaý... Andan soň ýedi ýyl açlyk bolgaý kim, aýdyp rast gelmez. Meger, anyň alajyn, enşa Alla, biz pakyr görermiz – diýdi“

Görnüş i ýaly, epizod simwoliki aňlatmalardan- yşaratlardan düzülen simwoliki beýandyr. Intertekstuallyk nukdaýnazaryndan, bu ýerdäki „kengany dil“, „ýetmiş türli til birle sowal“, „altyn tagt“, „pakyr“, „ýedi ýyl“ ýaly aňlatmalaryň düýp tekstde alnan simwoliki manylary bardyr. Ýusup „görseler, bir patyşa, jahan tagtyna laýyk, ýüzünde nikap, dokuz perdäniň teýinden, ýüzüniň şuglasy jahanga bark urdy“. Tasawwufda Hak bilen bendesiniň arasynda käsi nardan, käsi nurdan ýetmiş müň perde bar hasaplanypdyr. Kengany-müsüri antinomiýasynyň dessanyň düýp tekstual gatlagynda esasy konflikt diňleýjä bu detallaryň bary estetiki duýga täsir edýän gözelligi – çeperçilik hökmünde ýetýär. Aslynda bolsa bular estetiki däl, eýse akyl – dünýägaraýyş strukturalarydyr. Munuň özi düýp hakykaty boýunça gözelligiň ylymdan güýç , energiýa alýandygynyň faktydyr. Çeper eserdäki gözelligiň görünýän, duýga täsir edýän strukturalaryň bary ýüzlerçe ýyllyk aň – akyl ösüşiniň kemala getiren birlikleridir. Ylym gözellige daýanmaýar, gözelligiň ylymyň gözünden suw içýär. Aslynda bularyň ikisi bir zatdyr. Çünki, Haýdegger aýtmýşlaýyn, düşüňjäniň mazmuny dünýä obýektleri däl-de, eýse barlygyň düýp strukturalarydyr⁷³. Ruh şahsyýet hökmünde adamyň özi-de dünýäniň obýekti däl-de, barlygyň strukturalarydyr. Simwol we hyýalat dünýä obýektlerini suratlandyryýan suratdan hem-de naturalizmden tapawutlylykda barlyk strukturalaryny teswirlemegiň usullarydyr. Muňa özboluşly manyda çeper syddyklyk diýip bolar. Syddyklyk hakykaty bilmek we pynhan hakykatlary aýtmagy başarmak ukybydyr.

Ot we nur

Züleyha dessanyň beýleki gahrymanlaryndan düýpgöter tapawutlanýar. Ol tekstiň semantiki meýdanynyň araçäginden geçip, bir many pozisiýasyndan

⁷³ Современная буржуазная философия. М.1978.с.309.

beýlekisine barýan gahrymanlardandyr. Çeperçilik fenomenine diňe realizm manysynda düşüňän edebiýatçylaryň dilinde ony ösüşe – özgerişe sezewar bolýan gahryman hökmünde görkezip bolar. Emma çeperçilige realistik däl, eýse simwoliki düşünişde ol ösýän däl-de, asylbaşky hakykatyna azaşmadan soň gaýdyp barýan gahrymandyr. Şonuň üçinem belli bir manyda dessanyň tekstinde iki sany Züleýha bar diýip bolar: ilki mejazy yşkdaky Züleýha, soňra hakyky yşkdaky Züleýha.

Başky Züleýhanyň hereketlerine we düşüňjelerine azaşmak mahsusdyr. Onuň sözleýşine bolsa mejazy we ten duýgusy manysynda düşünilen yşgy sözler häsiýetlidir. Bu Züleýhanyň dili semiotiki tebigaty boýunça teniň dilidir. Beýle dil göräýmäge Ýakubyň hem Ýusubyň sözleýän metaforalaryndan düzülýändigine garamazdan, olaryň dilinden tapawutlanýan, ol dile perpendikulýar gapmagaşylykly diskursdyr. Şunuň bilen baglanyşyklylykda „Ýusup-Züleýhanyň” gahrymanlarynyň şahsy mahyýetini, hulkuny ýüze çykaryjy serişde hökmündäki dil, sözleýiş özboluşlylygy baradaky meseläni goýmak zerurdyr. Elbetde, nusgawy edebiýatymyzyň dilinde sap ruhy we sap beden yşgyny aňladýan söz hatarlary çürt-kesik aýrybaşgalaşmandyr, bular gatyşyklyk halynda bolupdyr. Şol bir sözler bir ideýa many hatarynda beýlekisine we yzyna geçip ýörüpdirler. Şol sebäpden sözleýşi gahrymanyň bütewi häsiýetini açmak usuly hökmünde netijeli ulanmak üçin ony personažyň hereketleriniň we umumy keşbiniň fonunda seljermek dogry bolardy. Şeýle-de gahrymanyň keşbini beýleki şahslara gatnaşygy, sýužetiň dowamynda eýeleýän orny boýunça teswir etmek gerek. Garaz, gahrymana çeper element däl-de, eýse struktura gatnaşyklarynyň hadysasy hökmünde seretmek gerek.

Züleýha düýşünde öz magşugyny görýär. Mejazy yşk ýa-da uzry yşk dessanlaryň gahrymanlaryndan tapawutlylykda görnüşi ýaly, ýigit gyza däl-de, gyz ýigide aşyk bolupdyr. Züleýhanyň düýşüni ýoran palçylar „andag diýrler kim, Züleýhanyň hiç çahar enasyrdan derdi-elemi ýok turar. Meger, yşk söwdasyndan bolgaý diýip, hemme münejjimler ittifak birle aýtdylar“. Çar enasyr – ot, suw, toprak, ýel ynsan jisminiň substantiw düzüjileri⁷⁴. Yşk söwdasy Züleýhanyň ruhy yşga duçarlygyny aňladýan jümle bolup, onuň hakykatdygy sýužetiň dowamynda doly belli bolýar. Ýusup bilen Mälik Ryýany gatyşdyrýandygyny Züleýha Müsür şasynyň köşgüne gelin bolup düşenden soň bilip galýar. Şol pursatdan hem Mälik Ryýan onuň üçin zag – gargadyr.

Myradym-maksadym, Şah-a,
Idi bir bilbili-şeyda.
Bu zag bile meni ryswa
Ki kylma diýp sözüm tutdum.

Degişli epizodda Züleýhanyň dilinden berilýän gazal tutuş dessanda iň göwrümlü sygyr bolup, onda gahrymanyň dünýäsi dürli metaforalar arkaly çuňdan açylyp görkezilýär:

Kaýsy rişde bam olupdyr zillere...

⁷⁴ Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988. s.448.

Zaglar mesgen tutup, gonar agynda,
Gaýry bilbil gül goýmady bagynda...

Garyp Züleyhanyň dilinde „gaýry saýýat“, „gaýry bilbil“, „gaýry sona“, „bigäne“ ýaly jümleler köp gaýtalanýar. Diňe hakyky Ýusuby görüp, özüniň magşugyny tanan Züleyha oňa söýgüsini aýdyp bilmän, köp wagt gezyýär. Ol ýedi ýyl aýrallyk dagyny çekýär. Diňe şondan soň öz söýgüsini bildirýär. Ýusup iba edeninden soň, ony dürli jebirlere sezewar edýär. Züleyhanyň sözleýän „seniň bilen döwran sürsem“, „Ýusup gansyn zülalymga“, „eger hoşwagtçylyk bile myrat hasyl kылgyl“, „Iştýak“, „özüňni eşretiňe meşgul bolgul“, „biakyllyk“ ýaly jümleler ten manysynda düşünilen ýygýň sözleridir. Andalyp Ýusup bilen Züleyhanyň hersiniň bir dünýäde ýaşaýandygyny hijran sözi bilen aňladypdyr. Ýusup Züleyha bilen bir köşk saraýda, emma hijranda, dürli dünýälerde.

Şum pyrakyňdan seniň bagrym doly gandy neteý,
Aýtar erdim gül ýüzüň hijrinden gurban olaý.

Züleyhanyň islegi – ten wysaly. Şonuň üçinem ol Ýusubyň ret etmesine „Bu niçik biakyllyk turur?“ diýip baha berýär. „Züleyha özi baryp, saraýga girip, lybas-köynegin geýip, birniçe gat lybasdan bedenleri görnüp, ýüz müň näz birle, jilwe birle Ýusupny çagyrdy. Görnüşi ýaly Züleyha bedenini örtmek däl-de, açmak üçin lybas geýnipdir. Mejazy aşyklyk möhleti – ýedi ýyl. Şu möhletiň içinde Züleyha hakykat ýoluny tapmaýar. Ol Ýusubyň gzelliginiň manysyna-da düşünmeýär, şonuň üçinem onuň pikirlerine-de ýalňyşlyk mahsusdyr:

Agramyna altyn çekip,
Şol mahy-Kenganyň gelsin.

Görüp dilberini hasyny,
Berip aldym bahasyny.

Emma Ýusubyň hakyky bahasynyň altyn dældigini Andalyp şeýle suratlandyrýar: „Hazynadar hazynanyň işiklerini açyp, dürri-ýakutdan, lagyl-jöwahyrdan, göwher-zümerretten alyp çykdylar. Tereziniň beýlesige saldylar. Ýusup alaýhyssalam agyr geldi. Patyşa buýurdy:

- Ýene hem hazynadan mal alyp geliň – diýgeç, hazynadan herne baryp alyp geldiler. Any hem terezige tartdylar. Ýusup alaýhyssalam ýene agyr geldi. Elkyssa, ýedi hazyna barabar gelmedi. Halaýyk hem nazarde erdiler. Patyşa köp hyjlat tartar erdi. Şermisar boldy. Ýusup bildi kim, patyşa hyjlat tartar. Terezi tartgan kimersäge aýtdy:
- Bargyl pynhan ýerge, kagyz birle döwet galam getirgil – diýgeç, ol kimerse kagyz birle döwet galam getirip, Ýusupga berdi. Ýusup alaýhyssalam alyp, bu kelemeýi-şerifni ýazyp, ol kişiniň goluga berdi: „Bu kelemeýi-şerifni mal tarapga salgyl, zynhar, kişi bilmesin“ diýdi. Ol kimerse eltip mal tarapga saldy. Terezi Ýusup birle barabar geldi. Patyşa söwda kylyp aldy“. Kelemeýi-şerif „Kysasyl-enbiýada“ „Lä ilähe illallah, Ybrahym Halylyllah“ diýen formada berlipdir. Görnüşi ýaly, Züleyha hakykaty-da bilenok, Ýusuby-da entek tananok.

Azaşýan, tanamaýan, bilmeýän, ýagny entek jahyl Züleýhany öz sözleri oňat häsiýetlendirýär:

Zowk ile sapa kylyp,
Oýnagaly hem ýar gelur.

Bir-birege golun salyp,
Hemme syrlaryny alyp...
Bir-birewe gujak açyp,
Ýörgeli dildar gelur.

„Emma Ýusup alayhyssalam bu jogabyny aýtdy, erse Züleýha umyt etdi kim, „bu gün bolmasa, bu aýyş taňla bolar. Ahyr meniň hyzmatymdadyr – diýip, özüge teselli berip, ýene bitakat bolup erdi“.

„Züleýha aýtdy:

- Ýusup, görgül, bu saraýny seniň üçin bina kyldym, tä oýnap-gülüp, magaşet kylgaýmyz – diýdi“.

„Züleýha aýtdy:

- Andag bolsa, men köp mal-sadaka kylaýyn. Günähiň keparat bolgaý – diýdi.

Ýusup aýtdy:

- Eger dünýä malynyň barçasyny sadaka kylsaň, meniň günähime keparet bolmagaý – diýdi“.

Andalybyň şeýle suratlandyryşynda Züleýhanyň yşgy entek hakyky yşk däl. Züleýhanyň „Hem dinim-imanym gelsin“ sözleri-de şu hili kontekstde gaty täsin, meger, entek goldanylmajak many superstratyny⁷⁵ emele getirýär. Züleýhanyň düşünjesiniň Ýusup dünýägaraýşyna, şol sanda yşga garaýşyna substratiw⁷⁶ gatnaşykly däldigi onuň nälaýyk hereketleri bilen hem tassyklanýar. Öz aýbyny ýaşyrmak üçin, özüni aklamak üçin, Züleýha Ýusuba töhmet atmakdan gaýtmaýar. Özi ýaly aýallaryň gepine gidip, Ýusuby zyndana taşlatmakdan gaýtmaýar. Onuň şondan soň aýdýan:

Hata kyldym, jepa saldym,
Seni, eý, mahy-Kenganym.
Seriňden öwrüleý daýym,

Bu işlerge puşeyman men – sözleri-de entek asla toba däldir. Puşman bilen topanyň, mejazy yşk – ten yşgy bilen hakyky yşgyň arasynda uly menzil ýatyr. Ten yşgy ynsanyň iş ýüzünde öz-özünü, has dogrusy öz tenini söýmesidir. Çünki beýle söýgi ten isleglerini kanagatlandyrmak hyjuwydyr. Şu jähetden ol ruhy ýokundusy we manysy bolmadyk haýwan söýgüsi bilen bir zatdyr. Ahyrky netijesi teniň – dünýäniň öz-özünü gaýtadan öndürmegi bolan ten söýgüsine, görnüşi ýaly, töhmet, azaşmak, ejizlik, ýalançylyk, duýgy lezzeti – magaşet, keýp we şuňa meňzeş sypatlar mahsusdyr. Şonuň üçin Ýusupdan maksady bitmedik Züleýha „bihumar boldum“, „bisapa boldum“ diýip zeýrenýär. Humarsyz, keýpsiz galanda, bu hili

⁷⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. М.1990.с.499.

⁷⁶ Şol ýerde, s.497.

aşyga magşugy jebir-süteme sezewar etmek, kitüw saklamak, ar almak, garaz, dürli egoistik meýiller we sympatlar häsiýetlidir.

„Bir gün Züleyhanyň yşgy zor kylyp, öýünden çykyp, zyndanbanyga kişi goýdy: „Ýusuby günde bir mertebe zyndanandan çykaryp taýaklaň, nala we efgan kysyn, tä onuň owazyny eşidip, şaýet, meniň köňlüm jaý bolgaý“ diýip, Ýusupny günde zyndanandan çykaryp, taýaklar erdiler“. Söýgä şeýle düşünilende, Züleyhanyň öz sözi bilen aýtsaň, ol Ýusuba hakyky „agýar“ bolýar.

Ýedi ýyl aşyklykda magşugyna gowuşmadyk Züleyha gözünden galýar. Onuň yşgy täze möhlete – kyrk ýyla gidýär. Kyrk ýyl – yşgy-hakykatyň ölçegi. Kyrk ýyldan soň ol öz „ata-baba ýüzün gören butlaryna“ ýüzlenip, olaryň ýalan wadasyndan ýüz öwürýär. Züleyha kyrk ýyl hijranda yşk derdini çekipdir.

Derdi-pyrakyňdan ömür binegeh,
Men garybam, kimse duýmaz hallarym.

Ýüregim ýüz para boldy,
Ki hijriňden ýara boldy.

Şol pyrakyňdan seniň bagrym doly gandyр neteý,
Züleyha hijride ýyglar.

Züleyhanyň yşgy – ataşyň yşgy. Mejazy yşk otdan başlanýar, ot bilen hem gutarýar. Onuň soňy küldür. Hakyky yşk – nura ýetmek. Otda gutarmak – ýok bolmak. Nura ýetmek – bakylygy tapmak. Ot bile nuruň tapawudy we aradaşlygy madda bilen ruhuň tapawudy hem-de aradaşlygydyr. Mejazy yşk diýilýäni teniň tene gowuşmagydyr. Ten duýgularynyň bir ýüze çykması bolan şeýle yşk öz manysy we derejesi boýunça instinktiw islegleriň dowamydyr. Şu tarapdan ol diňe adama däl, eýse haýwana-da mahsus bolan asylbaşky instinktleriň, aýýdaly, eýeçilik etmek, boýun egdirmek, tabyn etmek, gabanmak, basdaşlyk etmek, lezzet almak, hatda iýmek-içmek ýaly instinktleriň „medeniýetleşen“ görnüşidir. Tebigata, ýagny materiýa mahsus bu instinktiw meýiller adamyň gaýry jandardan tapawudyny alamatlandyryp bilmez, adamçylyk mahyýetini diňe ruhy närselerden gözlemek dogry bolardy. Mejazy yşgy wasp edýän şygrylarda magşuk gözelliginiň „alma, enar“, „şeker, bal“ ýaly iýmite dahylly metaforalaryň giňden işledilendigi ýöne ýere däl. Düýp manysy boýunça olar adamyň açlyk – teşneligini gandyрmak instinktiniň dowamaty bolan hadysany şöhlelendirýändir. Şu derejedäki söýgi pes jandarlarda, köplenç, iýmek-içmek instinkti bilen birlikde amal edilýär. Züleyhanyň yşgynda tekstiň degişli ýerlerini ünsli okasaň, başga bir instinktiň – tabyn etmek, eýeçilik etmek instinktiniň ýüze çykýandygy görülýär. Mysal üçin, „eger hoşwagtçylyk birle myrat hasyl kылgyl. Ýok erse, bendäm turur sen, saňa azap buýrar men“. „Bendäm“, „hyzmatymda“ – bularyň düýp manysy asla-da Ýusubyň sosial ýagdaýy boýunça Züleyhanyň guludygynda däl. Bular mejazy yşgyň fundamental prinsipidir. Ýaňy hem ýaňzydysymyz ýaly, iş ýüzünde beýle yşk teniň öz-özünü söýmesidir. Maksat – gödek-ten manydaky lezzete ýetmek, joşguna gelen duýgyňy sarpa etmek. Şeýle yşgy tebigat-materiýa öz-özünü üznüksiz öndürmegiň serişdesi, prinsipi hökmünde ulanýar. Mejazy yşk ynsanyň

özünü ten, jisim hökmünde duýunmagyny talap edýär. Ahyrda ten-tene gowşup, sarp bolýar, egsilýär, hiç bolýar.

Ynsan ruhy ten bilen teniň ýüzbe-ýüzlüğinden gaça durmak isleginden uç hem-de güýç alýar. Ruh hemişe gönümel ýüzbe-ýüzlügi däl-de, gaýybanalygy, öz-özlügi däl-de, özgeligi, gönülik gatnaşygy däl-de, gytaklaýynlygy, üsti däl-de, üstaşyrylygy, tekizligi däl-de, gatlaklylygy, göz-görteleligi däl-de, aýlawlylygy küýseýär. Çünki, ruh materiýadan berçigýär, materiýadan ýadyrgaýar. „Garyplyk“, „aýrallyk“, „mysapyrlyk“ ýaly nusgawy kategoriýalar ruhuň şu tebigatynyň aňladylmasydyr. Ruhuň jisimden gaçganaklamagy subýektiw ruhuň kämilleşmegindäki beýik hadysadyr. Şu hili beýgelişiň kerwenbaşsýsy akyl bilen köňül bolup, bular soňabaka özleriniň asly boýunça jisimden aýrybaşgalykdygyny aňlapdyrlar. Bir subýekt – ruhuň başga subýekt ruha aşyk bolmagy-da, bularyň obýekt – ruhuň yşgyna düşmegi-de zatlar dünýäsinde mümkin däl hadysadyr. Şeýle ýaşayşyň jäheti bolan ruhy yşgy-hakykat wagta hem giňişlige baglylyk, garaşlylyk ýagdaýynda azat edýär. Fakt hökmünde inkär edip bolmajak zat - adamzat düýp ruhy tebigaty boýunça jisime prinsipial syrykdyryp bolmaýan, jisime barabarlaşdyryp bolmaýan fenomenallykdyr. Ruhuň gaýybanalyk, aýrybaşgalyk, aýlawlylyk küýsegi aňda, hususan-da, simwoliki reflektiwlikde oňat aýan bolýar. Aňyň bu işini many döretmek, has dogrusy, manyny ykrar etmek diýip atlandyrsa bolar. Many, şol sanda simwol – munuň özi jisim göz-görteleliginden, ýalaňaçlygyndan, tükenikliliginden parhlylykda çuňlukdyr, gatlaklylykdyr, aýlawlylykdyr, tükeniksizlikdir. Jisimiň iki sany baş häsiýeti – wagt bilen giňişlik bir-birini tapyşanda, soňluga, tükeniklige geçýär, ruh bulardan azat fenomen hökmünde şeýle häsiýetlerden halasdyr. Many ruhuň intensional tükeniksizligidir.

Yşgy-hakykata baran ruh üçin bähbit, eşret, aýyş, görüplik, basdaşlyk, garaz, bio-sosiofiziki we sosiopsihiki reallygyň ähli sypatlary yzda galan menzildir. Yşgy-hakykat, E. Husserliň adalgasynda aýdylanda, adam ruhuny intersubýektiwligiň⁷⁷ meýdanyna atarýar. Intensionallykda, ýagny yşgy-hakykatda transsendental Men Özgäniň we özgeligiň barlygyna we bolmalydygyna tassyklama tapýar, şaýatlyk edýär. Men özüniň barlygy arkaly Özgäniň bardygyna göz ýetirýär. Munuň özi transsendental Meniň üstaşyrlaşmagydyr. Barlygyň strukturalary dünýä obýektlerinden parhlylykda diňe şeýle üstaşyrlaşmak ýoly bilen kemala gelip bilýär. Ruhy fenomenallyk bolan intersubýektiwlik mynasybetli adamzadyň bütin ruhy işi - sungat, ylym, filosofiýa, ynanç mümkin boýar, özem jisimiň – sosiofiziki reallygyň gönümel göçürmesi, şöhlelenmesi, netijesi, öýkünmesi däl-de, eýse oňa alternatiw we ondan garaşsyz barlyk hökmünde mümkin bolýar. Yşgy-hakykadyň ruhy-pelsepe manysy we ähmiýeti, gysgaça aýdylanda, şundan ybaratdyr.

Yşgy-hakykatda ynsan täsin ekzistensiallary⁷⁸ tapynýar we edinýär. Ynsanyň tebigatynda ruhy başlangyçlar kesgitleýji orna geçýär. Ynsan diňe we bary-ýogy fiziologiýa – instinktleriň toplумы, psiheýa – impulslaryň jemi bolmagyny bes

⁷⁷ Современная буржуазная философия. Словарь. Л.1978. с.115.

⁷⁸ Современная буржуазная философия. Словарь. Л.1978. с.284.

edýär, adamzat dili bary-ýogy sosiolekt bolmakdan interlektlige – o tarapdaky barlygy aňladýan struktura öwrülýär. L. Wittgenşteýniň „dil“ we „dünýä“ şol bir struktura eýedir diýýän pikirini⁷⁹ biz şu hili ruhy – transsendental manyda teswirleýäris. Elbetde, munuň özi „dilden“ aňyrdan hiç hili barlyk ýokdur diýildigi däl-de, tersine, dil barlygy barha we barha doly aňlatmaga ukyply bolýar diýmekdir. Bu ýerde dil ruhuň sinonimidir.

„Ýusup-Züleýha“ dessanynyň tekstinde söýginiň dürli görnüşlerine we derejelerine ýşarat saklanýar. „Mälik Ryýan namany okyp gördi, erse muhabbet ysy gelur“.

Kimse yşgy-muhabbetden meý içer,
Sabyr hoşwagtçylyk işigin açar.
Nesip etse, ahyr mahbubyn guçar,
Kimse bilmez taňla zaman kimiňdir?

Myradymdyr Ýusup syddyk,
Muhabbet adyga aşyk.

„Elkyssa, Züleýha bu jogapny áydyp bolgaç, bir peri misli Züleýhanyň suratynda Mälik Ryýanyň gözünüň aldynda häzir boldy. Mälik Ryýan oşol peri birle ülpet boldy. Züleýhaga gözi düşmedi, Züleýha aman boldy“.

Könlümge salyp mähriň, bagrymny kebab etme.

Muhabbet, mähir, ülpet – bary yşgy-hakykat başlangyçlary we basgançaklary. Şol basgançaklary Züleýha bir serişde – umyt bilen geçýär.

Häli hem umyt ýagşyrak,
Ajap husnuňa zar boldum.

Bolup küfür zelaletde,
Ötüp ömrüm muşakgatda,
Hemişe derdi mähnetde,
Umyt oldur eda eýle.

Sabyr hem umyt Züleýha kyrk ýyllap yşk derdini çekmäge ýardam edipdir. Dessanyň tekstiniň ähli ýerinde bolşy ýaly, yşgyň beýanynda hem düýp tekste allýuziýalar⁸⁰ köpdür. Mysal üçin, Ýusubyň dilindäki „Sabyr hoşwagtçylyk işigni açar“ sözleri „Sabyr jennet işigni açar“ kelemesine allýuziýadyr.

Sabyr hem umyt yşk derdini ýeňledýär. Emma göwün garramasa-da, göwre garraýar. Has dogrusy, göwre garrasa-da, göwün garramaýar. Dünýägaraýyş manysynda göwräniň, teniň – wagt-giňişlik formalý ýaşaýşyň simwoly bolan butlardan tamasy çykmaryk Züleýha olary kül-uşak edýär. Butparazlyk ruhuň – aňyň tene, jisime garaşlylygydyr. Beýle dünýägaraýşyň çäginde söýginiň teni mukaddesleşdirmegi kanunalaýyk zatdyr. Ynançda butuň ahyrky maksatdygy söýgüde teniň ahyrky maksat bolmagyna getirýär. Şu hakykata akyl ýetirmek üçin Züleýha ýedi ýyl däl, kyrk ýyl gerek bolupdyr. Biz yşgy-hakykata ýetmek intensionallygy hökmünde intersubýektiwligiň gürrüňini edýäris. Emma dogrusyny

⁷⁹ Герменевтика: История и современность. М, 1985. с.50.

⁸⁰ Литературный энциклопедический словарь. М. 1987. С.20.

aýtsaň, bu kategoriýa Züleýhanyň hakykata baryş logikasyny ekspilisirläp bilmeýär. Bu ýerde başga bir iş – intrasubýektiwlik aňlatmasyny işletmek maksadalaýyk bolsa gerek. Züleýha owalbaşda Ýusubyň magşugy edilip ýaradylan. Onuň tejribesi – hikmeti diňe daşky wakalardan kemala gelmän, eýse öz jöwherinden – içinden açylýan hakykatdyr. Muňa Ýusubyň:

Ahyrynda Züleýhanyň agyýam,
Sizlere ýetişmez aby-zülalym -

diýen sözleri-de, Züleýhanyň özüniň:

Ýusup gansyn zülalymga...
Hem dinim-imanym geldi...
Aşyga rahnema özi,
Ýusuby-dildar gelur.
Rahberu –rahnemam meniň,
Andalyby-huwar gelir...
Saklamyşam amanatyň...
Jemalyna ýetişginçä,
Ýusupny muktuda eýle –

diýmegi-de şaýatlyk edýär. Züleýhanyň keşbi simwol ýaly içinden açylýar. Butlardan ýüz döndermek yşgy-hakykatyň nuruna ýol açýar:

Hudawenda, tejelli birle
Köňlümne aşyna eýle!

Ýusubyň dogasy bilen Züleýhanyň teni garrylykdan ýaşlyga aýlanýar, kör galan gözleri açylýar.

Hakykat oldy yşgymyz
Mejaza ýokdur ygtybar.
Dowany tapdy derdimiz
Miýesser oldy gülguzar.

Nurun saldy Biribar.

Nur fiziki ýagtylyk däl. Ýöne hatda soňkynyňam tizliginiň wagt-giňişlik çäginde çykмага mümkinçilik berýändigini tebigat ylymlary teoretiki taýdan doly ykrar edýärler. Nur – ruhuň fenomeni. Tejelli – gaýpdan gelen we kalpda zahyr bolan nurlar. Tasawwuf edebiýatynda tejelliniň birnäçe görnüşleri we derejeleri bellenişlidir. Olar „Ýusup-Züleýha“ dessany üçin ylmy-dünýägaraýyş fonudyr. Şonuň üçinem tekstiň many-simwoliki çuňluklaryna aralaşmak üçin olardan habarly bolmak hökmandyr. Emma eseriň düşünje fonuny diňe yrfan däl, eýse ylym hem kemala getirýär.

Ýusup bilen Züleýhanyň wysaly diňe tejelli arkaly mümkin bolýar. Andalybyň başda aýdyşy ýaly, Züleýhanyň „köňül bossanynda gülleri açylýar“. Munuň özi sýužetiň çözgüdidir. Sýužet çözgüdi temanyň doly eda bolmagyny, forma bilen mazmunyň kesgitli we gutarnykly alyşmagyny aňladýar. Awtorlyk matlabyň - „Andalypnyň maksadydyr ki bostan“ diýen matlabyň çeper tekstiň bütewi baglanyşyklarynda doly amal bolmagyny aňladýar. Bu amaly biz tekstiň ähli derejelerinde ýüze çykaryp bileris. Iň umumy planda alanynda bolsa, muny Ýakubyň kyrk ýyldan soň Ýusuba, Züleýhanyň hem Ýusuba gowuşmagynda,

bularyň üçüsi üçin hem simwoliki külbeýi-ahzanyň Beýtel-keram köşgüne öwrülmeginde görýäris. Şu nokatda-da tekstiň çeper strukturasyny düzýän ähli jübütlikler doly sökülýär. Tekstiň baş strukturasy bolan ot – nur invariant jübüti nuruň haýryna sökülip goýberilýär. Şu hili strukturasiýa eseriň ähli wariantlarynyň derejesinde amala aşyrylyp, paradigmatici – wertikal özen bilen sintagmatici – gorizonta özen doly kemala getirilýär. Eser bütewi barlyk modeline öwrülýär. Adaty poetikanyň dilinde muňa mazmun bilen formanyň tapysmagy diýýärler.

Günbatarda çeper eseriň mazmun – forma gurluşyna bolan garaýşy, biziň pikirimizçe, iki sany uly taryhy döwre bölmek mümkin. Birinjisi – normatiw poetikanyň döwri. Başda Aristoteliň, ahyrda bolsa Gegeliň ady bilen baglanyşykly bu döwürde forma bilen mazmuna giňişlik ölçeglerinde kesgitleme berlipdir.

Ikinji – struktura poetikasynyň döwründe bu meselä garaýşyň täze jähetleri açylýar. Mazmuna hem forma garaýşy indi diňe giňişlik däl, eýse wagt ölçegini-de göz önünde tutýar. Şeýle garaýşyň derejesinde çeper eser dört ölçegli barlyk hökmünde aňlanylýar. Munuň özi sungatyň özbaşdak dünýädigini ykrar etmektir. Munuň özi diňe bir adam sungaty döredýär däl, eýse sungat adam arkaly döredilýär diýmektir. Bu düýbünden täze garaýşy bolup, ol ruhuň döredijilik tebigatyny we ruhuň barlykdaky ornuny täze pelsepe hem-de ylmy esaslarda göz önüne getirmektir. Munuň çäginde ruhuň, şol sanda sungatyň statusy tebigatyň statusyna pitjiň atýar. Mundan sungat senet bilen bir zat däl, adam ruhunyň döredijiligi adam teniniň hünäri bilen bir zat däl diýen pikir gelip çykýar. Diňe şu nukdaýnazardan „Ýusup-Züleyha“ dessanynyň metafizikasyna göz ýetirip hem düşüňip bolar.

Onlar

Uly sungatyň dünýäduýşy senediň dünýäduýşy bilen deň däl. Sungatda reallygyň bütinleý başgaça syzgysy bolýar. Beýik şahsyýetleriň durmuşyny suratlandyryýan eserleriň içki estetiki howasynyň üýtgeşikligi hem şundan. Sungatyň dünýäsi empiriklikden, inventarlykdan hem-de gönümel, ýalaňaç adatylykdan azatdyr. Bu hili azatlyk okyja aslybaşga çuňluk we howalylyk bolup duýulýar. Onsoň okyjynyň aňy daşyny gurşap alýan durmuşa meňzeş hem bolsa, şopisint zat hem bolsa, eserde düýbünden başga bir barlyk bilen iş salyşýandygyna oňat düşüňýär. Eseriň aňa intellektual lezzet berýän içki estetiki howasyny çeperçilik diýen ölçeg bilen kesgitleýärler. Çeperçilik çeper strukturalaryň işiniň netijesi bolup, okyjy sulhy bilen tekstiň özara gatnaşygynda amala aşýar. Şonuň üçinem biz bu estetiki – psihiki hadysa struktura nukdaýnazaryndan baha berýäris. Bu bolsa öz gezeginde çeperçiligiň tekstiň haýsydyr bir elementi däl-de, eýse tutuş hilidigini, tekstiň fizikasy däl-de, eýse metafizikasydygyny aňladýar. Ol tekstiň – eseriň haýsydyr bir aýratyn ýerinde, böleginde däl-de, onuň tutuşlugynda ýaşaýar, onuň bütewilikdäki effekti bolup durýar. Şol sebäpden çeperçilik diňe leksik-semantik strukturalar, ýagny çeper diliň metafora, obraz, trop ýaly elementleri bilen baglanyşyklydyr hasaplamak birtaraplaýyn pikir bolardy. Beýle garaýşy eseri özünde çeperçiligi saklaýan hem-de çeperçiligi özünde saklamaýan böleklere bölmeklige getirýär, pikir, many bilen çeperçiligi, hamana, bir-birinden aýrylykda ýaşaýan zatlar hökmünde gözönüne getirmäge sebäp bolýar. Aslynda bolsa eser –

çeper struktura bütewi hadysa we çeperçilik diňe leksik-semantik däl, eýse metriki-sintaktik strukturalarda hem ýaşaýar. Munuň özi ikilenç dil hadysasy bolan çeperçiligiň sözleýiş, ýagny bütewi ses, owaz, jümle, intonasion – sintaktik fenomendigini görkezýär. Çeperçilik many bilen intonasiyanyň birbada amal bolmagy, ikisiniň aýrylmazlygy, bölünmezligi, prinsipde bularyň iki sany däl-de, bir hadysalygydyr. Bularyň biri esasy, beýlekisi kömekçi, biri birinji, beýlekisi ikinji, biri özen beýlekisi gabyk diýen gözöňüne getirme esere mehanistik garaýşy alyp barýar. Bu hili garaýşyň çäginde eseriň estetiki tebigatyny, çeperçiligiň nämedigini ylmy taýdan kesgitli we ynandyryjy düşündirmek prinsipde mümkin däl.

Şu nukdaýnazardan, türkmen dessanynyň žanr strukturasyny seljermek gyzykly hem derwaýys meselelerdendir. XX asyrdaky edebiýatymyza dessanyň ornuny roman eýeledi. Dessan öz orny – köne türkmen durmuşy hem-de estetiki aňy, sulhy bilen, özüniň sosial estetiki gurşawy bilen birlikde geçmişe gitdi, roman diýen edebi forma bolsa öz orny – täze estetiki sosial aň gurşawy bilen durmuşymyza geldi. Romanyň gelmegi bilen näme gazanan bolsak, ol diňe öz peýdamyza. Ýöne dessany unutmak, ýagny ony dowam edip duran edebi prosesiň içinden aýryp taşlamak bilen indiki çeperçilik ösüşimiz üçin nämeleri ýitirdikkäk? – İne, möhüm hem gyzykly mesele. Düşnükli zat, döwür, durmuş başga, estetiki aň, estetiki ölçegler hem gymmatlyklar başga. Dessan – bir gapdaly saz sungaty bilen baglanyşykly başga edebiýat, esasan diňlemek üçin, gulak bilen kabul etmek üçin döredilen edebiýat, roman häzirki zaman edebiýat, okalmak üçin döredilýän edebiýat we ş.m.-ler, we ş.z.-ler. XX asyr türkmen prozasynyň öz döreýşinde hem ilkinji ädimlerinde dessançylyk däplerine geregiçe daýanandygy-da mälum zat. Üstesine edebiýatymyzyň nusgawy döwründe arassa prozanyň bolandygy hem belli. Biziň pikirimizçe, geçmişde örän rowaç bolan dessan žanrynyň çeperçilik mümkinçiliklerine gaýtadan göz gezdirmek häzirki wagtda derwaýysdyr. Ilkinji nobatda-da uly sungat bolan dessanyň dünýä duýşunyň özboluşly tejribesine dolanmak we muny şindiki prozanyň sungat hökmünde kämilleşmeginde ýerlikli ulanmak edebi ösüşimiziň özboluşly perspektiwasyň açyp bilerdi. Biziňçe, XX asyr prozamyň özüniň jedelsiz üstünlikleri bilen bir hatarda, häzirki dünýäniň ösen proza sungaty bilen deňeşdirilende, umuman, estetiki gözyetimniň darlygy, gönümel – utilitar-sosiallygy hem-de empiriki naturalizmi bilen häsiýetlenýän çeper diskursdyr. Onuň şu we beýleki birnäçe babatlardaky dertleriniň dermanyny dessan sungatynyň çeperçilik tejribesinden tapyp bolardy. Biziň subýektiv garaýşymyza görä, türkmen kyssa sungatynyň geljegi roman bilen dessanyň özboluşly sintezine baglydyr. Dessan tipindäki roman – türkmen prozaiki pikirlenmesini özboluşly, gaýtalanmaz milli çeper forma hökmünde dünýä çykarjak edebi perspektiwa, megerem, şu hilde bolsa gerek. Gep dessanyň şol durşuna täzeden edebiýata girizmek, ýöne bir kyssa – şygry gatyşygyny dikeltmekde däl, beýtmek yza ädilen ädim bolardy. Gep dessanyň özboluşly sungat hökmündäki pelsepe hem estetik dünýägaraýşynyň çuňluklaryny häzirki romanyň diskursynda täzeden derwaýyslaşdyrmakda, dessanyň çeper – simwolik fakturasyny dikeltmekdedir.

Meseläni has anyk jähette goýup, dessanyň kyssa diliniň tejribesini işe girizmegiň gürrüňini edip bolardy. Biziňçe, XX asyr türkmen prozasynda awtorlyk

sözleýşi özüniň monotonlygy bilen lapyňy keç edýär. Megerem, bu onuň çeper diskurs hökmündäki aýratynlygyndan – reallygy birtekizlikli, diňe dar sosial tekizlikli inwentarlyk hökmünde duýýandygyndan gelip çykýar. Onda barlygy düýpli syzyş – ontologik çuňluk hökmünde syzyş kemterlik edýär, şol sebäpden ol barlygy suratlandyrmakdaky many çuňlugyna mätäçlik çekenok. Onda barlygy düýpsüz hem uç-gyraksyz uniwersium hökmünde kabul edýän we simwoliki aňladyşyň belentliginde suratlandyryň sungatyň howasy ýetenok, şol sebäpden onda ýürekgobsundryjy howalylyk kemterlik edýär. Munuň özi ýetmezçilik däl-de, edebi derejäniň başga-başgalygydyr. Häzirki wagtda täze derejelere galmak üçin, dessana ýüzlenmek gerek. Munuň üçin bolsa, elbetde, edebi aňyň özrefleksiýasy bolan edebiýatşynaslyk tarapyndan dessan žanrynyň täze teoretiki – reflektiw derejede ylmy seljermä sezewar edilmegi zerur bolsa gerek. Hususan-da, türkmen dessanynyň özboluşly kyssa dilini ylmy hem edebi taýdan özleşdirmek möhüm bolsa gerek. Dessanyň kyssa dili intonasion – sintaktik struktura hökmünde üýtgeşik ritmi bilen göze ilýär. Triwial adatylygyň dilinde aýdylanda, dessançynyň sözlem düzüşi başgaçadyr. Onuň sözlem konstruksiýalary prozanyň dilini „awtomatizasiýadan”⁸¹ (W. Şklowskiniň adalgasy) boşadyp, çeper sözleýşi başga ritmiki perspektiwa ugrukdyryp bilerdi. Mysal üçin, „Ýusup-Züleýha” dessanynyň kyssa dilindäki käbir sözlemlere seredip göreliň: „Nägeh ol daragtdan owaz peýda boldy „Ýa Ýakup, kyrk, kyrk!” diýgen “. „Geler erdiler Ýusupnyň apasy saçyn ýaýyp, gol göterip, pygan tartyp”. „Ýakup alayhyssalamnyň iki gözleri ýolda erdi Ýusup haçan geler diýip”. „Mundag işni kim kylyp turur ki, sizler kylgaý siz?” „Eknun, sözi eşidiň indi Ýakup alayhyssalamdan”. „- Eý, janawerler, Hudanyň gahar-gazabyndan gorkmadyňyzmy meniň Ýusubymny iýip?!” „- Eý, ýigitler, indi maňa diliňizden hat beriňler, tä ki bir ýerge alyp barsam, satsam, hiç kim dawa kylmasynlar”. „- Eý, ata, bizlerde ýagşy peşgeş yok we ýagşy matag yok, patyşaga alyp barsak we söwda-satyg ederge”. „Ondan soň Ýusup kişi iberdiler Kengandan gelgen söwdagärler gelsin diýip“. „Siz hem indi mübärek namaňyzny atamga aýdyp iberiň, tä atamyz sözlerimizni babyr kylgaý“. „Ýusup güldi, İbni Ýeminiň dürnüň gadyryny bilmegeni üçin“. „Hyýal kyldy kim, yüzünden perde göterilse, jemalyn görsem diýip“. Şu hili sözlem konstruksiýalary dessanyň dilinde yüzlerçe bolup, olar başga ritmi döredýär, has dogrusy, sözleýşiň diňe şu äheňinde berip bolýan ýaşayşy ritmini ýüze çykarýar. Ritm bolsa diňe owaz däl. Ol many hadysasy „...ritm obrazlaryň, bogunlaryň, pazanyň, kapyýanyň gatnaşmagynda emele gelýän şygry birliginiň gaýtalanyp durmagynyň tutuş sistemasydyr”⁸². Ritmiň şu kesgitlemesinde obrazlaryň birinji orunda goýulmagy ýöne ýere däl. Şygryda bolşy ýaly, kyssanyň ritmi hem manydan – obrazly pikirlenmeden gözbaş alýar. Ritm awtorlyk sözleýşinde awtoryň barlygy duýşunyň simmetrikligini ýa-da asimmetriýasyny, gahrymanyň sözleýşinde bolsa onuň içki dünýäsiniň birtekizlikligini ýa-da köpölçegliligini laýyk aňlatmak hadysasydyr. Kyssanyň dili, elbetde, şygry dili hem däl, gündelik – gepleşik dili hem däl. Ol özboluşly sungatyň fakty, ýörite işlenilen dil. Şol bir wagtda-da bu dil

⁸¹ „aktualizasiýanyň” jübüti barada ser. Литературный энциклопедический словарь. М. 1987. с.17.

⁸² R.Rejebow. Lirik mazmun we şygry sungaty. Aşgabat 1968. 211 s.

diňe janly gepleşik diline simmetrik gatnaşykly struktura bolup dörende, durmuşyň janlylygyny we terligini aňlatmak ukybyny gazanýar. Tersine bolanda, ýasama, biräheňli, konstruktiv garyp we öli doglan dil bolýar. Şeýle dilde ýasama güllerini sowuk owadanlygy hem-de jansyzlygy bar. Şonuň üçin beýle dili aňladyjynyň döredijilik gymmaty jansyz gülleri ýasanyňka barabar bolýar.

Biz kyssa dilini ýöne ýere häzirkî gürrüňimize gepbaşy edemzok. „Ýusup-Züleyha“ dessanynda dehleriň – Ýusubyň on agasynyň çeper keşbi diňe kyssa dilinde berlipdir. Dessan strukturasy üçin bu täsin faktyň aňyrsynda, öňem ýañzydyşymyz ýaly, awtoryň pelsepe, ahlak we estetik dünýägaraýşyna degişli syrlyr ýatyr. Agalar Mälik Ryýan bilen bilelikde gahrymanlar ulgamynyň tersin hataryny emele getirýär. Yşgy-hakykat temasy üstünde gurnalýan konfliktniň o tarapyňy, garşydaşlar tarapyňy şular düzýär. Şonuň üçinem bütewi sýužetniň iki ýorduma – bir-ä Züleyhaly, birem doganlary bilen baglanyşykly ýordumlara bölünýänligi tematiki bütewiligi parçalaýar diýip hasaplamak nädogry bolardy. Ýusubyň agalary-da yşgy-hakykat bilen gönüden-göni baglanyşykly gahrymanlardyr. Edebi sýužet bitewi semantik meýdana eýe. Bir tema üstünde gurnalan bitewi semantiki meýdan iki ýordumyň hem ahyrsoňunda bir sapaga çatylmagyna getirýär. Muňa göz ýetirmek üçin, dessanyň simwoliki dil strukturalarynyň içki baglanyşyklaryny yzarlamak gerek. Bular bolsa özboluşly many garşydaşlyklaryndan, özboluşly çeper gurnaýyş prinsiplerinden guralan gatnaşyklardan hem-de intertekstuallygyň emri bilen dörän köpsanly allýuziýalardan ybaratdyr.

Agalary bilen Ýusubyň arasyndaky konflikt owalbaşda söýgi-göriplik garşydaşlygyndan uç alýar. Ýusup pygamberiň özi degişli konfliktniň düýp sebäbi manysynda „Maňa hasathorluk eýleşmiş halam“ diýýär. Yakup pygamber Ýusubyň düýşi barada: „Sen hiç kimsäge aýtmagaý sen, tä agalaryň eşidip, seni bir belaga giriftar kylmagaý“ diýip tabşyrýar. Süýtdeş inisi İbni Ýemin Ýusubyň „hulky misli perişdeden zyýat erdi. Bular onu reşk edip, ýaman görer erdiler“ diýip, on agasynyň Ýusuba hakyky gatnaşygyny beýan edýär. Hasathorluk, reşk, göriplik, bahyllyk – bularyň bary degişli garşydaşlyk jübütiniň tersin tarapyňy düzýän düşüňjeler. Ýusubyň şahsy bilen baglanyşyklylykda „muhabbet“ konstrukty hökmünde öňe çykanda, tersin tarap „reşk“ görnüşinde şekillenýär. Reşkiň hulkdaky we amaldaky logiki netijesi gahar-gazap bilen duşmançylykdyr. Agalaryň keşbi – munuň özi reşkden iýmitlenýän gahar-gazabyň we mekirligiň keşbidir. Keşbiň umumy ýaramaz energetikasy – gahar-gazap, şonuň üçinem olaryň dilinde hemişe gahar-gazaby we ýigrenji bildirýän sözler, olaryň hereketinde gahar-gazapdan güýç alýan günä işler, olaryň hulkunda bolsa gahar-gazapdan emele gelen bet sypatlar agdyklyk edýär. „Emma Ýusup alayhyssalamnyň agalary eşitdiler, erse bildiler kim, älemni harap kylgaýlar“. „Rubil aýagyndan tutup, ýüzinligine süyrär erdi. Mübärek ýüzlerini, gözgi dek bedenlerini tikenler ýyrtyp, tamam agzasy gyzylgan bolup, jerahat boldy“. „Rubil agasy ýüzüge bir şapbat urdy, ýüzin ýykldy. Syçrap turup, Şemgun agasyga ýalbaryp ýapyşsa, olar urup ýykdylar. Elkyssa, her agasyga ýalbaryp ýapyşsa, olar urup ýykdylar“. Agalary Ýusupdan habar getiren kasyda şeýle ýüzlenýärler: „Ýehuda, Şemgun, Rubil barçasý birden pygan göterdiler: „Eý, haramzada, ...

ýalغان sözläp sen... diýip, her haýsysy bir ýumruk urar boldular“. „Anda olar heý urdular: - Eý, haramzada, çapylar sen, mutamellegen, jögi, ýalغان sözläp, atamyzny serasime kylyp, odun täze kyldyň – diýip, urup kowladylar“. Gözellik – görüplik garşydaşlygyndaky „görüplik“ içigara diýen manydaşyna eýe. İçigara – daşy ak diýen logiki dowamy göz önünde tutýar. Şeýle logikanyň dowamaty onlaryň häsiýetindäki möhüm aýratynlygy – mekir hiläni peýda edýär: „Men hile kylaýyn, tä atamyz bizleri goşup ibergeý“. „Ir daň bile jemg bolup, Ýusupnyň gaşyga bardylar. Her kaýsy aldyga alyp söýdüler. Kineleri içinde erdi“. „Erse yüz hile mekir birle atasynyň gaşyga baryp, tagzym – towazyg kylyp aýtdylar: „Bizler sizden hem muşfik-mähriban tururmyz“. „Olturyp, ýene bir hile kyldylar“.

Elbetde, biz häzir edebi keşbiň iň üstki – personažlar derejesindäki many ýüze çykmalary barada gürrüň edýäris. Günbatarda kyssaly tekstiň strukturasyny nazaryýetini döredijileriň biri R. Bart bulara takyk alamatlar (personažyň häsiýetini, emosional ýagdaýyny açmaga, hereketiň ýaýbaňlanyş atmosferasyny suratlandyrmaga kömek edýän zatlar) we informatiw alamatlar (adamlary we wakalary wagtda hem giňişlikde identifisirlemäge mümkinçilik berýän zatlar) diýip at berýär⁸³. Emma kyssaly tekstiň has çuňlukdaky struktura hadysasy funksiýalarydyr. Kardinal – özen we katalizator – goşmaça diýip bölünýän funksiýalar kyssanyň düzüminde keşpleriň has düýpli manysyny kemal edýärler. Çeper tekstiň yüzüne çykyp, okyja hiç hili düşündirişsiz, şeýle-de görnüp duran alamatlar – munuň özi edebi-çeper faktlaryň ýöne beýany, bary-ýogy tekrlamasy bolsa, funksiýalary diňe hakyky ylmy seljerme arkaly ýüze çykarmak mümkin. Funksiýalaryň düýpli çuňlukdaky, esasy strukturalarydygyna Proppuň bulary üýtgemeyän ululyklar, personažlary – alamatlary bolsa üýtgeýän ululyklar diýip kesgitlemegi-de şaýatlyk edýär⁸⁴. Şonuň üçin birinjilerde edebi keşbiň has çuňlukdaky düýp manysy saklanýar. Düýpde ýatan funksionallyk strukturasyna diňe alamatlaryň üsti bilen ýetip bolýar. Bu ikisini – üstki hem-de çuňlukdaky strukturalary bir-birine baglaşdyryjy struktura öz gezeginde kyssa etmek, rowaýat etmek kommunikasiýasy diýip atlandyrylýar, ol iş ýüzünde awtoryň sýužeti beýan ediş täridir. „Rowaýat - ...wakany düşündürmeklikdir“⁸⁵. Andalybyň „Ýusup-Züleýhada“ ulanan wakany düşündürmek täri öz çeperçilik-estetiki aýratynlygy boýunça häzirki edebiyat teoriýasyndaky inwersiýa täridir. „Sözlemdäki sözleriň adatdaky ýerleriniň çalşyrylmagyna inwersiýa diýilýär“⁸⁶. Şeýlelikde, inwersiýa sözleriň tebigy tertibiniň üýtgedilmegini aňladýan sözleýiş figurasydyr. Ol, esasan, şygryň ritmini döretmek üçin, şygryýetde ulanylýan stilistik inwersiýa hem-de sýužet wakalarynyň tertibini üýtgetmek üçin kyssada ulanylýan kompozision inwersiýa görnüşlerine bölünýär⁸⁷. Şeýle düşünilşden tapawutlylykda biz inwersiýa hadysasyna has düýpli we has giň düşüňäris. Biz ony diňe çeper edebiyatda ulanylýan edebi tär ýa-da tutuş sungatda işledilýän çeperçilik prinsipi

⁸³ Р. Барт. Введение в структурный анализ повествовательных текстов//Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX в.в. Москва,1987, с. 399.

⁸⁴ Пропп В.Я. Морфология сказки. Москва, 1969, с. 25.

⁸⁵ Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988.s.313.

⁸⁶ Ö. Abdyllyaw, Edebiyat teoriýasynyň esaslary, Aşgabat, 1972, s.188.

⁸⁷ Литературный энциклопедический словарь. Москва, 1987. с.121.

däl-de, eýse bütewi adamzat aňynyň hakykaty görşüniň ontologik prinsipi manysynda teswirleýaris. Adamzat aňynda barlygy özboluşly strukturirleýşiň ontologik prinsipi manysynda biz struktural inwersiýa bar diýip hasaplaýarys. Inwersiýa latynçadan terjime edilende, çöwürme diýmekdir. Struktura inwersiýa-munuň özi göze görünmeýän barlygy aňlatmakdan ötri, göze görnüp duran, göni aňlanylýan durmuşy çepbe çöwürmekdir. Köne pelsepämiziň dilinde aýtsak, durmuş – zahyr, görünmeýän – batyn barlyk. Günbatar pelsepesiniň adalgalarynda aýdylanda bolsa, birinji – sosium, ikinji- uniwersum. Ontologik prinsip hökmünde inwersiýanyň esasy hyzmaty we gymmaty uniwersumy strukturirleýändiginde, ýagny inwersiýanyň öz gezeginde uniwersiýa ýol açýanlygyndadyr.

Ontologik prinsip hökmünde inwersiýa barlygyň dürli struktura gatlaklaryny beýan etmek, açmak usuly bolup durýar. Ine, şol aňyrky strukturalaryň biraz gönümel beýany: „Tamam melaýyk Ýusupnyň jemalyga tomaşa kylyp, nazzarada kylyr erdi: „Adamzatdan hem mundag päkize wujut älemge geler erken“ diýr erdiler“. „Eger nagma kylsa, wahyş we tuýur teferruj kylyp, uçmaz erdi“. Barlygyň başga bir tekizliginiň şunuň ýaly beýany dessanda bir däl, ençeme gezek berilýär. Muny aňly-düşünjeli edilen hyýalaty, ýagny durmuşy fantastiki suratlandyrma täri diýip düşündirmek eseriň estetiki dilini nädogry kesgitlemek bolsa gerek. Fantastika edebiýatda aňly – düşüňjeli amala aşyrylýan çeper toslamanyň bir usulydyr. Munuň özi ýalan (oýun), ýöne manysy çyn diýmekdir. Bu Andalybyň pelsepe we estetiki dünýägaraýşyna laýyk gelmeýär. Bu – bir. Ikinjiden, seljeriji hökmünde barybir bular meniň üçin fantastikadyr diýen pikir pozisiýasy, elbetde, ýaşamaga haklydyr. Ýöne şonda-da hadysanyň epistemologik däl, eýse hut ontologik strukturadygyny unutmak esere ýüzleý baha bermeklige alyp barsa gerek.

Edebi tekstiň inwersiallygy prinsipi barlygyň uni-wersiallyk modelidir. Uniwersal barlygyň estetiki modeli bolan dessandaky tilguýa bolmak tärini-de toslama – mifologik däl, eýse hut şu nukdaý nazardan düşündirmek gerekmi kä diýýäris. Munuň özi tilguýalyk adaty edebi – ylmy düşüňjedäki janlandyrma däldir diýmeklige syrygýar. Ol göçme manydaky, mejazy däl, eýse hakyky janlandyrma, ýagny şahyryň dünýägaraýşynda hakykat hökmünde tekrarlanýan ahyret, kyýamat janlandyrmasyň bir ýüze çykasydyr. Dünýä – ahyretiň in-wersiallygy ýa-da (hem-de) tersine. Şu iki tarapyň jeminden doly hakykat – uniwersum peýda bolýar. Biziň pikirimizçe, diňe şeýle prinsipial düşünilişde Ýusubyň agalarynyň keşbiniň, hereketleriniň logikasyna dogry baha bermek mümkin: „Iki golun baglap, golyga almaz hanjar alyp, kellesini keser boldular. Nägeh asmandan bir guş peýda boldy, aýtdy: „Eý, Ýakupnyň perzentleri, heý, adamzat hem rehim kylmaý, öz byradaryny öltürermu? Munda işni kim kylyp turur ki, sizler kylgaý siz? Hudanyň gahar-gazabyndan gorkuň“ diýgeç, ol ýerden alyp gitdiler, tä özge ýerde öltürgeýler. Ol guş gaýyp boldy“ „... ol depeden neda geldi: „Eý, Ýakupnyň perzentleri, byradaryňyza mundag jepa kylmaňlar, ataşy – dowzahyga giriftar bolar sizler“ diýdi. Olar muňa hem bakmady, öltürer boldular. Ol depeden ýene neda geldi: „Eý, Ýakupnyň perzentleri, eger sizler Ýusupny meniň üstümde öltürseňizler, sizlerni bir demde ýutar men“ diýgeç, olar gorkup, özge ýerge alyp gitdiler“. „Düýe gözünden katra-katra ýaş akyzyp, tilge geldi. Aýtdy:

- Eý, kengany, saňa yşarat kim, men seni Ýusup alaýhyssalamnyň gaşyga geltirdim. Mübärek jemalyny gördüň, ýagşy dogaýy – haýryny aldyň. Ýene hem namasyny alyp baryp, Ýakup alaýhyssalamnyň dogaýy -haýryny alur sen. Ne üçin maňa jepa kylyr sen, menden habar sormaz sen, mende bir maksat bar turur – diýdi. Anda Ýusup aýtdy:

- Eý, janawer, aýtgyl, ne myradyň bar turur? Anda düýe aýtdy: “ ... Eý, Ýusup, meniň myradym kyýamat gününde siziň byragyňyz bolsam, doga kylsaňyz“ diýip, başyn ýerge goýup, sežde kylyp, zar-zar ýyglar erdi. Ýusup alaýhyssalam düýe hakynda doga kyldylar “. Mälim bolşy ýaly, uçmaha girmeli ýedi haýwanyň biri Salyh pygamberiň düýesi hasap edilýär. Şu epizodyň degişli rowaýata özboluşly allýuziýa bolaýmagy ähtimaldyr. „Mälik Ryýanyň halesiniň kyrk günlük beçjesi bar erdi. Bişekde ýatar erdi. Züleýhanyň işinden habardar erdi. Beçe guýa bolup, şahadat aýdyp, güwählik berip, bu jogapny aýtar erdi. Jogaby – beçe bu turur:

Töhmet ile oňa şykaýat etme,

Taňry gazap eýlä, Müsur ezizim.“

Dil açýan guş, depe, dil açýan düýe, beçe – bu personažlara degişli epizodlaryň hemmesinde wakanyň dowzah, jennet, kyýamat bilen baglanyşdyrylýandygy häsiýetlidir. Magşar täze bir wagtyň başlangyjy hökmünde şoňa çenli bolan zamanyň temporal⁸⁸ inwersallygyna yşarat edýär. Rasional – empiriki däl, irrasional logika boýunça gurnalan Andalyp dünýägaraýşynda kyýamat düşüňjesi ontologik matrisa bolup çykyş edýär. Wagtyň o tarapdan – kyýamatdan başlanýan, inwersal strukturirlenen tarapyndan geleninde, bedenäniň, guşuň we ýene-ýeneleriň dil açmagy fantaziýanyň oýny däl-de, hakykatyň işi hökmünde kabul edilýär. Şonuň üçinem bu wakalar Andalabyň (andalypalaryň aňynda öz-özünden dörän hususy ewristik aňlama däl-de, eýse olaryň aň tarapyndan kabul edilen umumy hakykatdyr.

Inwersallygyň işleýiş nukdaý nazaryndan, Ýusubyň agalary tarapyndan gul edilip satylyşyny beýan edýän pursat kulminasion nokatlaryň biridir.

„Mälik aýtdy:

-Eý, ýigitler, bu guluňyzny satarmu sizler?

Anda olar aýtdylar:

-Bu gul hem aýpdyr, hem ýalغانчы, gaçgak, ogry erur. O şol aýyplary birle kabul kylsaňyz, satarmyz.

Mälik aýtdy:

- Her ne bolsa, aýby birle alarmyz. Bahasyny aýtyňlar – diýgeç, agalary ýigrimi ýarmak baha goýdular.

Mälik:

- Kabul kyldym – diýip, on sekiz ötmez ýarmak berip aldylar“.

Onlar şu pursatda hakykaty çöwürüjiler bolup çykyş edýärler. Olaryň Ýusuba bildirýän, onuň boýnuna atýan aýyplary aslynda öz boýunlaryndaky aýyplardyr. Ýalançylar olaryň özleridir. Dessanyň bütin dowamynda olar ýalan

⁸⁸ “Temporallyk” barada ser:Современная западная философия. Словарь. М.1991.с.298.

sözläp geçýärler tä günäleri Ýusup tarapyndan ymykly boýunlaryna goýulýança. Olar Ýakup pygamberiň önünde Ýusuby böri iýdi diýip galat sözleýärler. Olar Müsür azyzy – Ýusubyň önünde ýalan-ýaşryk sözleýärler. Ogry hem olaryň özidir, çünki hut agalary Ýakup pygamberden aldaw bile Ýusuby ogurlap gaýdýarlar. Gaçgak hem şulardyr, sebäbi bular Ýakupdan onuň ogluny alyp gaçýarlar. Olar hakykatdan- tilguýalyk eden guşdan, depeden gaçýarlar. Emma kyýamat – günäleriňden gaçyp bolmaýan, olary „özgäe atyp bolmaýan“ ýer we pursat.

Ýokarky epizod hem, dessanyň tutuş teksti hem sansyz allýuziýalardan-intertekstuallyk netijesinde düýp tekstden, düýp tekstiň öňki edebi –çeper we ylmy teswirlerinden ýygananan yşaratlardan doludyr. Şeýle intensiw kodirlenme Ýusup-Züleýha kyssasynyň taryhyň dowamynda juda köp teswirleriniň peýda bolmagyna getiripdir. Orta asyrlarda ýüzden hem gowrak Ýusup-Züleýha ýordumy döredilip, olaryň kyrkysy pars, kyrkdan gowragy türki dillerde bolupdyr.⁸⁹

Muňa tekstiň struktura köpgatlaklylygy we köpmanylylygy mümkinçilik beripdir. Özem gatlar boýunça näçe çuňluga düşdügünçe, täze we täze çuňluk özenleri peýda bolýar. Megerem, tekstiň şu baýlygy-da kyssanyň uzak wagtyň çäginde öz ýaşayşyny dowam etdirmegine mümkinçilik döredipdir.

Agalaryň keşbi we agalaryň dünýäsi, ýagny agalar ýordumy dessanyň barlygy bütewilik prinsipi hökmünde beýan ediş dili bolan simwoliki strukturalar derejesinde baş tema – yşky – hakykat temasy bilen baglanyşdyrylýar. Hususan-da, „on sekiz ötmez teňne „ aňlatmasy boýunça ol „ Meniň bir byradarym bar erdi. Ony ýitirip turur men, on sekiz gün bolup turur. Men ony yzlap, munda geldim. On sekiz gün bari aç tutur men“ diýýän Müsür börüsi arkaly Ýakup pygamber bilen, „ýalançylyk“ konstrukty arkaly baş sypaty adamy aldawa salmak bolan Züleýha butlary bilen baglanyşdyrylýar. Umuman, dessanyň tekstinde üç, ýedi, on sekiz, kyrk ýaly simwoliki sanlaryň kesgitli many dörediş hyzmaty bar. Dessan tekstiň in çuňlugyndaky struktura – matrisa baglanyşygy boýunça, hut yşky – hakykatdan daşlaşdyrýan butlar ýalançy, ogry, gaçgakdyr. Tebigat güýçleriniň guly bolmak ynanjynyň fakty hökmündäki butparazlyk aslynda Wagtyň – materianyň erkininiň guly bolmakdyr. Dessan tekstiniň Ýusubyň agalary we yşky – hakykat bilen baglanyşykly içki struktural teswirinde wagt- panylykdyr, adam ömrüniň ogrusydyr, adamda sen bakysyň diýen duýgyny dörediji kezzapdyr, hem-de ölen pursatynda ony ýeke goýup, aleowarra gidýän gaçgakdyr diýen manylar bar. Köne ylymda materia on sekiz müň äleme bölünip, onuň alty müňi jemat –jansyz zatlar, alty müňi nebatat – ösümlikler, alty müňi bolsa haýwanat hasap edilipdir. Adam substansiýasy bolan ruh bularan asly başga hasaplanypdyr.

Şeýlelikde, biz öz seljermämizde „Ýusup-Züleýha“ tekstiniň dünýägaraýyş matrisasyna gelip ýetdik.

Simwollar

„Ýusup-Züleýha“ dessanyň çuňluk strukturalaryny-özenleriniň⁹⁰ dilini simwollar kesgitleýär. Simwol manylar köplügi, has dogrusy, köplük manylar diýdik. Many köplügi simwolda mukdar däl-de, barlygy açyşyň hili, gorizont däl-

⁸⁹ Söz ussady// Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar . Aşgabat 1991. 10 s.

⁹⁰ “Özen” diýenimizde “konstrukt” adalgasyny göz önünde tutýarys.

de, wertikal-çuňluk ýerleşmesidir. Simwol edebi tekstiň, şol sanda „Ýusup-Züleýhanyň“ özen funksionallygyny düzýär. Bular eseriň struktura özeni, paradigmatic myhydyr. Eseriň baş konflikt-de çuňlukda ýerleşiş taýdan şol derejä degişli bolup, strukturadaky esasy özenleri kesgitleýär. „Ýusup-Züleýhanyň“ struktura gatlaklaryny ylmy seljerme usuly arkaly söküp, çuňluga gitdigiňçe, onuň özenleriniň medeni ýaşynyň b. e öňki II müňýyllykdan başlanýandygyny görüp bolýar. Munuň özi taryhy resminamalar bilen hem tassyklanýar: Hut şol döwürden galan Mesopotamiýanyň Kiş şäherinde tapylan toýun ýazgylarynda ilkinji gezek Ýakup pygamberiň ady duş gelýär⁹¹. Töwratda görä, onuň ýene bir ady Ysraýyl bolup, manysy Hudaýyň guly diýmek eken⁹². Toýun ýazgylaryndan başlanýan kyssa Töwratda, Gurhanda, başga-da köp tekstlerde beýan edilip, geçen müňýyllyklaryň dowamynda bakylyk energetikasy siňen simwoliki struktura hökmünde implisirlenipdir. Biziň pikirimizçe, bu kyssanyň düýp özeninde, adamzadyň aň-ruhy ösüşi nukdaýnazardan seredeniňde, birhudaýlyk bilen butparazlygyň garşydaşlygy ýatýar. „Ýusup-Züleýha“ dessanynyň strukturasynda şeýle garşydaşlyk Müsür-Kengan inwariantlygy görnüşinde amal bolupdyr. Munuň düýp konstruktdygundan ugur alyp, biz dessany ähli paradigmatic we sintagmatic gatnaşyklarynyň esasynda şol garşydaşlyk ýatýar hem-de ol eseriň baş temasy bolan yşky-hakykata düşünmegiň açary bolup durýar diýip hasaplaýarys. Dessan diliniň ähli simwoliki birliklerini, şol sanda tekstde möhüm orun tutýan böri simwolikasyny-da biz dört ýarym müň ýyl mundan ozalky, Ýakup pygamberiň ynanç garşydaşlary bolan müsürlilileriň dini düşüňjeleriniň şu tekstde obrazly suratlandyrylmagy hökmünde teswirleýäris. Ýeri gelende aýtsak, böri oguzlaryň hem totemi bolupdyr. Andalyp „Oguznamany“ ýazan wagtynda böri simwolikasy bilen gyzyklanyp, munuň „Ýusup-Züleýhadaky“ beýanynda-da aýratyn ähmiýet beren bolsa gerek. „Ýusup-Züleýhada“ böriň şu hili teswirinde biz eseriň özbaşdak struktura hökmündäki çeper diliniň logikasyndan ugur alýarys. Döwrüň aýlanyp, ýüzýyllyklaryň geçmegi bilen tekstiň ilkibaşky açyk beýanlary çuňlukdaky gatlaklarda saklanypdyr we soňky asyrlaryň goşundysy bolan üstki gatlaklary özboluşly suratda generirläp gelipdir. Iki gatlagyň arasyndaky baglanyşyk hiç mahal ýoga çykmandyr. Hatda düýp özenleriň medeniýetiň „aňastyna“ geçen döwri bolan soňky asyrlarda hem olar sýužetiň baş ideýasynyň janlylygyny üpjün edýän çeşme bolup gelipdir. Şol düýp ideýadan iýmitlenýän logikadan ugur alýandygymyz üçin, biz böri simwolikasynyň şeýle medeni-ruhy – taryhy teswirini ylmy taýdan ýerlikli hasaplaýarys. Ýakup pygamberiň düýşünde ogly Ýusubyň janyna howp salýan simwoliki börüleriň taryhy asly köphudaýly müsürlilileriň çökunan böri, şagal ýa-da it şekilli butlaryndan gaýdýar diýip hasaplaýarys. Ine, olaryň käbiri:

„Anubis (grekçe), Inpu(müsürçe)-müsür mifologiýasynda ölüleriň howandary bolan taňry, gara reňk şagalyň ýa-da Sab atly ýabany itiň keşbinde (ýa-da şagal ýa it kelleli itiň şekilinde) bolupdyr. Anubis-Sab taňrylaryň kazysy hasaplanypdyr (müsür hatynda „sab“-kazy düşüňjesi şagal belgisi bilen ýazylypdyr). Anubisiň

⁹¹ Мифологический словарь. Москва. 1990 с.223.

⁹² Библия. Москва .1989 с.1-57.

kultunyň merkezi Kasa (grekçe Kinopol-itiň şäheri) şäheri bolupdyr. Emma oňa çokunmak bütün Müsüre giňden ýaýran dessur bolupdyr. Anubis böri –taňry Upuat bilen hem aýnylaşdyrylypdyr. Gadymy Şalyk döwründe „ölüleriň taňrysý“hasap edilipdir. „Piramidalaryň tekstlerine“ görä, Anubis ölüler şalygynyň baş taňrysý bolup, ölenleriň ýürekleriniň hasabyny ýöredenmiş. Emma üçünji müňýyllygyň ahylaryndan başlap onuň funksiýalary kem-kemden Osirise geçýär, onuň sypatlary-da Osirise berilýär. Anubis bolsa Osirisiň misteriyalary bilen baglanyşykly taňrylaryň hataryna girýär. Isida bilen bilelikde Osirisiň jesedini gözläp tapýar, ony duşmanlardan gorap saklaýar, mifň käbir wersiýalarynda bolsa ony jaýlaýar. Osirisiň kazasyna gatnaşýar.

Anubis jesedi jaýlamak dessurynda uly orun eýeläpdir, onuň esasy funksiýalarynyň biri öliniň jesedini melhemlemek we mummyalamak eken (Ut we Imnut epitetleri Anubisi melhemlemegiň taňrys hökmünde häsiýetlendirýär). Anubis, hamana, ölüniň mummyasyna el degirýärmüş we ony aha (o dünýäniň ýaşajysyna) öwürýärmüş⁹³. Müsür mifologiyasyndaky şeýle taňrylaryň ýene biri:“Osiris (grekçe) Usir (müsürçe) müsür mifologiyasynda tebigatyň öndüriji güýçleriniň taňrysý, ölüler dünýäsiniň şasy. Osiris adatça agaçlaryň arasynda oturan eli üzüm şahajykly heýkel şekilinde berlipdir. Onuň heýkeli hemişe ýaşyl reňk bilen reňklenipdir. Ähli ösümlükler ýaly ol her ýylda ölýär we gaýtadan direlýär hasaplanypdyr. Osiris zeminiň taňrysý Geb bilen asman taňrysý Nutuň uly ogly, Isidanyň dogany hem äri, Neftidanyň dogany, Goruň atasy bolupdyr. Ol adamlara ak ekini, üzümü ekmegi, çörek bişirmegi, piwo we şerap ýasamagy öwredipdir.“Piramidalaryň tekstlerinde“ faraon ölerden soň Osirise deňelýär, ony Osirisiň ady bilen atlandyryrlar, ol edil Osiris ýaly täzedan janlaýarmuş. Osirisiň misteriyaly günlerinde täç geýdirme dessury berjaý edilipdir, şonda täze faraon Goruň rolunda çykyş edýär, ölen faraon bolsa tagtdaky Osiris hökmünde şekillendirilýär⁹⁴.

„Upuat (ýollary açyjy)-müsür mifologiyasynda möjek keşbindäki taňry. Onuň kultunyň merkezi Siut şäheri(grekçe Likopol-möjegiň şäheri) bolupdyr. Siut uly kerwen ýolunyň başynda ýerleşipdir.Upuata ýol belet hökmünde çokunypdyrlar. Ol uruş taňrysý hasaplanypdyr, esasy nyşanlary gylyç bilen ýaýdyr. Onuň ölülere howandarlyk funksiýasy hem bolupdyr. Osirisiň birinji esgeri atlandyrylyp, kämahal onuň bilen aýnylaşdyrylypdyr. Şeýle-de ol köplenç Anubis bilen hem aýnylaşdyrylypdyr“⁹⁵.

Müsür mifologiyasynyň taňry personažlary diňe Ýakubyň däl, eýsem Mälik Ryýanyň Ýusup tarapyndan dogry ýorulýan düşüniň hem taryhy manysyna we taryhy materialyna düşünmäge-de kömek edýär.

„Isida-müsür mifologiyasynda bolçulygyň, önelgeliligiň, suwuň we şemalyň taňrysý. Megerem, asmanyň nyşany bolupdyr we sygyr şekilinde ýa-da kellesi sygyr şahly aýal sypatynda şekillendirilipdir. Osirisiň aýaly hökmünde käwagt onuň funksiýalaryny-da öz üstüne alýar. Adamlara däne ekmegi, üwäp, çörek bişirmegi öwredipmiş“

⁹³ Мифологический словарь. Москва. 1990 с53.

⁹⁴ Мифологический словарь. Москва. 1990 с.411.

⁹⁵ Şol ýerde, s.549.

„Hator-müsür mifologiýasynda asmanyň tañrysý. Iň gadymy döwürlerde Güni dogran asman sygry hökmünde çokunylypdyr. Soň-soňlar sygyr şahly we kämahal sygyr gulakly aýal şekilinde görkezilipdir, ýöne käbir ýerlerde tutuşlygyna sygyr ýüzüni saklapdyr. Gor ýaly faraony goraýar, önelgeliligi peşgeş berýärmiş, ene tañry hasaplanýar.

Hator söýginiň, şady-horramlygyň, aýdym-sazyň, raksyň tañrysý hasaplanypdyr. Onuň şekilini göz-dilden goraýan heýkel hökmünde tumar edip dakynypdyrlar“⁹⁶.

„Goruň çagalary-müsür mifologiýasynda iň gadymy tañrylar. Bular Amset, Hapi, Kebeksenuf, Duamutef. „Ölüler kitabynyň“ 17-nji babyndan çen tutsaň, olar ilki başda astral tañrylar bolup, „Sygyr budy“ (Uly Ýedigen) ýyldyzynyň hemralary hasaplanypdyr. Osirisiň misteriýalarynda olaryň esasy funksiýasy Osirisi penalamak, ony duşmanlardan goramak bolupdyr. Olar ölen adam babatda-da şol roly ýerine ýetiripdirler. Müsürlileriň düşüňjesine görä, bu tañrylar ölini melhemlemäge gatnaşýarlar we onuň iç-goşuny gapagynyň ýüzünde Goruň çagalary suratlandyrylan kanoplarda saklaýarlar. Pawian kelleli kanopda-Duamutefiň kanopynda aşgazan , şagal kelleli Hapiniňkide-öýken, laçyn kelleli Kebeksenufyňkyda-içegeler, adam kelleli Amsetiňkide –bagyr saklanylýar. Olar Osirisiň nökerleri bolup, Gor olary Osirisiň tagtynyň daşynda goýuşdyrypdyr diýlip hasaplanylýar.Öli jaýlanylýan kamerada ilerki diwaryň önünde Amsetiň, gaýraky diwaryňkyda Hapiniň, gündogarda Duamutefiň, günbatar diwaryň önünde bolsa Kebeksenufyň heýkelleri goýlupdyr“⁹⁷.

Biz munça mysallary ýöne ýere getirmedik. Bu maglumatlarda „Ýusup-Züleyha“ ýordumynyň baş temasynyň-yşky-hakykatyň manysyna degişli örän köp informasiýa bar. Ilkinji göze ilýän zat hem temanyň dirilik we ölüm jähetidir. Bu fakt ýene bir gezek eseriň temasynyň filosofiki mana eýedigini görkezýär. Biziň pikirimizçe, dessandaky düýşleriň real-taryhy teswirinde, ýagny metapozisiýadan amal edilen teswirde ýokarky maglumatlaryň ulanylmagy ýerlikli boldy.Şeýle teswirde biz düýşüň simwoliki manyly fenomendigidinden, adamzadyň medeni aňynyň we aňastynyň hadysasydygyndan ugur alýarys. Bu hadysada birhudaýlygyň esasyňy goýan Ybraýym pygamberiň agtygy Ýakubyň öz dini garşydaşlary bolan müsürliler bilen idealogik göreşi aýan bolýar we degişli çeper sýužetlerde öz teswirini tapýar diýip hasaplaýarys. Ruhy-taryhy nukdaýnazardan , yşky-hakykatyň özi-de ýüzýyllyklaryň geçmegi bilen dini manysyny ýitirse-de, filosofiki jähetini saklan şol garşydaşlygyň kontekstinde bütin çuňlugyna we adamzadyň ruhy-aň ösüşindäki progressiwligine eýe bolýar. Bu ruhy ösüşiň düýp manysy adamzadyň tebigat güýçleriniň aňladylmasy bolan butparazlygy ýeňip geçenliginden alamatdyr. Butparazlyk teni, jisimi, has giň we filosofiki jähetde alanyňda bolsa, fiziki wagty we fiziki giňişligi ýöne bir ruhlaşdyrmak däl, eýse hut ylahylaşdyrmakdyr. Madda boýun bolmak, maddany ylahylaşdyrmak akyl-aň jahyllygydyr, çünki beýle dünýägaraýyş adamyň özüniň-de diňe jisim, ten hökmünde aňlanylmagyna getirýär. Ruh bolsa munda bary-ýogy materiýanyň

⁹⁶ Мифологический словарь. Москва. 1990 с.571.

⁹⁷ Şol ýerde, s.158.

atributy, has dogrusy, obrazy bolup galýar. Maddanyň-materiýanyň kultlaşdyrylmagy müsürlileriň hemmä belli äpet piramidalarynda oňat ýüze çykypdyr. Dünýägaraýyş jähetine olar daş görnüşindäki wagty we materiýany mahabatlandyrmak, oňa tabynlygy nygtamak ýa-da wagta garşy wagtyň öz önümleriniň kömegi bilen göreşmekdir.

Jisimiň kulty müsürlileriň ölini mummyýalamak ýaly esasy dessurlarynyň birinde hem özüni aýan edýär. Gadymy müsürlilerden "Ölüler kitabynyň" saklanyp galandygyny bilýäris. Olaryň jesedi mummyýalamak bilen baglanyşykly köpdürli we köpsanly, özem ruhy durmuşda adatdandaşary uly rol oýnan dini dessurlarynyň bary iş ýüzünde aslynda pany jisimi bakyýete öwürmek synanyşygydyr. Munuň ynsan bakylygyna gatnaşygy häzirki wagtda ýöntem hem çagalaç görünýär. Ýakup pygamber üçin bolsa dört ýarym müň ýyl myndan ozal hem şeýle eken. Ol öz wagyzlarynda, megerem müsürlileriň dinindäki esasy düşünje –ynsan baky dünýäde öz jisiminden aýrylykda direlip bilmez diýen düşüňjä garşy çykandyr. Ruhuň jisimden garaşsyzlygyny, ruhuň bakyýete, teniň panylyga degişlidigini, bu ikisiniň substansional aýrybaşgalykdygyny ykrar edendir. Çünki ruhuň jisime substansional gatnaşyklydygyny tekrarlamak –munuň özi Hudaýyň tebigat bilen genetiki arabaglanyşygyny ykrar etmektir. Bu bolsa dünýägaraýyş butparazlygy bolup, birhudaýlylygyň düýp manysyna we düýp ýagdaýyna gönüden-göni garşy gelýär. İş ýüzünde bu Hudaýyň birligine şek ýetirmek bolýar. Köphudaýlylykda, şol sanda Müsür ynançlarynda hem bar bolan köpsanly taňrylar dürli tebigy güýçleriň ylahylaşdyrylmagydyr. Bu meselede müsürlileriňkide aýratyn bir hadysa-da öňe çykýar: olaryň ynançlarynda diňe bir tutuş tebigatyň däl, eýsem hatda ynsan jisiminiň aýry-aýry agzalarynyň hem ylahylaşdyrylýandygyny görüp bolýar.

Yşky –hakykat jähetinden, Müsür jahyly ynançlary –munuň özi panylyga, jisime aşyk bolmakdyr. Olaryň gzellik düşüňjesiniň jismany häsiýeti ýöne ýere däl, olaryň gündelik durmuşynda we dessurlarynda teniň aşa uly orun eýelänligi-de şonuň üçindir. Ýakup pygamberiň dünýägaraýyşynyň nukdaýnazaryndan bu mejazy, hakyky däl, ýalan yşkydyr, çünki Hakdan we hakykatdan daşlaşdyrylan yşkydyr. Adamzadyň ruhy –akyl taryhynda yşk meselesi ýöne bir durmuşy däl, eýse düýpli dünýägaraýyş—pelsepe meselesi bolup gelipdir. Çuňňur ruhy –akyl gözleglerinde yşk manysy boýunça hemişe metafiziki hadysa bolup, metafiziki filosofiýanyň obýekti hökmünde aňlanylypdyr. Şu manyda yşk ähli döwürleriň we ähli halklaryň uly sungatynyň hemişelik temasydyr. Çünki ol ynsan ömrüniň düýp ruhy manysynyň meselesidir. Şol sebäpden hem Andalybyň döwründe jahyly Müsür yşky ynançlary bilen baglanyşykly gürrüň edilen faktlar taryhy mazmunynyň unudylanlygyna garamazdan, onuň ruhy-metafiziki pelsepe manysy we ähmiýeti, elbetde öz derwaýyslygyny ýitirmändir. Entek ynsanyň akly hem ýüregi janly ruhy gözleglere maýylka, ol hiç mahal hem öz filosofiki derwaýyslygyndan mahrum bolmaz.

Elbetde, biz häzir “Ýusup-Züleyha” dessanynyň baş temasynyň düýp tekst bileb baglanyşykly taryhy –dünýägaraýyş kökleriniň gürrüňini edýäris. Çünki eseriň taryhy—genetiki manysyny düzýän şol kökleri agtarmazdan we ýüze çykarmazdan, onuň öz döwri hem soňky zamanlar üçin ähmiýetli hemişelik

manylarynyň çuňluklaryna ýetmek mümkin däl. Hemişelik manylar taryhy manylaryň, estetiki manylylyk dünýägaraýyş manylylygynyň üstünde gurnalýar. Sungat hyýalatyň boş we bimany oýunlaryna däl-de, akylyň bilgilerine daýanýar. Çeper tekst dürli many gatlaklaryndan ybarat bolup, in aşaky gatlagy dünýägaraýyş açýslary emele getirýär. Çeperçilik fenomeni, tutuşlygyna alanynda, many köpfunksionallygy bolsa gerek. Muny ylmy däl, empiriki, ýagny logiki seljermelere däl-de, diňe duýgy täsirlerine esaslanýan metaforik dilde çuňluk diýip atlandyrýarlar. Çeperçiligi, ýagny çuňlугy özünde saklaýan tekst hatda awtoryň aňly-düşünjelilik manysyndaky ygtyýaryndan daşarda, K.Ýunguň arhetipler⁹⁸ diýýäniniň aňsyzlyk derejesinde taryh boýy kemala gelen we ýaşaýan köpsanly medeni kodlaryň matasydyr. Medeni kod—köpsanly sitatasiýalaryň ulgamy, sansyz strukturalardan dokalan matadyr⁹⁹. Bular adamzat tarapyndan başdan we ýürekden geçirilen hikmetleriň, okalan, görülen hakykatlaryň yzlary, ýaňlary, galyndylarydyr. Tekst medeniýetiň hakydasydyr, ondaky in uly we in çuňňur birlikler bolsa simwollardyr. Munuň ilkinji düýp esasyna-da matrisa diýilýär.

Şeýlelikde, taryhy-genetiki nukdaýnazardan, “Ýusup-Züleýhanyň” yşky hakykatynyň dünýägaraýyş matrisasy Ýakup pygamberiň ruhy ynançlarydyr. Dessan tekstiniň çäginde bu matrisanyň ruhy Watany Kengandyr, yşky hakykata ýetmegiň şahsy ruhy tejribesi bolsa külbeýi –ahzanda oturmakdyr, şeýle tejribäni başdan geçireniň ruhy—akyl ýetiriş derejesine-de, Ýusup pygamberiň aýdyşy ýaly, “pakyr—bendelik” diýipdirler.

Emma börüli gürrüňi jemlemek üçin, dowam etdireliň. Ýusubyň düşýän günü bilen baglanyşykly bürüler iki gahrymanyň –Ýakup pygamberiň we onuň gyzynyň düşünde görünýär. Ine, şol pursatlar: “Nägeh Ýakup alayhyssalam bir gije düş görädi. Düşünde Ýusup alayhyssalamny on böri ortaga alyp, her haýsysy bir hemle kylur erdiler. Bir böri anlarga degdirmeý tutup erdi. Ol hal Ýusupny ýer ýuwutdy. Hiç nam-nyşan bolmady”. “Ýusupnyň apasy saçyn ýaýyp, gol göterip, pygan tartyp... aýtdy:

-Eý, ata, meniň Ýusubym kany, nury-didäm kany? Janymyň kuwwaty kany? Syrdaşym kany? Men ýaman düş görädim kim, Ýusupny on böri ortaga alyp, her kaýsysy bir dişläp, alyp ýördüler”. Düşleriň detallar boýunça tapawutlydygy görünýär. Bu tapawutlary hasaba almak bürüler beýanyňy Müsür mifologiýasy bilen baglanyşdyrmagymyz aňynda ikerjiňlenme döredýän okyja berjek jogabymyzy öňünden taýynlaýar: “Eýse Ýakubyň we gyzynyň düşündäki on oğla yşarat edýän bürüleri hem gel-gel Müsür mifologiýasynyň personažlarynyň obrazy hasaplap bolarmy?!” diýen ikerjiňlenmäni biz ýene tekstiň taryhy gatlaklanyş kanunlaryny aýdyňlaşdyrmak bilen aradan aýryp bileris. Medeni kodlar medeniýetiň arhetipiki aňsyzlygynda ýygnanýar. Eýýäm Andalyp hatda baryp, “Kysasyl-enbiýanyň” awtory ýaly, Töwratyň, Gurhanyň tekstlerini teswir edijiler üçin tekstiň aşaky gatlagy aslyndakysyndan biraz başgaça aktuallaşýar. Munuň özi her döwrüň aňlaýşy tekstiň dürli gatlaklaryna muwapyk gelýär diýmekdir. Her gatlakda düýp fakt biraz başgaçarak teswirlenýär, onuň täze öwüşgini peýda

⁹⁸ Сер. Современная западная философия. Словарь. М.1991. с.398.

⁹⁹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.1989.с.39.

bolýar, ýöne düýp manylaryň üýtgemezliginiň şertinde peýda bolýar. Şu ýagdaýda özen funksiýa ýitirilmän, diňe onuň katalizatorlary degişli döwrüň aň-düşünjesine laýyklykda kesgitlenip bilner. Kyssaçylyk we teswirçilik düýp tekstde – mukaddes kitapda ýygjam we syrly görnüşde aňladylan yşaratlaryň giňişleýin hem açyk ybaratyny bermekdir. Bu ahyrsoňunda özenleriň – aşaky strukturalaryň faktologiýasyny biraz üýtgedip biler, emma manysyny üýtgetmez. Gatlaklanma kanunyny şeýleräk kesgitlemek mümkin: strukturanyň paradigmاتيكي özeniniň öňküligine galmak şertinde olaryň sintagmatik utgaşygy aňyň täzeke taryhylygyna laýyklykda täzeçe gurnalýar. Bu hakykat düýşlerdäki bürülere ybarat bolýan on doganyň yşky—hakykat babatda Müsür ynançlaryndaky bürüler bilen bir logiki – aksiologiki pozisiýada duranlygynda aýan görünýär. Doganlar taryhy-genetiki taýdan müsürlü bürüler däl. Emma ideologiki – gymmatlyk planynda weli, yşky hakykatyň eýesi Ýusubyň garşydaşlary hökmünde şolar bilen bir hatardadyr. Diýmek, tekste gönümel düşünmek we onuň mazmunyny durmuş logikasy bilen teswirlemek gaty dogry däl. Galyberse-de, umumy paýhas birliги bolan simwolyň logikasy hemişe hususy-dar manydaky edebi keşbiň manysyna-da doly gabat gelip duranok. Muny dessanyň bürüler bilen baglanyşykly aşakdaky epizodlary ýene bir gezek tassyklaýar: “Eý, Ýakup nebi, hergiz Ýusupny görmedim. Meniň mesgenim Müsür şährinde tutur... Meniň bir byraderim bar erdi, ony ýitirip turur men... Ýakup alayhyssalam o-şol bürüniň byraderini patyşadan tiläp aldylar. Buri jydalyk belasyndan gutulyp, ...”Päkä, Perwerdigär, Ýakup alayhyssalam bizlerge sebäp bolup, ikimizni goşdy. Anyň Ýusup ogluny hem goşgaý sen” diýip, mynajat kyldylar”.

Dogrudan hem, Müsür ynançlaryndaky –butparazlykdaky taňry –bürüler nirä, şu epizodda Hudaýa mynajat edýän buri nirä?! Bürüleriň kenganly –müsürlü bölünişiginiň bardygyna üns bereliň, bu özboluşly atawizmdir. Ýöne esasy zat bu däl. Esasy zat bu epizodlaryň yşky hakykaty –asyl matrisany täze döwre laýyklykda täzeçe tekrar edýänligindedir. Ýokarky epizodlarda Andalybyň aňly-düşünjelilik bilen inwersiýany amala aşyrýandygy mesaňa görünip dur. Ol Ýusubyň agalarynyň öz doganlaryna biwepadygyny kakdyrýar. Täze sintagmatik utgaşyk asyl paradigmany Andalybyň çeper aňynyň logikasynyň çäginde ýene bir gezek tassyklaýar. Aslyny Müsürden alan buri simwoly täze düşüňjeler boýunça ýaşamagyny dowam etdirip, onuň asyl manysy yşky hakykat bilen baglanyşyklylykda öz aktuallygyny ýitirmän saklaýar. Buri täze aňa laýyklykda mynajat hem okap bilýär, emma bu fakt düýp tekstiň matrisasynyň bozulandygyny asla aňlatmaýar.

Ýeri gelende aýtsak, dessan tekstindäki wakalaryň, personažlaryň we jümleleriň hemişe ikimanylylygy göze ilýär, olaryň hemişe iki many örüsi bar: birinjisi, düýp tekst bilen baglanyşykly asyl, hakyky many, ikinjisi, Andalybyň, has dogrusy, şol asyl manydan daşlaşan okyjynyň çykarýan teswiri manysy. Ikinjisi has durmuşy, ýönekeý logika oňat laýyk gelýär, emma ol wakalaryň, personažlaryň we jümleleriň logikasyny çuňlугy bilen ynandyryjy düşündirip bilmeýär. Taryhyň dowamynda Ýusup pygamberiň kyssasyna ýazylan dürli teswirleriň hemmesi ikinji manynyň deňinden geçip, şol asyl manyny açmak işi bolupdyr. Bürüler meselesine-de şu nukdaýnazardan düşünmek dogry bolardy. Ýa-

da başga bir mysal: ogullary Ýakup pygambere hamala böri iýen Yusubyň köýnegini getirýärler. “Eý, oglanlarym, Ýusupny böri iýse erdi, köýnegi para-para ýyrtylar erdi. Bu niçik böri turur kim Ýusupga rehim etmeý, köýnegine rehim edip ýyrtmaý”. Dogrudanam, agalary şeýle ýöntem boldularymyka?! Ýok, gep ýöntemlikde däl, eýse sungatyň, ylaýta-da simwolikanyň logikasynyň empiriki—güzeran logikadan düýpgöter başgalygynda. Agalary Ýusubyň köýnegini prinsipde ýyrtyp bilmezler, sebäbi ol ýöne köýnek däl-de simwoldyr. Ýakup pygamber “Hezreti Ibrahymdan galan köýneklerini çykaryp, Ýusupga geýdirip, kemeri – ysmagylyny bilige baglap, başyga emameýni-zernigärni çolap, espi-semenderge mündürip...” ogluny sähra ugradýar. Ibrahymyň köýnegi Ibrahym pygamberiň hak ynanjynyň simwoly, ony hiç kim ýyrtyp, ýagny ýok edip, ýalana çykaryp bilmez. Düýp tekstiň düýp manysyndan gözbaş alýan simwolyň tebigaty şeýledir. Agalar şu manyda ýöntemdirler. Görnüşi ýaly, wakanyň asyl manysy bir hili, Andalybyň üstki tekizlikde berýän motiwasiýasy düýbünden başga hili. Sungatyň logiki dili bir hili, empirikanyň logiki dili başga hili. Ýusubyň iberen köýneginiň Ýakup pygamberiň gözlerini açýandygy ýöne ýere däl. Ýöne Züleýhanyň Ýusubyň köýnegini ardyndan ýyrtmagy näme?! Bu ýene-de köýnegiň simwol—yşarat bolup galýandygyny, ine, şu epizodda täze ybarat edinip—ýyrtylyp, ýagny indi başga yşarata öwürlip, öz simwoliki funksiýasyny ýerine ýetirýändigini, ýagny struktura köpfunksionallygyny amala aşyrýandygyny subut edýär. Çünki aslynda simwol çeperçilik—gnoseologik birligi hökmünde many—aňladyş köpfunksionallygy ahyryn. Simwollar bir medeniýetiň çägendäki dürli wagt diline eýe bolan dürli eýýamlaryň we döwürleriň hemmesine düşnükli aňlatmalardyr. Onuň aňlatma güýji şol döwürleriň barynyň gazanan manylaryny içine ýygnaý, bir köplük mana öwürlip bilýänligindedir. Diňe birje zat –her döwürüň degişli köplük mana biraz başgaça, özüçe many öwürşegini—teswirini bermegi mümkindir we hatda hökmandyr. Şeýle bolmasa, bu –döwürüň bakyýete gatnaşykly bolup bilmändiginiň, bakyýete hiç zat goşup bilmändiginiň alamaty, döwürüň boşa gidenliginden şum alamat.

“Ýusup-Züleýha” dessanynyň teksti uly sungat eseri hökmünde şo hilli simwollardan dolup durandyr hem olary, bolmanda, gysgaça teswir etmek hökmany zerurlykdyr. Ýöne indikisine geçmezden ozal, bürüli simwolikanyň teswirini ýene bir tarapdan jemläliň. Bir mesele bar: eýse Ýakup pygamberiň düýşündäki bürüleriň taryhy taýdan Müsür mifologiýasyndan gaýdýandygy we şuna meňzeş ýene birnäçe faktlar iş ýüzünde bu we beýleki personažlaryň aslynda real-taryhy şahsyýetler bolmandygyny, olaryň we olara degişli wakalaryň oýlanyp tapýandygyny aňladýarmy?! Elbetde, bu sowala tassyklaýjy jogap berýän alymlar hem bar, emma biz biraz başgaçarak pikir edýäris. Simwol—adam aňynyň oýny, hadysasy däl, ol barlygyň hadysasydyr. Simwol—ontologik struktura. Ýönekeý, empiriki, simwoliki däl adamlaryň simwoliki däl durmuşy adamzat aňynyň asyrlar boýy döredijilik—teswirleýjilik işi netijesinde simwola öwürülýär diýmek, biziňçe, janly anyk adamyň ömri bir hili mana, emma adamzadyň ýaşayşy bütinleý başga hili mana eýedir, şeýle-de, sebäp – esasy däl, netije— esasydyr ýa-da hadysa bar, emma düýp many ýok diýmeklige barabardyr. Adamzat taryhy tebigatdan tapawutlylykda hil birmeňzeşligi we hil birdüzümliligi görnüşinde

strukturirlenmeýär. Onda aýry-aýry simwoliki döwürler, simwoliki pursatlar—wakalar we simwoliki şahsyýetler bolýar. Bular taryhy ýaşaýşyň energetikasynyň has çuňdan, has intensiw ýüze çykasydyr. Bularyň ýaşaýş energetikasy gaty köp eýýamlara, kāmahal tas ähli döwürlere ýetýär. Edebiýatşynaslyk ylmynda bular baky keşpler, baky sýužetler adyny alandy. Gürrüni edilýän Ýakup, Ýusup ýaly şahsyýetler hem şolaryň hilindendir. Biziň özümiz olaryň terjimehalyny simwoliki manydan we energetikadan doly taryhy fakt hökmünde kabul edýäris. Bir gezeklik bu anyk durmuş fakty adamzat taryhynyň strukturasyndaky özen konstruktlar bolup, olar taryhyň simwoliki däl böleklerini –katalizatorlaryny jana, herekete we mana getiriji güýçlerdir. Medeniýetiň aňasty sferasyna geçip, şeýle şahsyýetleriň keşbi hemişelik arhetipler bolup galýarlar. Emma bular, K.Ýunguň düşündirişi ýaly, köpçülikleýin aňsyzlygyň önümi, netijesi däl-de, eýsem onuň gözbaşy, sebäbi, badalgasy, başlangyjydyr. Megerem, edil köpçüligiň taryh tarapyndan döredilmeýşi ýaly, taryh hem köpçülik erki arkaly döredilmeýär. Taryhy şahsyýetler hem ynsanyň, hatda köpçüligiň hem aňy tarapyndan döredilmän, eýsem bu aň tarapdan diňe tekrarlanýar, hasaba alynýar.

Şonuň üçin hem özümize Ýakubyň hem, Ýusubyň hem, Andalybyň hem sözüň doly manysyndaky taryhy şahsyýetlerdigini kesgitli ykrar edýäris. Adam hyýalatynyň tebigaty döredip bilmeýşi ýaly, ol taryhy-da oýlap tapyp bilmez. Bu hakykat simwolyň döredilmeýänligine, eýse bolup geçýänligine, ýagny gnoseologik däl-de, ontologik strukturadygyna şaýatlyk edýär.

Şeýle simwollaryň ýene biri Ýusup pygamber bilen Mälik Zagryň düşleridir:

“Bir gije nägeh Ýusup alaýhyssalam atasynyň gaşynda ýatyp erdi. Bir düýş gördi. Düýşünde asman –hefti pelekden bir tagty –zerrin peýda boldy. Gelip, Ýusubyň aldyda berjaý boldy. Ýusup patyşahana serpaý geýip, tagt üstüğe çykyp olturdy.

Ýene bir şähri-azym peýda boldy. İçinde tamam ulus-halaýyk hemme bendewar gelip, gol gowşuryp hyzmat kyldylar. Ýene niçemün gulam beçeler we kenizler gelip hyzmatda durdular.

Ýene asman tarapdan Aý birle on bir ýyldyz gelip, Ýusupga sežde kyldylar. Ýusup bu wakalaryny görüp, gorkup, ýerinden tisginip turdy”.

“Emma Müsür şäherinde ibn Zagyr diýgen bir söwdagär bar erdi. Bir gije ol düýş gördi. Düýşünde bir hüýr ýañlyg oylan, kākili pürreň, lagyl-jöwahyr, bidereň gelip, aldynda olturdy. Onuň bereketinden Mälik ibn Zagryň goýny, etegi lagyl-jöwahyrga doldy. Eger golga daş-toprak alsa, hemmesi zer boldy”.

Ýusup pygamberiň düýşüniň asman bilen baglanyşygy mese-mälim görünýär. Zer tagt asmandan gelýär, Aý bile on bir ýyldyz asmandan inýär. Beýle baglanyşyk düýşüň metafiziki häsiýetine yşarat edýär. Iki düýşüň hem beýanyndaky ýagtylyk, nur simwoliki manydan we simwoliki aňladyjylardan ybarat. Ýusubyň jöwherden bolan tagty ýedinji asmandan inýär. Ataly-ogluň aýdyşygynda Ýusubyň düýşüni Ýakup pygamber şeýle ýorupdyr: jöwher tagt – patyşalyk, dabaralylyk. Tagt üstünde oturmak—Äleme soltan bolmak. On bir ýyldyz bile Aý—Ýusubyň agalary bilen apasy. Bu ikisiniň şu gürrüňini işikde oturyp diňlän halanyň bu wakany ogullaryna aýdyp bermeginden eseriň

konfliktiniň baglanyşy başlanýar. Ýakup pygamberiň ýorgudynda hem, degişli aňladyjylaryň nusgawy edebiýatymyzyň dilindäki umumybelli simwoliki ybaratynda hem düýşüň bir däl, iki gatlakly mana eýedigini belläýmek gerek. Şeýle iki gatlaklylyk бүтін сýužete hem-de tutuş tekste iki strukturalylygy –konstruktlar we alamatlar, ybaratlar we yşaratlar gatlaklylygyny berýär. Tutuş tekstiň many öndüriş planynda işleýiş logikasy şeýledir: birinjiler ikinjileri peýda edýär we herekete getirýär, ikinjiler birinjileriň üstüni örtýär, şol sebäpden birinjileri hasaba almazdan ikinjileriň manysyna, ýagny tekstiň metafizikasyna geregiçe çuňňur düşünmek mümkin däl. Şeýle-de, ähli many ikinjiler bilen sarp bolýandyr öýtmek ýalňyşlyga getirýär, ýagny ikinjileriň belli bir manyda oýun funksiýasy bar. Şu düýşdäki ýedi gat asmanyň manysyna Magtymguly Pyragynyň bir goşgusy çuňňur düşünmäge kömek edýär.

Ýedi gat asmanyň birinjisi ýyldyzlardan ybarat bolup, asly ýaşyl zümerretlendir, ikinjisi—kümüşden, üçünjisi—gyzyl ýakutdan, dördünjisi—ak hünjüden, başinjisi—gyzyl altyndan, altynjysy—sary ýakutdan, ýedinjisi—Ýusubyň tagtynyň iberilýän asmany bolsa nurdan ybaratdyr. Ähli gymmatbaha daşlar we metallar predmetlik häsiýetine eýe, emma nur bile jöwher metafiziki substansionalyga eýedir. “Jöwher –ylahy nepes, ylahy kelemeler bilen barlyk gazanan möwjüd”¹⁰⁰. Ilki jöwher –Muhammediň hakykaty, Onuň nury. Ataly-ogluň aýdyşygynda Keywan çyragynyň barlygy ýöne ýere däl, çünki Keywan köne kosmologiýada ýedinji asman bilen aýrylaşdyrylypdyr. Jöwherden melekut älemi –ylahy isim we sypatlaryň barlygy bolan jeberut bilen şahadatyň aralygyndaky batyn älem, şeýle-de ruhlar älemi—ruh tarapy maddy tarapdan rüstem we agdyk gelýän älem ýaradylandyr diýip hasaplapdyrlar.

Jöwher bilen baglanyşykly nur –Absolýutyň isimleriniň biridir, Onuň zahyr ismi bilen tejelli etmesidir, ýagny tüm zatlaryň suratlarynda –modellerinde özüni görkezen ylahy barlykdyr.¹⁰¹

Aý bilen on bir ýyldyzyň Ýusuba—nura sežde etmesi çuňluk strukturada fiziki dünýäniň öz ýaradylyşynda we ýaşayşynda metafiziki barlyga baglylygyny, tabynlygyny aňladyp biler. Nur hem-de jöwher substansiýalarynyň hakykat diýen ady-da bar. Dessanyň baş temasy bolan yşky-hakykat ýokarky düýş bilen gönüden-göni baglanyşykly bolup, düýp manysy hakykata akyl ýetirmek, hakykaty bilmek we hakykaty ykrar etmekdir. Gündelik durmuşyň –ynsanlar arasyndaky gatnaşyklaryň jähetinde yşky-hakykat –söýginiň ruhy-metafiziki esaslylygyny we manylylygyny ykrar etmek. Şeýlelikde, Ýusubyň düýşüniň, şeýle-de yşky-hakykatyň iki jäheti –metafiziki we fiziki –sosial jäheti bar. Ýusubyň halasynyň munuň diňe ikinji tarapyna akly ýetipdir. Ol, megerem, Ýakup pygamberiň dilindäki „bu dünýä panydyr“, „bu bir syrry-nahanydyr“, „bu syr içde nyhan olsun“ sözlerine, Ýusubyň „Jahanny nurga doldurdym“ sözlerine metafiziki düzüjisiz, ybaratsyz manyda düşünişdir. Eýse Ýusubyň gözelliginiň transsendental asylylygy-da ýokarky hakykatlar bilen baglanyşykly ahyryn.

¹⁰⁰ Prof. Süleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi.—Istanbul, 2005. 88 s.

¹⁰¹ Prof. Süleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi.—Istanbul, 2005. 280.s.

Dessanyň Ibn Ýeminli bir epizodynda beýan edilen wakanyň-da metafiziki hakykat bilen baglanyşyklydygyny belläp geçeli: „Ýusup Ibn Ýeminiň golyga bir halka dür berdi.

-Şuny hergiz kişige bermegeý sen . . . Ibni Ýemin halkany golyga saldy . . . Onda Ibni Ýemin bolgan wakalaryny beýan kylyp, halka düni agalaryga görkezdi. Ýehuda aýtdy:

-Bu halkany sen saklaý bilmezsen –diýip, alyp saklady. Bir zamandan ýitirip turur. Oýan-buýan görse, halka Ibni Ýeminiň golunda turur. El-garaz, her agasy alyp sakladylar, olarda karar etmeý, Ibni Ýeminiň golunda turur“ dür adatça ilki ýaradylan akyl, şeýle-de hakykat syrlary hem-de yşaratlary manysynda düşündirilýär. Agalaryndan tapawutlylykda Ibni Ýeminiň ruhy-ahlak watany Kengandyr. Tasawwufda Kengan manylar älemi, melekut älemi diýip düşündirilipdir¹⁰².

„Ýusup-Züleyha“ dessanynda özboluşly allýuza bolan hem-de sýužetiň içindäki beýanynda özboluşly assosiasıya hökmünde kabul edilýän simwollaryň ýene biri Ýusup pygamberiň jamydyr. Dogrudanam, Ýusubyň agalary bilen köşgündäki duşuşygy okyjy tarapyndan aňyrsyna düşünse-düşünmese-de, syrly allýuza-haýsydyr bir başga zada kakdyrýan göçme manylylyk täsirini döredýär. Okyja aňynda döreýän ilkinji we esasy assosiasıya-da Ýusubyň agalaryny sorag edişiniň kyýamat-magşar soragyny ýada salýanlygydyr. Ýusup pygamber agalarynyň etmişini-özünü gul edip satandyklaryny olaryň boýnuna goýmak üçin, birnäçe akyl we maddy subutnamalary-aňda assosiatiw hatarlary döredýän, şeýdibem, akyla we estetiki duýga özboluşly täsir edýän tärleri ulanýar. Biz „Ýusup-Züleyha“ dessanyň many we aňlatma strukturalar çuňlugynda assosiasıyanyň düýpli, esas goýujy orny bar hasaplaýarys. Ol Andalybyň giňden we yzygider ulanýan, eseriň çeperçilik özboluşlylygyny düzýän reflektiw-estetiki tärleriň biridir. Şonuň üçinem esasy formadörediji, ýagny „çeper däl mazmuny çeper mazmuna öwürüji serişde“¹⁰³ bolan assosiasıyany ýeterlik özleşdirmezden, tekstiň hususyýetine aralaşmak mümkin däl hasap edýäris. Assosiasıya giň ýaýran hadysa, dürli ylmylaryň dilinde orun alan uniwersal düşünje. Ol, ylaýta-da, häzirki zaman günbatar we gündogar ylmynda ýygy-ýygdydan hem-de dürli jähtlerde ulanylýar. Ol hususan-da, filosofiýada, sosiologiýada we estetikada rowaçdyr.

Häzirki zaman günbatar pelsepesinde assosiasıya psihiki hadysalaryň arasyndaky özboluşly baglanyşyk diýip kesgitlenilýär. Şeýle baglanyşykda hadysalaryň biriniň derwaýyslaşmagy başgalaryň hem peýda bolmagyna getirýär. „Döredijilik assosiasıýalary-hadysalaryň simwoliki reprezentasiýasydyr. Ol hadysalaryň strukturasynyň, funksiýalarynyň, ritminiň, daşky görnüşiniň kyýasy boýunça amala aşýar. Döredijilik diýilýän zat adaty, lenji çykan assosiasıýalaryň özge semantiki meýdana degişli ter, del assosiasıýalar bilen duýdansyz utgaşygy arkaly mümkin bolýar“¹⁰⁴.

¹⁰² Prof. Süleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi.—Istanbul, 2005. s.210.

¹⁰³ Структура и функция поэтического текста. М.,1985 с.43.

¹⁰⁴ Современная западная философия.Словарь. М., 1991. с28.

Estetikada „assosiýasiýa-durmuşy suratlandyrmak prosesinde ýüze çykyan keşpleriň adamzadyň medeni-taryhy tejribesinde hemişelik orun alan, hakydada saklanýan garaýyşlar bilen baglanyşdyrylmagyna esaslanýan çeperçilik täri“ diýip düşündirilýär. Döredijilik adaty durmuşdaky predmetleri we wakalary metafiziki barlyk bilen assosiýatiw baglanyşdyrmakdyr. Kämil assosiýatiwlik keşpleriň we sýužetiň hereketini kesgitleýän sebäp-netijeli baglanyşygy açmaga, çeper kontekstde metaforalary we simwollary ýerlikli ulanmaga ýardam edýär. Assosiýasiýa lenji çykan pikirlenme usullaryny ýeňip geçmek täri hökmünde terligi we täzeligi bilen tapawutlanýar. Şunda assosiýatiw täzeligi we terligi kabul edip biljek çuň çeper hakydaly okyjy gerekdir. Okyjy munuň üçin sungatyň özboluşly dilinden habarly adam bolmalydyr. „Baryp Aristotel öz döwründe assosiýasiýanyň 4 görnüşini belläpdir: gatyşyklylyga, wagt yzygiderliligine, meňzeşlige hem-de garşydaşlyga esaslanýan assosiasiyä“¹⁰⁵.

Sosiologlar assosiýasiýany „dissosiýasianyň-adamlaryň bölünüşiginiň tersineligi hökmünde“ kesgitleýärler. Ol adamlaryň şahsyýetara danyşmasynyň netijesidir. „Assosiýasia-ýakynlaşma, öýkünme, uýgunlaşma, birleşme, dissosiýasia-daşlaşma, agzalalyk, konflikt we ş.m.-lerdir. Assosiýasiýa jemagata we bileleşige mahsus birleşmekdir“¹⁰⁶. Düşünişmäniň şeýle dürli jähetleriniň hemmesi-de Andalybyň tekstdörediji we teksti funksionirleýji zat hökmünde işledýän assosiýasiýasyna mahsusdyr. Pelsepe-psihologik jähetde ol okyjynyň düýp tekst tarapyndan kemala getirilen çeper hakydasyny oýaryjy faktordyr. Estetika tarapyndan, ol awtoryň düýp tekst esasynda döredýän, şonuň üçin hem düýp teksti gözöňüne tutmazdan aňlanylmaýan çeperçilik emelidir. Sosiologiýanyň jähetinden bolsa, ylaýta-da, Ýusup pygamberiň agalaryny sorag edýän epizodlar bilen dahyllylykda, assosiasiyä magşar jemendesidir. Dessanda kakdyrylýan arasat sözüň ähli jähetlerinde assosiatiw meýdandyr.

Şu hili nazary aňşyrmadan we aňlamadan soň ýusup pygamberiň soragyna dolanalyň. Öz soragynda ol hakykaty açmagyň şu tärlerini ulanypdyr:

1. Akyl delili.
2. Şaýatlyk görkezmesi.
3. Dil haty.
4. Surat.
5. Jam.

Agalarynyň „Inimizi böri iýdi“ sözüne „Ýusup aýtdy:

-Eý, ýalançylar, pygamberzadany hem böri iýermi?! Niçik bimagny söz turur.“ –diýip jogap berýär. Düýp tekstiň iň aşaky many tekizliginde bu sözler, elbetde, müsür mifologiýasyndan habarly adamyň aňynda müsürlileriň böri şekilli taňrysý Anubisiň nökerleriniň adam jesedini mumiýalamak dessury bilen baglanyşykly assosiasiyany döredýär. Emma assosiatiw obrazlylyk bir gezeklik hadysa däldir. Şonuň üçinem matrisa baryan bu assosiasiyä indiki jümlelerde butlaryň-wagtyň guly bolmak bilen dahylly täze obrazlyk hataryna geçýär:

¹⁰⁵ Эстетика. Словарь. М., 1989. с23.

¹⁰⁶ Современная западная социология. Словарь. М. 1990 с25.

„Onda olar aýtdylar:

-Ýusup ogry erdi hem ýalgaňçy erdi, meger, şol sebäpden böri iýgen bolgaý –diýdiler“. Pikiri düşnükli edip, ýagny täze assosiatiw aýlaw salyp aýdanynda, hamana, ogry hem ýalgaňçy buta çokunýan adamyň jesedi Anubise degişlidir diýen many assosiasıýasy döreýär. Bu tebigy zat, çünki assosiasıýa-tükeniksiz obrazlyk hatarydyr. Görnüşi ýaly onuň täze hatarlarynyň oýanmagy ýa oýanmazlygy okyjynyň ylmy gözýetimine baglydyr.

Ýusup agalaryny üç gezek soraga çekýär. Çyn bilen ýalanyň arasyny gutarnykly açýan jam üç gezek seslenýär. Umuman, simwoliki sanlar tekstiň strukturasiýasynda aýratyn orny tutýar. Çünki bular din diskursyň özünde dünýägaraýşy esaslandyrýan ölçegleriň biridir. Kyrk san tekstde oňyn hatara degişli. Yakup Ýusupdan kyrk ýyl aýralykda bolýar, Ýusup kyrk ýyllap zyndanda ýatýar, Züleyha kyrk ýyl yşkyň jepasyny çekýär, Ibni Ýemin kyrk ýyl agasynyň zarynda gezýär. Ýusuba töhmet atylanda, Mälik Riýanyň halasynyň kyrk günlük bábegi dil açyp, hakykaty aýdyp berýär. On sekizlik san bolsa dessanda köplenç tersin äheňe eýedir. Umuman, dessanyň dilindäki simwoliki sanlar tekstiň diliniň simwolikasýnda özboluşly ugurdyr we aýratyn hem ýörite öwrenilmeli temadyr.

Ýusubyň şaýady-Ibni Ýemin.

„-Eý, Ibni Ýemin, agaň ogry erdimi, ýalgaňçy erdimi?

Ibni Ýemin aýtdy:

-Hergiz ömründe bir ýalgaň söz aýtmas erdi. Bir lukma tapsa, özi aç bolup, bir saýylga berer erdi. Onuň hulky misli perişdeden zyýat erdi.“

Soragda bir mahal agalaryň dilinden alynan satuw hatynyň ulanylmagy özboluşly assosiatiw täsir döredýän wakadyr. Emma hatyň giňişlik suratlandyrylyşy ondan-da täsindir: „Pylan saraýyň ortasynda bir hat asyklyk turur. O şol hatny alyp geliňler“. Saraý-köşk hem hatyň ýokardalygy asylgy duranlygy hem mesaňa assosiasıýadyr. Hakykaty suratlandyrmagyň giňişlik formalarynda bularyň hemişelik orny bar. Köşk-ylahy häkimligiň giňişlik simwoly, ýokarda asylgy hat, umuman, ýokarylyk, belentlik, beýiklik, howalylyk adamzat aňynyň gymmatlyk ölçegidir. Şu tarapdan, „asyklyk hat“ okyjy, ylaýta-da, Andalybyň döwürdeşi bolan okyjy aňynda lowhul-mahfuz bilen assosiirlenýär: ol asmanyň iň ýokary gatyndaky, ýüzüne ýaşaýyş syrlary, ynsanlaryň ýazgydy ýazylan tagtadyr¹⁰⁷.

Saraý-köşk hem dünýägaraýşy, ylmy gözýetimi Andalybyňky bilen bir çeşmeden gaýdýan okyjy aňynda ýokarkylara meňzeş assosiatiw hatary peýda edýär: „Arş“ dürli manyly söz bolup, şol sanda köşk manysyny hem-de Allanyň dokuzynjy gat asmanda ýerleşýän tagty manysyny berýär¹⁰⁸. Tekstiň simwoliki dilini düzýän çeper-mifologiki giňişlikleriň hatary Kengan-Müsür inwariant garşydaşlygyň dürli wariasialarydyr. Inwariant garşydaşlygyň Kengan tarapy Yakup pygamberiň bereketiniň giňişligi bolup, Arşdan gelýän nur tarapyndan generirlenýär. Nur, şol sanda Ýusubyň taýsyz gозzelligi-de köp gatlakly oňyn ybarata eýe, ol intensional köplügi bilen tapawutlanýar. Her bir wariantyň oňyn

¹⁰⁷ Ahally S. Meredow A. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. A. 1988. s.198.

¹⁰⁸ Şol ýerde, s.31.

intensional ybaraty garşydaş, tersin aňlatma bilen jübüte girende, bütin çuňlugynda we ýitiliginde aýan bolýar. Aýdaly, nur garaňkylyk bilen gabatlaşanda, bir hili, bahyllyk bilen gabatlaşanda bolsa başga hili intensionallyk peýda edýär. Dessanyň tekstinde soňky gabatlaşmanyň esasy strukturirleýji formadygy jedelsizdir. Şu jähetden bolsa nur külli ýaşayşa badalga beriji, adamzat hem dünýä ýaşayşyny mümkin ediji başlangyçdyr. Şonuň üçin hem ol ýöne bir ýagtylyk-fiziki hadysa däl, eýse ýagtylyk onuň diňe yşaraty, kyýasy, simwoly. Munuň özi nuruň manysyna ýagtylyk analogiýasy boýunça ýakynlaşmagyň mümkindigini görkezýär. Ýagtylyk tümi ýok ediji yşyk, sowuklygyň soňuna çykyjy ýylylyk, topragy janlandyryjy ygalyň hyzmatdaşy. Metafiziki başlangyç bolan nur asman bilen gönüden-göni baglanyşykly. Asman, kosmos islendik başga bir mifologiýadaky ýaly, müsür düşünjesinde hem uly orun tutýar, bu özboluşly müsür kosmogoniýasynyň we kosmologiýasynyň bolandygyndan hem mälimdir. Emma şu tekstiň strukturasyndaky asman manysy invariant garşydaşlygyň iki tarapynda perpendikulýar gapma-garşydyr. Müsür boýunça asman adam teni bilen substansional baglanyşyk bolup çykýar. Şeýle düşünjäniň çäginde, megerem, nur däl, diňe ýagtylyk bolup biler. Kengan garaýyşyndaky nur bolsa fiziki giňişlik bolan asmandanam aňyrdan gelýär. Nuruň gelip düşen giňişligi bolan Kenganyň tasawwuf düşünjesinde magnawy älem, melekut alemi diýip düşündirilýändigini häsiýetlidir.¹⁰⁹

Melekut-fiziki reallyk bilen ylahy isim we sypatlar äleminiň aralygy. Bular-tekstiň matrisasy, intertekstuallyk çeşmeleridir, tekstiň struktura çuňlugynyň ölçegidir. Dessan tekstiň simwoliki dili hut şolar tarapyndan emele getirilýär. XVIII asyryň ýönekeý okyjysynyň (diňleýjisiniň) bulardan bihabar bolmagy-da mümkindir, habarly bolmagy hökman hem däl. Onuň üçin esasy zat – degişli simwollar tarapyndan döredilýän çeperçilik täsirliçligi we estetiki effektdir. Simwollaryň işleýiş mehanizmini ýüze çykarmak bolsa başga biriniň – seljerijiniň işidir. Bu ýerde esasy bellemeli zat sungatyň çeperçilik tebigatynyň şol hili çuňluklara daýanýanlygydyr.

“Ýusup-Züleyha” dessanynyň tekstinden görnüşi ýaly, nur – hakykatyň aýany, ses, owaz hadysalary boýunça-da amala aşýar. Ýusup ahyr – soňy öz jamynyň kömegi bilen agalarynyň etmişini boýunlaryna goýýar. Üç gezek seslenen jamdan hakykat “sedasy” çykýar. Seda degişli medeni kontekstde ýöne zat däl-de, semiotiki aňlatmadyr. “Elkyssa, Züleyha bu jogapny aýtyp, butlarga bir çent garap durdy, emma butlardan hiç seda çykmany”. “O-şol wagt gaýpdan bir seda geldi: “Eý, Ýusup, habardar bol, seni satgan agalaryň geldi. Olar birle ýagşy danyş diýip”. “Erse Ýusupnyň gulagyga bir seda geldi: “her günde bir mertebe jemalyň görşeler, halaýyk mest bolup, aş-nan iýmek ýatlaryndan çykar diýip”. Diýmek, “Kysasyl-enbiýada” Ýusup pygambere berlen on artykmaçlygyň biri hökmünde görkezilýän tagbyrçylyk aslynda metafiziki giňişlik –gaýp bilen baglydyr. Töwratda bu jam Ýusubyň tagbyr edýän jamy diýip görkezilýär.¹¹⁰ Umuman, ýeri gelende aýtsak, dürli awtorlar tarapyndan köp teswirlenen –işlenen Ýusup-Züleyha

¹⁰⁹ Prof.S.Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi. Istanbul. 2005. s210.

¹¹⁰ Библия.М.1990, с.49-50.

sýužetiniň köp anyklyklary hut Töwratyň tekstinden gaýdýar. Şol sebäpden tekstlerdäki köp düşnüksizlikler –syrlar Töwrat bilen deňeşdirilende özüniň hakyky taryhy manysyny aýan edýär. Ondaky faktlar ysalam dünýägaraýşynyň çäginde özboluşly teswir—düşündiriş alypdyrlar. Mundan-da beter, semit ruhy medeniýeti tarapyndan özboluşly işlenen hem-de bu dünýägaraýşa laýyklykda aksiologik özleşdirilen käbir Müsür sýužetleri we äheňleri hem Töwratyň üsti bilen bize gelip ýetipdir. Mälik Rýanyň aýaly Züleyhanyň käbir hereketleri, hususanda, Ýusuba töhmet atmagy iki dogan baradaky Müsür ertekisiniň wakalaryny, Ýusubyň guýa atylmagy şumer miflerindäki Inannanyň ölümler dünýäsine düşüşini ýada salýar.¹¹¹ Hawa, bary-ýogy ýada salýar. Şonuň üçin hem bu hili daşky meňzeşliklerden has uly netije çykarmak töwekgellik bolardy. Bu faktlara alynma diýip, ur-tut baha bermezden owal adamzat durmuşynyň özüniň şeýle meňzeşliklere, gaýtalanmalara baýdygyny hasaba almak gerek. Meňzeşlikler we ýakynlyklar diňe genetiki däl, eýse, tipologik häsiýetde hem bolup bilýär. Şuny hasaba almaýan ylmy seljermäniň daşkynlyklara aldanýan akyl işine öwrülämegi gaty ähtimaldyr.

Dessanyň tekstinde “guýy”, “sähra” ýaly çeper-mifologiki giňişlikler ähmiýetli struktura birlikleridir. Eseriň dünýägaraýşy nukdaýnazaryndan bularyň ikisi-de tersin manyly giňişlikdir. Ýusubyň düşen guýusy tasawwufda jisimler älemi hökmünde teswirlenilýär¹¹². Andalybyň beýanyndaky “Gutuknyň içi tamam ýylan, içýan erdi. Ýusup alayhyssalam bir nagra urdy, tamam, heşaret ýer teýige girdiler” diýen sözler guýynyň htoniki manyly aňlatmadygyny görkezýär. Munuň üstesine-de tekstiň “Gul iş kylsa, öz hetdinden zyýada, çah içinde ýylan, çyýan kimiňdir”, “Hatynlar pynhan ýerde Ýusupnyň elin tutup aýtdylar: “Eý, Ýusupjan, bizler Züleyhadan set hezar ýagşyrak tururmyz. Bizler bilen myrat hasyl kylgyl. Ýok erse, seni zyndanga saldyrarmyz” diýgeç, Ýusup könlünde aýtdy: “Owwal biriniň jenjeli ýagşy erdi. Indi alty aždarihaga niçik jogap berur men” diýip ýyglar erdi” diýen parçalary bu simwolyň dessan tekstinde täze ideýa nukdaýnazaryndan täzeçe strukturirlenýändigini görkezýär. “Nägeh çöl-beýaban we har-magelanga ýetişdiler”. “Çeşmelerim gury, göýä çöl aldy”, “Göýä hijran menziline ýol aldy”, “Adyrlara gelip, galar ogşadym”, “Men bu ýerde mesgen kylar ogşadym”, “Garybam, bir kimse eşitmez dadym”, “Dag-u-çöller beýaban içre gamhoruň seniň”, “Leyken birniçe ýyldan bari Ýusup diýgen ogluny böri iýgen ermiş bir deşti beýabanda”, “Jeren seýran eden hijran çölige”, “Olar reşk edip, ýaman görüp, sähraga alyp çykdy. Ondan soň öltürer boldular” ýaly çeper informasiýalardan dolup duran “sähranyň”simwoliki aýrallyk giňişligi hökmünde strukturirlenendigi aýan bolýar. Şeýle-de, tekstde “zyndan”, “bag” (Ýedi ýyllar zyndan içredir bagym, Ýusupny soraglap, zyndanda gördüm), “işik”(Bendedir gördüm işikde, Aý ýüzünden müjde bar), “külbeýi-ahzan”(Emma Ýakup alayhyssalam külbeýi-ahzanda ýygla, saç-dyrnaklary ösüp, mübärek yüzleri zagpyran dek sargaryp, iki gözleri kör bolup, özlerini her tarapga urup, Ýusup diýip aýta bilmeý jydalyk odugy içige salyp, köňli ýanyp, yüz gam birle olturyp erdi; Züleyha baryp, bir

¹¹¹ .Мифологический словарь. М. 1991.с.31.

¹¹² Prof.S.Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi. Istanbul. 2005. s210.

külbeýi-ahzanda bagryn sowuk ýerge berip, nalaýy-efgan birle ýyglar erdi. Ahyry Ýusup gaýdyp gelip, külbeýi-ahzan kylyp, bagryny sowuk ýerge berip, hiç kişi bilen sözleşmedi), “kapas” (Toty kimin kapas içinde gördüm), “Hylal” (araçäk) (Razydyr men Hak eýlese hylalym), “kaze” (küme) (Züleýha, elkyssa, bu mynajatny okyp, zar-zar çün ebri nowbahar ýañlyg ýyglaý, öz kazesinde olturdy, tä, Ýusup gaýtgynçe), “dergäh” (Ne bolgaý Ýusupnyň mübärek jemalyn görsem, ýene bir arzymny beýan kysam –diýip, Ýusupnyň dergähine rowana boldy) ýaly çeper giňişlikler strukturirleýji elementler bolup öňe çykýar. Şonuň üçin bular diňe daşky fiziki giňişligiň beýany däldir, ýöne bary-ýogy metafora hem däldir. Bu giňişlikler özüne laýyk wagt simwolikasy bolan “şam”(Ýakup alayhyssalamnyň iki gözi ýolda erdi, haçan geler diýip. Namazy şam boldy, gelmedi. Ýakup ilgeri çykdy, tä haften boldy, gelmedi; Şam oldy atamga), “gije”(Ýarym gije hemme ýeriňizden tursaňyz, aç bolup turar sizler), “säher” (Bir gije gördüm men säher wagtynda), “saba” (Ýusup bu syrdan ägä bolup, sabah halaýykga jar kyldyrdy kim, ir-daň bile barça halaýyk pylan ýerge çyksyn, olarga zyýapat kylar men diýdi) ýaly strukturalar bilen birleşip, barlygy çeper modelirleýşiň simwoliki ölçeglerine öwrülýärler. Bu eýýäm fiziki giňişlik—wagt hem, adam duýgusyny ýiti beýan edýän metafora hem däldir. Çöl, çah, zyndan, kapas, şam, gyş ýaly simwollar birigip, bir hronotopy –Aýralyk hronotopyny emele getirýärler. Edil şu prinsipde saba, saraý, kengam ýaly simwollar özara birigip, Wysal hronotopyny kemal edýärler. “Edebi-çeper hronotopda giňişlik hem wagt alamatlarynyň aňlanylan hem-de anyk bitewilikdäki utgaşygy bardyr. Munda wagt goýalýar, galňayar, çeperden aýan zada öwrülýär; Giňişlik bolsa işjeňleşýär, wagtyň, sýužetiň, taryhyň hereketine gatylýar”¹¹³. Aýralyk we Wysal aýry-aýry gahrymanlaryň ýöne bir ruhy-psihologik ýagdaýy däl, hatda sosial-ruhy ahwalaty –derejesi hem däl. Eger dessanyň medeni –ruhy, akyl –pelsepe binýatlary başga prinsipde guralan bolsa, belki şeýle-de bolardy. Emma dessanyň degişli pelsepe paradigmalaryna daýanýandygy üçin, tekstiň dilinde bular simwol hökmünde strukturirlenýär we barlygyň hronotopik modelini kesgitleýärler. Düýp manysy boýunça bular barlyk parametrleridir.

Emma çeper simwolyň tebigatyna düýpli we soňuna çenli düşünmek gerek. Çeper simwol, bir tarapdan, bir tekizlikli metafora hem däl, beýleki tarapdan rasional tebigatly logiki gurnaw ýa matematiki howawylyk hem däl. Çeper belgi hökmündäki simwol howaýylygyň deňzine gark bolman, reallyk syzgysyny, reallygyň terligini özünde saklamaga ukyplydyr, sebäbi ol duýgy başlangyçlaryny ýitirmedik birlikdir. Şol sebäpden onuň manysyna düşünişiňe laýyklykda, çeper simwoly ol ýa beýleki çuňluk derejesinde kabul edýärsiň. Bu çeper simwolyň konstitutiw tebigaty. Okyjynyň ony reallygyň aňlatmasy diýip kabul etmegi tebigy zatdyr. Özüniň belli bir jäheti boýunça ol reallygyň inkäri däldir, hatda, mundan-da beter, münlerçe ýyllaryň dowamynda gatlaklanan, galňan, doly kemala gelen simwol amaly durmuşyň anyklyklaryny aňlatmagyň formasy bolup öňe çykýar. Real durmuşdaky gaýtalanmaz, ýeke-täklikdäki wakalar, bolan-bolmuşlar simwoliki strukturalara siňip gidýär. Ýusubyň real durmuşy barlygyň ideal

¹¹³ Бахтин М. Литературно-критические статьи. М.1986. с. 121-122.

simwoliki diliniň –inwariantyň bir wariantydyr. Bu simwola gabat gelýändigini üçin onuň terjimehalyny toslanan, döredilen zat diýmek, biziň pikirimizçe, akyl çuňlugyna şaýatlyk edip bilmez. Dessandaky ähli hronotoplar “ýol” we “pelek” çeper-mifologik parametrler arkaly bitewi barlyk modeline öwürülýär. “Ýakup alayhyssalamnyň iki gözleri ýolda erdi haçan geler diýip”. “Erse, Ýusupny alyp geldiler. Gol-aýagyny baglap, düýäge mündürip, ýolga rowan boldular”. “Bir-niçe menzil ýol ýördüler. Nägeh olaryň ýoly bir gabrystandan düşdi. Ybrahim, Ismagyl, Ishak alayhyssalamnyň rowzalary anda erdi. Nägeh, Ýusupnyň gözi enesiniň mazaryga düşdi”. “Eý, Ýakup nebi, hergiz Ýusupny görmedim. Men mysapyr turur men”. “Allanyň nurudyr Ýusup ýolçusy”. “Bir gün Ýusup atasy Ýakup, inisi ibni Ýemin we jemg Kengany halky ýadyga düşüp, zar-zar, çün ebri nowbahar ýaňlyg ýyglaý, “Kengandan gelgen bir kişi bolsa, atamdan bir habar sorsam” diýip, penjiräge bakdy. Zyndan ýol üstünde erdi. Gördi kim bir düýä müngeň, suraty kenganyga ogşaş bir kimerse ötüp baradyr”. “Eli bagly, ýüregi dagly ýedi ýyl bolupdyr zyndan içinde girifdar ermiş”. “Ýol üstünden öter erdim, zyndan kyçgyrdy”. “Elkyssa, Züleyha bu jogapny aýtdy, erse ony ýol üstünde eltip goýdular, emma Ýusup alayhyssalam atyny segredip geler erdi”. “Kim sen, ýol üstünde pygan kylar sen?!”. “Meni eltiň, ýol üstünde duraýyn”. Ýol ilki Aýralyga, soň Wysala getirýän giňişlikara, älemara meýdan, geçelge, güzer. Edil şonuň ýaly “nama” hem Kengan bilen Müsüri, Ýakup bilen Ýusuby birleşdirýän çeper täkdir. Şol sebäpden hem tekstäki wagt-giňişlik aňlatmalary parametrlerdir, olar daşky dünýäniň formatynyň ýöne bir göçürmesi däl. “Ýol adamzat ömrüniň awtory tarapyndan kesgitlenilýän ruhy-filosofiki manysynyň çeper aňladylmasydyr, hususanda, adamzat jynsynyň uniwersumdaky ornunyň we onuň ýaşayşynyň manysynyň yşky-hakykat nukdaýnazaryndan implisirlenmegidir. Hut ýoluň üstünde yşky hakykat beýany özüniň kulminasion çözügüni tapýar—“Kyrk ýyldan bäri jany-dili ataşy hijranyda ýanan Züleyha bir ah tarty, agzyndan bir parça ot çykyp, lowlap gamçyga ýapyşdy. Ýusup bildi kim, yşky hakykat erkeň”. Hut şol pursatdan hem awtoryň “Andalypnyň maksadydyr ki bostan” diýen döredijilik matlaby syýužetiň we gahrymanyň ösüşiniň derejesinde amal bolýar: Köňül bostanynda açyp güllerim,

Gyş günleriň taşlap, bahar-ýaz eýläp!

Türpetil-aýn içinde –göz açyp-ýumasy salymda Ýusubyň mynjatly bilen “Züleyhanyň üstüne nury-ylahym dökdüler. Ýüzüniň şuglasy gijäni münewwer kyldy”. Ot nura öwürildi. Türpetil-aýn –çeper –mifologik wagtyň jemleniş, ösüş kulminasiýasy, intertekstuallyk tarapdan ol kyýamat-magşara yşarat edýär. Çeper giňişligiň kulminasion modeli bolsa beýtel-keramdyr. “Züleyhanyň kyrk ýyl tartgan jepasyn Ýusup kyrk günde tamam çekdi...Mälik Rýany Züleyhaga sawçy kylyp iberdi. Mälik baryp Ýusupnyň habaryn bir-bir beýan kyldy. Ýusup bir saraý saldyrdy göýä behişdiň saraýy dek, ol saraýyň atyga beýtil-keram diýr erdiler. Müsür şährige aýn baglap, ýedi gije-gündiz toý-tomaşa kylyp, nika birle Züleyhany aldylar. Aşyk-magşuk myradyna ýetip, parahat boldular”. “Nika birle almak, parahat bolmak” dessanyň ideýa nukdaýnazaryndan ähmiýetli jümlelerdir. Yşky hakykatyň düýp ahlak manysy nika bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr.

Andalyp öz dessanyny “niçe wagt erur parahat işim” diýen setir bilen başlapdy. Parahatlyk kalbyň manydan doýgun bolmagy.

Görnüşi ýaly, yşky hakykat dürli jähetlerde—ylmy, ahlak, pelsepe, yrfany, sosium, uniwersum...jähetlerinde özüniň kesgitli çözgüdini tapýar. Munuň özi “Ýusup-Züleyha” dessanynyň bitewi çeper-filosofiki tekst hökmünde sungat üçin iň arzyly sypata –kämilik derejesine ýetendigine şaýatlyk edýär.

NETIJE

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň türkmen nusgawy şahyry Nurmuhamet Andalybyň 350 ýyllyk ýubileýini bellemek baradaky Karary şahyryň ömrüni we döredijiligini öwrenmek işine täze badalga berdi. Onuň edebi mirasynyň nusgalary aýratyn kitaplar görnüşinde neşir edildi, aýry-aýry parçalary bolsa gündelik hem döwürleýin metbugatda yzygider çap edilýär. Şeýle-de şahyryň şahsyýeti we eserleri barada ýazylan makalalar metbugatda ýygy-ýygýdan peýda bolýar. Şahyryň ýubileýi bilen baglanyşykly üstümizdäki ýylyň mart aýynda geçiriljek halkara ylmy konferensiýa edebiýatymyzyň , tutuş medeniýetimiziň durmuşynda şanly wakalaryň biri bolar. Ýurt möçberinde alnyp barylýan şu ajaýyp işlere goşant goşmak maksady bilen ýazan kitabymyzda biz Nurmuhamet Andalybyň eserleriniň tekstlerini struktura-semiotiki taýdan seljermäge synanyşyk etdik. Şahyryň şu tarapdan has giňişleýin derňelen eseri “Ýusup-Züleyha” dessanydyr. Bu tekstiň struktura seljermesi onuň aslynyň biziň eýýamymyzdan öňki dördünji müňýyllygyň ortalaryndan gaýdýandygyny ýüze çykardy. Nusgawy şahyrymyz öz süňnünde umumadamzat ruhy-ahlak gymmatlyklaryny saklaýan bu ajaýyp teksti türkmen milli edebiýatynyň däpleri esasynda düýpli suratda täzeden işläpdir. Ol bu işde türkmen dessanynyň münlerçe ýyllarynyň dowamynda gazanan žanr tejribesinden ussatlyk bilen peýdalanyndyr. Netijede, umumadamzat hem milli gymmatlyklaryny sazlaşykly utgaşdyrýan, dünýäni tüýs türkmençe çuňlukda görüp hem görkezip bilýän ajaýyp eser kemala gelipdir. Şahyr dessanynda dünýä edebiýatynyň iň beýik ussatlarynyň döredijilik derejesine mynasyp çeper we ahlak açyşlaryny beripdir. Ol, ylaýta-da, allýuziýa, inwersiýa ýaly dünýä edebiýatynda ýörgünli çeper formalardan peýdalanyndyr. Biz Andalybyň bu dessanynyň seljermesinde diňe bir milli edebiýatşynaslarymyzyň däl, eýse häzirki dünýä

ylmynyň we pelsepesiniň pikirlenme usullaryny hem-de adalgalaryny ulandyk. Bu ýöne ýere däl. Şahyryň döredijiliginiň hörpüniň we derejesiniň özi gaty ýokarydyr, onuň eserleri adamzadyň naýbaşy edebi nusgalary bilen deňleşip biljek çeperçilik we pelsepe hadysasydyr. Bu, degişlilikde, şol hörpe we derejä laýyk bolmaga çalyşýan edebi – ylmy seljerme usullaryny talap edýär. Biz başardygymyzdan bu talaby ýerine ýetirmäge çalyşdyk. Netijede, beýik şenetkärleriň döredijilik şahsyýetine mahsus bolşy ýaly, şahyryň esasy döredijilik usulynyň simwolizmdigi, çeper pikirlenme usulybynyň simwolikadygy ýüze çykaryldy. “Ýusup-Züleyha” dessanynyň tekstinde adamzadyň çeper-medeni aňynda baryp baş mün ýyl mundan ozal peýda bolan simwollaryň saklanyp galandygy we işjeňligini hem täsirliligini dowam etdirýändigini hem täsin, hem kanunalaýyk zatdyr. Täsinliginiň sebäbi – bu fakt adamzadyň çeper aň ösüşiniň bize entek mälim bolmadyk taraplaryny özünde saklaýar, kanunalaýyklygynyň sebäbi—türkmen edebiýaty beýik çeperçilik däpleriň mirasdüşeri hökmünde çeperçilik ösüşini hemişe öň hatarlarynda bolup gelipdi.

Andalybyň ajaýyp şygrylary gündogaryň ösen çeperçilik däpleriniň iň ýokary derejesinde ýazylandyr. Şahyr öz lirikasynda Nowaýy, Fizuly, Lutfy, Meşrep, Jamy ýaly ägirtleriň yzyna düşüp, türkmen şygrynyň özüne çenli toplan baý tejribesini ösdürip, şygry sungatyny täze derejä çykarypdyr. Şol derejeden ol edebiýatyň ýüzüni kitapdan janly durmuşa tarap öwürpdir. Edebiýatyň bakylyk dilini özüniň hem-de özge döwürleriň anyklyklary bilen utgaşdyrmagy başarypdyr. Muňa onuň şygryýetimizde beýik hadysa bolan “Jykyr” muhammesi doly şaýatlyk edýär. Andalybyň şygrylarynyň struktura seljermesi olaryň, bir tarapdan sungatyň ýokary derejesindäki hadysadygyny, beýleki tarapdan, awtoryň hemme döwürleriň şahyrydygyny görkezýär. Andalyp hemişe öňdebaryjy pikirleriň we pelsepeleriň şahyry, adamyň akyl we ruhy azatlygynyň şahyry bolupdyr. Ol öz eserlerinde adam şahsyýetiniň gymmatynyň tarapynda çykyş edipdir. Şahyryň mazmun hem forma taýdan çylşyrymly, pelsepe pikirililigi taýdan çuňňur eseri bolan “Nesimi” poemasy munuň aýdyň şaýadydyr. Bu eserinde ol orta asyryň beýik türkmen şahyry Nesiminiň özboluşly hem çuňňur filosofiýasyny çeper aňlatmagyň hötdesinden gelipdir. Ol “Leýli-Mejnun” dessanynda bolsa tasawwufyň ynsan ömrüniň manysy hem yşk baradaky ekzistensial pelsepeleri janly keşpler arkaly suratlandyrmagy başarypdyr. Şonuň üçin hem şahyryň eserleri dürli çeperçilik açyşlaryna baýdyr. Degişli açyşlar şahyryň döredijiligini öwrenijiler üçin etmeli işleriň entek-entekler juda köpdüğini aňladýar.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söymek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
2. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Parahatçylyk, döredijilik, progress syýasatynyň dabaralanmasy. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy I. Aşgabat, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007.

6. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisi // „Türkmenistan“ gazeti 2011-nji ýylyň 8-nji ýanwary.
8. Andalyp. Leýli-Mejnun. A, 1940.
9. Nurmuhammet Andalyp. Leýli-Mejnun. Aşgabat, 1948
10. Andalyp. Leýli-Mejnun. A, 1956.
11. Аристотель. О искусстве поэзии. М. 1957.
12. Гартман Н. Эстетика. М. 1958.
13. Türkmen poeziýasynyň antologiýasy. Aşgabat, 1958.
14. Arasly H. Böýük azärbaýjan şairi Füzuly. Baky, 1958.
15. Agah Syrry Lowent. Arab , fars we türk edebiýatlarynda “Leýli we Mejnun” hikaýasy. Ankara, 1959
16. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. М. 1962.
17. Структурно-типологические исследования. М. 1962.
18. Ингарден Р. Исследования по эстетике. М. 1962.
19. Andalyp. Saýlanan eserler, 1963
20. Edebiýatdan hrestomatiýa. IX klas üçin. A, 1963
21. Musamammedow F. Shoir Andalyp hakida. // “Uzbek tili wa adabiýoty” Toshkent. 1963. N3
22. Rejebow R. Fizuly we Andalyp deňeşdirilende. // Fizuly Leýli we Mejnun. Aşgabat. 1963.
23. Основные направления структурализма. М. 1964.
24. Труды по знаковым системам. В.1-20. Тарту. 1964-1987.
25. Tahyrow K. “Sözde tahallusy – Andalyp” makala. Öz SSR YA-nyň “Fan wa turmuş” žurnaly. 1964 ý. 4. (Özbek dilinde).
26. Tahyrow K. Nurmuhamad Andalyp lirikasy wa “Ýusuf wa Zulaýho” dostoni. Filologiýa fanlari kandidaty ilmiý darajasini olish uçun takdim etilgan dissertasiýa (kulýozma), Samarkant, 1964.
27. Annanurov A. “Leýli-Mejnunyň” awtory kim bolupdyr? “Edebiýat we sungat”, 1965, 14-nji aprel.
28. Ahundow B. “Leýli-Mejnunyň” awtory Andalyp bolupdyr. “Edebiýat we sungat”, 1965, 9-njy iýun.
29. Ahundow B. “Edebiýat we sungatyň” redaksiýasyna. “Edebiýat we sungat”, 1965, 14-nji iýul.
30. Tahyrow K. Turkman shoiri Andalyp wa uzbek adabiýoti (lirikasy we “Ýusuf wa Zulaýho” dostoni), Samarkant, 1965.
31. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М. 1965.
32. Meredow A. Andalyp we onuň “Saýlanan eserleri”, “Sowet edebiýaty” 1965.
33. Шервинский С.В. Ритм и смысл. М. 1965.
34. Garryýew S. Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. A, 1965.
35. Rejebow R. Edebiýat ylmynda degişli terminleriniň sözlügi. “Türkmenistan”, Aşgabat. 1966.
36. Rejebow R. Liriki mazmun we şygry sungaty. Aşgabat 1966
37. Gulyýew A. A. Jamynyň “Ýusup-Züleyha” poemasy. Baku, 1966.
38. Квятковский А. Поэтический словарь. М. 1966
39. Fizuly. Leýli-Mejnun. Aşgabat “Türkmenistan” 1966.
40. Gullaýew N. “Leýli-Mejnun” temasynda eser ýazan türkmen şahyrlary. “Sowet edebiýaty” žurnaly. 1967, N12
41. XVIII- XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat 1967
42. Gullaýew N. Sufizm we “Leýli-Mejnun” temasy. “Edebiýat

- we sungat”, 1968, 8-nji mart.
43. Гегель. Эстетика. том 1-4. М. 1968-1974
 44. Nazarow G. "Ýusup-Züleyha" dessanynyň golýazmalary. // TSSR YA-nyň habarlary. Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy. 1969, N5
 45. Meredow A. «Andalyp we türkmen ýazuw edebiýatynda tahmys ýazmaklyk däbi» TYA-nyň habarlary. Jemgyýetçilik ylymlary seriýasy. 1970. №5.
 46. Nazarow G. Ýusup-Züleyha sýužet we onuň işlenilişi. "Sowet edebiýaty" 1970
 47. Лотман Ю.М. Типология культуры. Тарту. 1970.
 48. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М. 1970.
 49. Muhammedowa Z. B. Andalybyň döredijiliginde käbir aruz ölçegleri. "Sowet edebiýaty" 1971. №5.
 50. Степанов Ю.С. Семиотика. М. 1971.
 51. Abdyllyayew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. A. 1972
 52. Walihujaýew B. Uzbek epik poeziýasy tarihidan. Toshkent, 1974.
 53. Демидов С. Туркменские овляды. А. 1976
 54. Гиндин С.И. Леонтьева Н.Н. Проблемы анализа и синтеза целого текста. М. 1978.
 55. Демидов С. Суфизм в Туркмении. Ашхабад. 1978
 56. Лингвистика текста. М. 1978.
 57. Современная буржуазная философия. М. 1978.
 58. Уэллек Р. Уоррен О. Теория литературы. М. 1978.
 59. Text. Jezyk. Poetyka. Wroslaw. 1978.
 60. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М. 1979.
 61. Григорьев В.П. Поэтика слова. М. 1979.
 62. Синтаксис текста. М. 1979.
 63. Ataýew K. Edebi tapyndylar. Aşgabat. 1980.
 64. Nazarow G. Türki dilli golýazmalaryň katalogy. Aşgabat "Ylym", 1980.
 65. Гореликова М.И. Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. М. 1983.
 66. Структура текста. М. 1980.
 67. Ýazberdiýew A. Arap grafikasynda neşir edilen türkmençe kitaplar. Aşgabat 1981.
 68. Москальская О.И. Грамматика текста. М. 1981.
 69. Структура текста – 81. М. 1981.
 70. Текст в тексте. Тарту. 1981
 71. Урнов Д.М. Литературное произведение в оценке англо – американской "Новой критики". АДД. М. 1981.
 72. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М. 1982.
 73. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. М. 1982.
 74. Текст как психолингвистическая реальность. М. 1982.
 75. Учебный материал по анализу поэтических текстов. Таллин. 1982.
 76. Восточная поэтика. М. 1983.
 77. Григорьев В.П. Словотворчество и смежные проблемы языка поэта. М. 1983.
 78. Лингвистические исследования художественного текста. Л. 1983.
 79. Проблемы текстуальной лингвистики. Киев. 1983.
 80. Прянишникова А.Д. Партитурность текста и её роль в художественного. произведении. АКД. М. 1983
 81. Семиотика. М. 1983.
 82. Текст как инструмент сообщения. М. 1983
 83. Текст. Высказывание. Слово. М. 1983
 84. Текст: Семантика и структура. М. 1983

85. Text i zdanie. Wroslaw. 1983.
86. Димитрова С. Текст и подтекст. София. 1984
87. Структура художественного произведения. Л. 1984.
88. Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat “Ylym”, 1984.
89. Aşyrow A. Nesimi hakyndaky türkmen poemalary. “Sowet edebiýaty”, 1985, N4
90. Герменевтика: История и современность. М, 1985.
91. Структура и функционирование поэтического текста. М, 1985
92. Степанов Ю.С. В.Трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии и искусства. М. 1985.
93. Туўçиýew U. Uzbek poeziýasida aruz sistemasy. Taşkent. 1985
94. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М. 1985
95. Бахтин М. Литературно-критические статьи. М. 1986.
96. Михайлов А.Л. Современная философская герменевтика. Минск. 1986
97. Новые течения философии в ФРГ. М. 1986.
98. Степанянц М. Философские аспекты суфизма. М. 1986.
99. Gullaýew N. Leýli hem Mejnun hakunda söhbet. Aşgabat, “Magaryf”, 1986.
100. Текстообразующие свойства языковых единиц. Алма-ата. 1987.
101. Исследования по структуре текста. М. 1987.
102. Зарубежная эстетика и теория литературы. XIX-XX в.в. М. 1987.
103. Bekmyradow A. “Andalyp we oguznamaçylyk däbi”, “Ylym” neşirýaty, Aşgabat – 1987.
104. Литературный энциклопедический словарь. М. 1987.
105. Mämmetjumaýew A. Andalybyň täze tapylan poemasy. “Ýaş kommunist”, 1988-nji ýylyň 24-nji dekabry.
106. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat «Magaryf» 1988.
107. Meredow A. S. Ahally. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi, “Türkmenistan” neşirýaty, Aşgabat. 1988.
108. Структура и семантика текста. Воронеж. 1988.
109. Эстетика. Словарь. М, 1989.
110. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М. 1989.
111. Ислам. Историографические очерки. М. 1989.
112. Философский энциклопедический словарь. М, 1989
113. Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV в.в.) М. 1989
114. G.Nazarow. Türkmen edebiýatynyň läheňi. „Sowet Türkmenistany“ gazeti, 1989-njy ýylyň 21-nji maýy
115. Структура и смысл. Киев. 1989.
116. Текст как явление культуры. Новосибирск. 1989
117. Тримингэм Ж. Суфийские ордены в исламе. М. 1989
118. Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp we täzeçillik gözlegleri. Aşgabat Ylym. 1989
119. Halmuhammedow Ş. Türkmen erteklerinde durnukly çeperçilik döpleri. Aşgabat. 1989.
120. Современная западная социология. Словарь. М. 1990
121. Мифологический словарь. М, 1990
122. Andalyp. Şygrylar we poemalar “Ylym” neşirýaty, Aşgabat. 1990.
123. Aşyrow A. XVIII asyr türkmen poemalary. Aşgabat “Ylym” 1990.
124. Bekmyradow A. «Kitap gördüm Andalypdan». Şu kitapda: Andalyp. Şygrylar we poemalar “Ylym” neşirýaty, Aşgabat – 1990.
125. Geldiýew G. Taryh. Edebi ykballar. Aşgabat. 1990.
126. Nazarow G., A. Aşyrow. Andalybyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat “Ylym”

- 1990.
127. Ислам. Энциклопедический словарь. М.1990.
128. Лингвистический энциклопедический словарь. М.1990.
129. Meredow A. Andalyp we terjimeçilik däbi. „Garagum“,1990,N3.
130. Saryýew A.”Kysasyl enbiýa” kyssalar ýygındysy. „Garagum“,1990,N7.
131. Mülkamanow A. Nazarow G.Çaryýew M. Beýik söz ussady //Nurmuhammet Andalyp.
132. Musulman rowaýatlary. Aşgabat. 1991.
133. Современная западная философия. Словарь. М.1991.
134. Andalyp “Dessanlar”, Aşgabat 1991.
135. Muhammedow N. Ussadyň “Nesimi” poema-elegiýasy. “Garagum”1993,N2
136. Григорьев В.П. Из прошлого лингвистической поэтики и интерлингвистики.М.1993
137. Kur’ânı Kerim we açıklamalı meâlî Ankara. 1993.
138. Bekmyradow A. Magtymgulyň şahyrlyk dünýäsi. Aşgabat 1993.
139. Meredow A. “Ýusup-Züleyha” kyssasy. “Edebiyat we sungat”,1993, 19-njy fewral.
140. Библия. М.1993.
141. Rabguzy. Kysasyl-enbiýa. Ýakup pygamber we Ýusup aleýhissalam. Aşgabat,1993
142. Amansähedow M. Lirikada obrazlar sistemasy Aşgabat. Ylym 1994
143. Белый А. Символизм как миропонимание. М.1994.
144. Annamuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde. Aşgabat. 1994. 1-nji kitap.
145. Annamuhammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde. Aşgabat. 1994. 2-nji kitap.
146. Aşyrow A. Magtymgulyň golýazmalaryny yzarlap... Aşgabat, TMGI. 1995.
147. Magtymguly. Şygrylar. 3 tomluk. II tom. Aşgabat. 1995
148. Rejebow R. XVIII-XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň döredijilik stili. Aşgabat. 1996
149. Dos. Dr. N.Pekoglu. Islami türk edebiýaty. Istanbul. 1996
150. Rejebow R. XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň döredijilik stili. Aşgabat “Ylym” 1996.
151. Mämmetjumaýew A., G.Guzuçyýewa. Türki dilli golýazmalaryň teswiri. Aşgabat, TMGI, 1998.
152. Хайдеггер М. Мысли. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Минск.1998.
153. Фрейд З. Психоаналитические этюды. М.1999.
154. Nazarow G. Türki dilli golýazmalaryň teswiri. Aşgabat. 2000
155. Кныш А Мусульманский мистицизм.М.2004
156. Ataýew K. Manylar hazynasy. (Ýusuply kyssanyň dürleri). “Beýik Türkmenbaşy nesli” 15.01.2005
157. Prof. Suleýman Uludag. Tasawwuf terimleri sözlügi. Istanbul. 2005.
158. Mustakow R. Rabguzy we türkmen edebiýaty: “Garagum” 2005,N8
159. Ýazberdiýew A. Nurmuhammet Andalyp we onuň eserleriniň köne basma neşirleri.(1917-nji ýyla çenli).Aşgabat,2010.
160. Gandymow Ş. Andalyp we Gündogar edebiýatynyň gazalçylyk däpleri. “Edebiyat we sungat”, 2010-njy ýylyň 31-nji dekabry
161. Gandymow Ş. Andalybyň gazallary. “Edebiyat we sungat”, 2011-nji ýylyň 7-nji ýanwary
162. Aşyrow A. Dili dessanly şahyr //Nurmuhammet Andalyp. Şygrylar we

- poemalar.A,2011(elektron nusgada)
163. A. Ýazberdiýew. Arap garafikasynda neşir edilen kitaplary. Aşgabat, 1981.
164. Nurmuhamet Andalyp.Şygrylar we poemalar. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).
165. Nurmuhamet Andalyp. Ýusup-Züleyha. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).
166. Nurmuhamet Andalyp. Leýli-Mejnun. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).
167. Nurmuhamet Andalyp. Zeýnelarap. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).
168. Nurmuhamet Andalyp. Baba Röwşen. –Aşgabat, 2011. (elektron nusgada).